

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ, НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

В.М. Калашніков, Г.Г. Кривчик, К.А. Марков

**ІСТОРИЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ
НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК**

ДНІПРОПЕТРОВСЬК, 2012

УДК 34 (09) (477) (075)
ББК 67,2 (4 укр.) Я 73
К 17

Історія держави і права України. Навчальний посібник / В.М. Калашніков, Г.Г. Кривчик, К.А. Марков; за ред. В.М. Калашнікова. – Дніпропетровськ, 2012.

Автори:

Калашніков Віктор Михайлович, доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор (розділи: I, VI, VII, VIII);

Кривчик Геннадій Георгійович, доктор історичних наук, професор (розділи: IX - XV);

Марков Карло Анатолійович, доктор історичних наук, професор (розділи: II, III, IV, V).

Рецензенти: **Антонов Костянтин Володимирович**, доктор юридичних наук, професор;

Яровий Валерій Іванович, доктор історичних наук, професор.

У навчальному посібнику розкриті основні сюжети з історії держави і права України з часів появи перших державних утворень на Півдні нашої країни до сьогодення. Зміст розділів даної публікації відповідає Програмі з історії держави і права України.

© Національний гірничий університет, 2112

© В.М. Калашніков, 2112
Г.Г. Кривчик,
К.А. Марков

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. НАЙДАВНІШІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ РАБОВЛАСНИЦЬКОГО ТИПУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ.....	6
1.1. Скіфська держава та її право.....	6
1.2. Рабовласницькі міста-держави Північного Причорномор'я.....	12
1.3. Боспорське царство.....	16
РОЗДІЛ II. ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН..	21
2.1. Розселення і заняття.....	21
2.2. Суспільний лад.....	22
2.3. Витоки державності.....	23
2.4. Давньоруська держава в IX-XII століттях.....	24
РОЗДІЛ III. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА РУСЬ (ХІІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІV СТ.).....	38
3.1. Історичний огляд.....	38
3.2. Державний устрій Галицько-Волинської держави.....	44
3.3. Правова система.....	47
РОЗДІЛ IV. ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДЕРЖАВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІV – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІVІ СТ.).....	50
4.1. Історичний огляд.....	51
4.2. Суспільний лад Великого князівства Литовського.....	53
4.3. Державний устрій Великого князівства Литовського... ..	59
4.4. Правова система Литовсько-руської держави.....	63
4.5. Суд у Великому князівстві Литовському.....	70
РОЗДІЛ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХVІІ ст.).....	74
5.1. Наслідки переходу українських земель під владу Польщі.....	75
5.2. Державний устрій Речі Посполитої.....	78
5.3. Правова система польської держави.....	80
РОЗДІЛ VI. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ: ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ ТА ПРАВО	82
6.1. Виникнення козацтва й створення Запорозької Січі.....	82
6.2. Військово-адміністративний устрій Запорозької Січі.....	91
6.3. Січове право.....	97
РОЗДІЛ VII. СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ ХVІІ СТ. ГЕТЬМАНЩИНА.....	101
7.1. Історична довідка.....	101
7.2. Суспільний лад Гетьманщини.....	105
7.3. Органи автономної влади та управління у ХVІІІ ст.....	108
7.4. Право в Гетьманщині.....	114
РОЗДІЛ VIII. ДЕРЖАВА І ПРАВО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	

НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.).....	122
8.1. Державно-правові відносини у Наддніпрянській Україні від ліквідації автономного устрою до середини XIX століття.....	122
8.2. Буржуазні реформи і «контрреформи» в царській Росії та Україна.....	134
8.3. Державно-правові відносини в українських землях Російської імперії з кінця XIX ст. до лютневої буржуазно-демократичної революції.....	142
РОЗДІЛ ІХ. ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РОКІВ.....	149
9.1. Центральна Рада та її діяльність. Утворення УНР.....	149
9.2. Боротьба Центральної Ради і більшовиків за владу в Україні.....	152
9.3. Українська держава П. Скоропадського.....	154
9.4. Правління Директорії.....	156
9.5. Розвиток радянської держави в умовах громадянської війни.....	158
РОЗДІЛ Х. СОЦІАЛІСТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ І ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1921-1939 РР.).....	162
10.1. Участь України в утворенні СРСР.....	162
10.2. Нова економічна політика.....	164
10.3.Встановлення сталінської диктатури та її наслідки.....	166
10.4.Репресивно-каральні органи і право в умовах тоталітарного режиму.....	168
10.5. Конституція УРСР 1937 р.....	171
10.6. Судова система і право в УРСР на засадах «сталінської» Конституції.....	172
РОЗДІЛ ХІ. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ТА ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ.....	175
11.1 Початок Другої світової війни і входження Західної України до складу УРСР.....	175
11.2. Основні етапи і події Великої Вітчизняної війни... ..	178
11.3. Перебудова державної влади і правової системи у воєнних умовах.....	180
11.4. Організація радянського партизанського руху і підпілля.....	183
11.5. Організація українських націоналістів та її спроби створити українську державність.....	185
10.6. Розгортання діяльності партійних і радянських органів на визволеній території.....	186

РОЗДІЛ XII. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВО УКРАЇНИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1946 – початок 1950-х рр.).....	189
12.1. УРСР у післявоєнному світі.....	189
12.2. Державне управління в УРСР у повоєнні роки.....	192
12.3. Особливості радянського права повоєнних років.....	194
РОЗДІЛ XIII. УКРАЇНСЬКА РСР У ПЕРІОД ХРУЩОВСЬКОЇ "ВІДЛИГИ" РОКИ (1953 - 1964).....	197
13.1. Десталінізація.....	197
13.2. Комуністична утопія.....	201
13.3. Ради депутатів трудящих і громадські організації в умовах переходу від тоталітарного суспільства до авторитарного.....	205
13.4. Організація управління економікою в умовах соціально-економічних реформ.....	208
13.5. Демократизація правоохоронних органів і права.....	214
РОЗДІЛ XIV. РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА НА ОСТАННІХ ЕТАПАХ ІСНУВАННЯ (1965 – липень 1991 рр.).....	223
14.1. Зміцнення адміністративно-командної системи.....	223
14.2. Реформи в управлінні економікою та їх невдача.....	228
14.3. Організація влади за Конституцією СРСР 1977 р.....	231
14.4. Перебудова як невдала спроба вдосконалення державної машини.....	237
14.5. Зміни в законодавстві.....	248
РОЗДІЛ XV. ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ І ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991-2012 РОКИ).....	250
15.1. Розбудова Української держави до 1996 р.....	251
15.2. Конституція України.....	255
15.3. Розвиток Української держави після прийняття Конституції.....	257
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	261

РОЗДІЛ I. НАЙДАВНІШІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ РАБОВЛАСНИЦЬКОГО ТИПУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Ключові слова: *Скіфська держава. Боспорське царства, грецькі міста-держави, військова демократія, звичаєве право, полісна демократія, Народні*

Збори, династія Спартокидів, Колегія номофілаків, Міська екклесія, Колегія номофілаків.

1.1. Скіфська держава та її право

Серед найдавніших рабовласницьких держав, які виникли на території сучасної України в I тис. до н.е., особливу увагу привертає скіфське державне утворення. По-перше, скіфська держава добре вивчена ученими завдяки використанню великої кількості інформації, добутої з різноманітних джерел: від археологічних матеріалів до даних писемних пам'яток. По-друге, аналіз особливостей виникнення Скіфії є найбільш точним підтвердженням більшості теорій занепаду первісного суспільства й виникнення ранньокласової рабовласницької держави.

Скіфські племена, які з'явилися у Північному Причорномор'ї на рубежі VIII-VII ст. до н. е., належали до іраномовних кочових племен. Їх витіснили з Азії до Європи більш могутні кочові сусіди – племена масагетів. Самоназва скіфів – сколоти, але за традицією історики продовжують вживати грецьке слово «скіфи» для позначення цього народу. Геродот вважав скіфів одним народом, однак аналіз їх способу життя та господарювання свідчить про інше. У Північному Причорномор'ї скіфи спочатку продовжувала займатися кочовим скотарством, але за таких умов вони не були б спроможні утворити рабовласницьку державу, а тим більше вижити в новому для них природному середовищі. Справа в тім, що тваринного білка вже не вистачало для харчування всього тодішнього населення, і лише вирощування хлібу мало забезпечити їм виживання. Тому старші скіфські племена, так звані «саї», або «царські скіфи», залишилися кочовиками, а молодші племена перетворилися на землеробів.

Вирощування хліба стало для колишніх кочівників основним заняттям, так само, як і для первісного населення Північного Причорномор'я – кіммерійців, частина яких підкорилася скіфам. Поступово молодші кочові племена разом з місцевими землеробами перетворилися на данників царських скіфів, а згодом їм судилося стати державними рабами.

Як відомо, рабовласницькі відносини в кочовому суспільстві ніколи не набували панівного характеру, оскільки з економічної точки зору такий уклад господарства був для номадів не вигідним (за винятком використання рабів у домашньому господарстві племінної верхівки). Тому в перспективі будь-які кочівники могли створити лише феодальне суспільство і державу, яка спиралася на відповідну економічну систему. У степах Азії скіфи не мали можливості для розвитку осілого землеробства як економічної основи рабовласництва, але в таврійському степу і на півночі кримського півострова землеробство за часів їх панування розвинулося досить широко, що було зумовлено трьома причинами. По-перше, саме тут існували великі масиви природно родючої землі, які не потребували великих попередніх зусиль для введення їх до сільськогосподарського обігу. На цих земельних масивах великі групи осілих землеробів-родичів під наглядом сільських старшин,

призначених царськими скіфами, виробляли продукти землеробства. Спочатку ці продукти поставлялися саям як данина, а з часом вони стали прибутком колективних рабовласників, царських скіфів. Зрозуміло, що за таких умов племена осілих землеробів поступово перетворювалися на державних рабів. Прибуток від експлуатації осілих землеробів розподілявся верхівкою царських скіфів відповідно до місця, яке родини кочовиків посідали в племінній ієрархії.

Друга важлива передумова для розвитку причорноморського землеробства на рабовласницьких засадах – наявність великої кількості водних джерел (повноводних степових річок), від яких можна було відвести на велику відстань зрошувальні системи. Нарешті, ще однією причиною для розвитку землеробства на рабовласницьких засадах були сприятливі природні умови, адже велика кількість сонячних днів протягом всього циклу землеробських робіт забезпечувала повне визрівання хліба.

Слід підкреслити, що процес розвитку землеробського господарства рабовласницького типу прискорився з того часу, коли скіфи налагодили економічні та політичні відносини з сусідніми грецькими колоніями. Тамтешні рабовласницькі порядки були пересаджені з Балканської Греції на причорноморський ґрунт разом з першими колоністами. Цей процес прискорився тоді, коли греки, за висловом Платона, обсіли Середземноморське і Чорноморське узбережжя аж до Кавказу, «наче жаби ставок». Використання грецького досвіду сприяло безупинному розвитку рабовласницьких відносин у скіфів, що тягнуло за собою виникнення політичної влади, яка заміняла соціальну владу первісного суспільства. Нарешті, у Скіфії мала з'явитися і держава як загальна форма політичної влади.

У скіфському суспільстві вже під час занепаду первісних відносин і формування ранньокласової держави свобода і рабство настільки протиставлялися одне одному, що в принципі непорівнянними вважалися статуси не лише вільного і раба, але і вільнонародженого і невільнонародженого. Подібна протилежність назріла й у середовищі вільних людей. Багата й впливова верхівка посідала виокремлено місце спадкового вельможного панства, що претендувало на незмінне верховенство, благородство походження, особливе почесне положення, специфічні знаки супідрядності старших і молодших ліній спорідненості родів, племен і замкнених професійних груп-каст. Але зрештою все це зводилося до протилежності між спадковою знаттю і залежною від неї біднотою.

Розвиток грабіжницьких воєн вимагав об'єднання кочових племен для набігів і оборони, а це підсилило значення племінних органів влади у формі так званої військової демократії. Ця перехідна стадія життя суспільства, яка посідає місце між первісним ладом, що поступово занепадав, і новонародженою державою, вперше була охарактеризована в другій половині XIX ст. відомим американським ученим Л.Г. Морганом. У своїх працях «Стародавнє суспільство» і «Ліга ірокезів» він довів, що війна та організація для війни ставала основним заняттям більшості народів світу напередодні

виникнення держави. От і в скіфів під час вторгнення на територію сучасної України вже існувала подібна організація у вигляді трьох гілок влади, які спочатку співіснували. До складу цієї організації належали звичайна влада цивільного ватажка, народні збори (сукупність озброєних чоловіків, які виступали у зборах при обговоренні найважливіших проблем суспільства від імені власних родин) і військова влада таланитого ватажка.

Щодо цивільного ватажка сколотського роду і племені, то він спирався лише на власний авторитет. За таких умов його влада вже не була спроможна вирішити суперечки, які виникали між знаттю і звичайними общинниками, і вона поступово вичерпала себе. Під час облаштування скіфів у причорноморському степу занепадала і роль народних зборів, особливо за правління військового ватажка Атея, якого помилково вважають царем, тобто монархом (IV ст. до н.е.). Військові ватажки, які спиралися на дружину з чоловіків, що зробили військову справу своєю професією, зосередили у своїх руках важелі управління ранньою державою рабовласницького типу.

У характері влади сколотського військового ватажка на перший план виступав не освячений традиціями особистий авторитет, а реальна могутність – багатство, сила військової дружини, панування над рабами, бідняками і залежними общинниками. Його дружина, до якої поряд з родичами та одноплемінниками могли входити особисто віддані ватажку чужаки, навіть раби, була приватним об'єднанням, згуртованим не родоплемінними зв'язками, а лише спільністю військово-грабіжницьких інтересів і вірністю своєму керманичу. Спираючись на неї, останній мав можливість переступати звичаї племені і нав'язувати йому свою волю. Родоплемінній верхівці приходилося поступатися місцем найближчим родичам і старшим дружинникам вождя, але, будучи зацікавленою в надійному захисті своєї власності, вона не дуже рішуче чинила опір новим тенденціям. Поступово відбувалося перетворення військової демократії як форми організації влади на ранньокласову владу.

Військовий ватажок великого союзу племен перетворювався на правителя. Його наближені ставали радниками й намісниками. Дружина перетворювалася на військо, за допомогою якого держава мала здійснювати свої основні функції: утримання в покорі експлуатованого населення і ведення воєн. Особливим органом державної влади мав стати суд. Судовий процес вів як сам правитель, так і його помічники й намісники.

Ще однією найважливішою ознакою державного устрою було розділення населення не за родоплемінним, а за територіальним принципом. Виникли округи, номи, що не відповідали колишнім родоплемінним одиницями, хоча інколи частини території скіфської держави протягом тривалого часу зберігали їх назви. Це було кінцевим результатом давнього процесу переходу від кровноспоріднених зв'язків до сусідських. Водночас введення територіального ділення послаблювало залишки родоплемінної солідарності й впливу родоплемінної знаті.

Виникнення скіфської держави було завершальним актом становлення класового суспільства. Воно було й тим рубежем, який відокремлював

первісну сусідську общину від власне сусідської общини. Перша хоча і входила в союз племен, але ще залишалася соціальним організмом, тобто відносно самостійною одиницею соціального розвитку. З виникненням держави таким соціальним організмом стала сама держава, а община перетворилася на суборганізм, що користувався самоврядністю під егідою верховної політичної влади. Первісна сусідська і власне сусідська общини у племен скототів розрізнялися і економічно: для однієї була характерна групова, для іншої – приватна власність домогосподарства.

У процесі становлення держави відбувався також поділ первісної мононорматики на право, тобто сукупність загальнообов'язкових правил поведінки людей, що виражають волю панівного класу, забезпечену примусовою силою держави, і моральність, тобто сукупність норм, які сформувалися у процесі розвитку суспільної думки скіфів.

Правові норми передусім захищали власність і привілеї знаті. Так, якщо раніше в разі крадіжки родича зазвичай лише змушували повернути викрадене, то тепер будь-який замах на власність тягнув за собою покарання, а зазіхання на власність знаті каралося особливо жорстоко. За нього стягували багатократне відшкодування, калічили, вбивали, обертали в рабство. Первинне право сформувалося головним чином з санкціонованих державою звичаїв епохи розпаду первісного суспільства, тому воно отримало назву звичаєвого права. Інколи звичаєвим правом називають і самі звичаї епохи розпаду первісного суспільства або ще ширше – соціальні норми первісного суспільства загалом. У інших випадках звичаєвим правом називають вже санкціоновану державою, але ще не записану сукупність правових приписів.

У добу розквіту Великої Скіфії кочові царські скіфи займали два великих регіони – пониззя Дніпра (в основному на правому березі, до річки Інгул) і степовий Крим. На захід від Дніпра, в басейнах річок Інгул і Південний Буг, мешкали скіфи-орачі, а також племена елліно-скіфів, суспільний лад і господарство яких зазнавали великого впливу з боку грецької рабовласницької цивілізації. Деякі сучасні вчені дотримуються гіпотези про те, що скіфські землероби є одними з пращурів українського народу. Це не дивно, оскільки скіфи-орачі межували з племенами праслов'ян лісостепоного межиріччя Дністра і Дніпра і знаходилися з ними в різноманітних відносинах. Цей процес, очевидно, розпочався ще за часів перебування Геродота на теренах нашої країни.

Розквіт скототської держави тривав недовго. Ще за правління Атея державі скіфів було завдано нищівного удару військом македонського царя Філіпа II, батька Олександра Македонського. Тоді македонці знищили на півдні сучасної України кілька скіфських городищ і грецьких міст-держав, від яких навіть не залишилося назви. Цей погром, відомий нам за результатами археологічних досліджень, у II ст. до н.е. супроводжувався вторгненням зі сходу на скототські землі споріднених племен сарматів. У результаті значна кількість скіфів мала переселитися до Криму. При цьому було покинуто першу «столицю» їхнього державного утворення – Кам'янське городище

(поблизу селища Кам'янка Дніпровська, там, де за дві тисячі років буде існувати Кам'янська Січ запорожців).

У Криму скіфські племена оселилися на степовій території, яку відомий античний географ Страбон назвав Малою Скіфією. Її столицею стало місто, назва якого ученими подається у грецькому написанні – Неаполіс, тобто Нове місто. Протягом двох століть учені вели археологічні дослідження, в результаті яких виявилось, що Неаполіс був великим містом, яке відгравало роль ремісничого, торговельного і культурного центру Малої Скіфії.

За інерцією Мала Скіфія вела успішну боротьбу з античними містами-державами, оскільки у цього державного утворення було вже професійне військо, основу якого складала особиста охорона царів, так звані катафрактарії. У даному разі йдеться про важкоозброєну кінноту з панцирників, які належали до царських скіфів. Разом з цією дружиною участь у війнах брала легкоозброєна кіннота – загони князів, які стояли на чолі округів-номів. Крім того, царі Малої Скіфії мали у своєму розпорядженні загони ополченців з числа «чорного люду».

Слід підкреслити, що у скіфів рабовласницькі відносини не зміцнили до того, щоб бути подібними до класичного античного рабства. Скоріше вони нагадують східне патріархальне рабовласництво з міцними пережитками родоплемінних відносин. У Малій Скіфії в місцевому управлінні значною мірою все залежало від князів номів і старійшин селищ. Щодо центрального державного апарату, то його очолював цар, але управлінські відносини залежали від того, якою мірою оточення скіфського монарха підкорялося його владі.

Професійного адміністративного апарату в державі Скілура і Палака не виникло, але, за даними античних писемних джерел, процес утворення такого апарату дійсно розпочався. Посадовцями мали стати так звані царські діти – сини князівської верхівки, які служили при дворі Скілура, а потім і Палака на молодших посадах джур і царських порученців. Але визріванню адміністративного апарату поклала кінець війна скіфів з військом Понтійського царства, держави на території сучасної Туреччини (існувала в 301-63 рр. до н.е.), під час якої кочовики зазнали поразки. Після цього Мала Скіфія вже не була самостійним суб'єктом тогочасних міжнародних відносин. І коли Понтійське царство було ліквідовано римською державою, скіфи опинилися під контролем Риму. На рубежі II-III ст. н. е. «примара» скіфського царства зазнала нищівного нападу племен готів. Нарешті, погром, який був учинений гунами у степах Причорномор'я у 375 р. призвів до остаточного сходу скіфів з арени світової історії.

Одним з наслідків тривалого розвитку скіфської рабовласницької держави було значне соціальне розшарування. При цьому соціальна структура скіфської держави набула таких рис, які були звичайними не для античного рабовласницького світу, а для східних патріархальних суспільств. Тому в Скіфії була велика кількість дрібних соціальних груп, у тому числі і проміжного характеру. На вершині суспільної структури скіфів знаходилася

царська родина, поряд з якою постійно перебувала військова аристократія. В округах Великої і Малої Скіфії аж до кінця існування скіфської держави володарювала родоплемінна знать. Своє місце поряд зі скіфською панівною верхівкою посідали багаті купці, які налагодили торговельні зв'язки з еллінськими колоніями. Ці ж купці збагачувалися за рахунок купівлі-продажу здобичі, яку одержували скіфи під час воєн.

Особливе місце в державі скіфів посідали жерці. Найважливішим завданням служителів культу було формування масової суспільної свідомості в середовищі формально вільних сколотських общинників, яким належало у всьому підкорятися царям і аристократам скіфів. До числа общинників, які за своїм юридичним станом наближалися до державних рабів, належали як землероби, так і ремісники. Їх покора суспільним порядкам, введеним скіфськими царями, мала своїм виразом сплату царської данини, тобто державних податків, ополченську службу і виконання різноманітних державних повинностей.

Вільні общинники навіть у Малій Скіфії становили основну масу населення. На найнижчому ж щаблі соціальної ієрархії скіфів перебували раби, праця яких по більшості використовувалася в хатньому господарстві заможних людей. Головними джерелами рабства були військовий полон, народження дитини від рабині, купівля-продаж невольників та ін.

Відповідно до сколотських звичаїв та приписів права, встановлених царями, у Малій Скіфії було захищено державну владу, життя, майно та привілеї царської сім'ї. При цьому особливо скрупульозно була врегульована верховна земельна власність царя. Поряд з цим скіфське право, яке відповідало рівню розвитку ранньої рабовласницької держави, захищало й приватну власність на знаряддя виробництва, рухоме майно, худобу і рабів. Цей захист поширювався на відносини купівлі-продажу, дарування, обміну, існування яких передбачало поступове оформлення у скіфів зобов'язального права. Зрозуміло, що зазначені угоди укладалися в усній формі й скріплювалися клятвою сторін перед скіфськими богами.

Шлюбно-сімейне право скіфів перебувало в початковому стані. Родовід ішов по батьківській лінії. Полігамія була звичайною в скіфському середовищі. Голові патріархальній родини наслідували сини. Майно після смерті батька успадковував молодший син, який мав залишатися у родинній оселі, а старші сини наділялися частинами рухомого майна при одруженні. Дочок, які не мали права на будь-яку частку родинного майна, видавали заміж в іншу родину за певний викуп. Вдову після смерті чоловіка досить часто відправляли на поховальне вогнище. Якщо ж їй зберігали життя, ця жінка, як і майно небіжчика, переходила у спадщину до його родичів.

Кримінального права як такого в скіфському середовищі не існувало. Зазвичай усі проблеми, пов'язані з життям пересічних общинників, вирішувала кровна помста. Загалом скіфські общини самостійно вирішували проблеми, пов'язані з такими злочинами проти общинних порядків, які не несли суспільству великого зла. І лише злочини проти особи царя і боговідступництво каралися на смерть після розгляду справи за участю

самого голови держави. Чітко визначеної системи покарань не існувало. Особи, які, за рішенням царя або начальника нома, виконували обов'язки суддів, визначали покарання за злочини у вигляді каліцтва, побиття різками і, нарешті, вигнання за межі держави.

Таким чином, держава скіфів дійсно була рабовласницьким політичним утворенням племен, де протягом тривалого часу поряд з власними звичаями у державному будівництві використовувалися деякі здобутки суспільного розвитку сусідів – грецьких колоністів.

1.2. Рабовласницькі міста-держави Північного Причорномор'я

Рабовласницькі міста-держави стародавніх греків з'явилися на узбережжі Чорного і Азовського морів внаслідок колонізації VIII-VI ст. до н. е. Цей рух зумовлювався низкою причин. Головною серед них стало майнове розшарування в більшості районів Стародавньої Греції, де не вистачало земель, придатних для сільського господарства. Швидкий розвиток дешевої рабської праці в ремісництві не надавав зубожілим селянам можливості перетворитися на ремісників. Невеличка територія поліса, тобто античного міста-держави, і низький рівень економічного розвитку мали забезпечити в його межах пристойне існування лише для незначної кількості громадян. Внаслідок цього соціально-економічний і політичний розвиток балканської Греції супроводжувався масовим виселенням зайвих людей з рідних полісів. Ці виселення набули таких розмірів, що в історію античності вони увійшли під назвою Великої грецької колонізації.

Окрім основної причини, розвиток колонізації був визначений збільшенням морської торгівлі й загостренням класової та політичної боротьби в грецьких полісах. Географічна і політична замкненість поліса (в материковій частині і на островах Середземномор'я) поряд з досить високими рівнем розподілу праці зумовлювали його залежність від вивозу ремісничих виробів і довозу зерна і рабів, що втягувало грецькі міста-держави в міжнародну морську торгівлю. Нарешті, найбільш активні представники соціального чи політичного угруповання, що зазнало поразки в боротьбі за владу, виганялися або добровільно виселялися зі свого полісу. При цьому такий процес нерідко проходив організовано. Група колоністів обирала свого керівника, якого називали ойкисом (засновником). На суспільні кошти переселенці споруджували кораблі й відправлялися в різні регіони Середземномор'я. З часом основним напрямком колонізації став північно-східний, у напрямку південної частини сучасної України.

У VIII ст. вигнанці з малоазійського міста Мілет заснували поблизу гирла Дніпро-Бузького лиману на о. Березань колонію Борисфенида. Потім на правому березі лиману з'явилася велика колонія Ольвія. Ті ж таки мілетяни заснували в Криму міста Феодосія і Керкінтида (Євпаторія), а поблизу сучасного міста Білгород-Дністровський – колонію Тіра. На березі Боспора Кіммерійського (Керченської протоки) опорним пунктом вихідців з Мілету стало велике місто Пантікапей (сучасна Керч). Лише один великий поліс,

Херсонес Таврійський (сучасний Севастополь), заснували інші колоністи – вихідці з дорійського міста Гераклія Понтійського, розташованого на південному узбережжі Чорного моря.

Грецька колонізація теренів сучасної України первісно мала торгівельний характер, адже спочатку колоністи утворювали факторії для купівлі у місцевих племен осілих землеробів хліба, якого завжди не вистачало в полісах балканської Греції. Однак з часом вона перетворилася на аграрну, і колоністи самі вирощували хліб і виноград в сільськогосподарській окрузі (грецькою – хора) й виробляли різні ремісничі вироби. Зрозуміло, що колоністи, які впродовж століть політично не залежали від рабовласницьких міст-держав Греції, мали підтримувати з останніми розвинені економічні стосунки на підставі укладання відповідних угод. Такі угоди фіксували надання громадянам метрополії й колоній рівних громадянських прав, за відсутності яких не можна було сподіватися на взаємне сприяння в торгівлі.

За грецьку добу колонізації, яка продовжувалася до появи держави Олександра Македонського (20-ті рр. IV ст. до н.е.), еллінські колонії були досить розвиненими державними утвореннями, економічною основою яких стали землеробство, ремісництво, рибальство і торгівля з місцевими племенами, як осілими землеробами, так і кочівниками. В останньому випадку стосунки з сусідами відбувалися на основі обміну. Є підстави стверджувати, що греки-колоністи, які жили лише на узбережжі Чорного і Азовського морів, втягували в цей обмін осілих землеробів, що населяли регіон поблизу о. Хортиця. Саме тому на ринки Середземномор'я з території сучасної України поставлялися зерно, худоба, риба, сіль і раби, а в зустрічному напрямку грецькі кораблі везли металеві й мармурові вироби, тканини, оливкову олію та інші продукти. І цей обмін певним чином прискорював соціально-економічний розвиток кочівників і землеробів Північного Причорномор'я.

Одним з наслідків економічного розвитку грецьких колоній став, подібно до ситуації у полісах метрополії, процес соціального розшарування. За існування в грецьких колоніях суто формального демократичного ладу там панували заможні верстви населення – судновласники, володарі ергастеріїв (античних майстерень, де працювала велика кількість рабів) і купці, які налагодили заморську торгівлю. Суспільний лад грецьких колоній передбачав юридичну рівність громадян. Тому в політичному житті в колоніях брали певну участь і дрібні землероби, ремісники і торговці, але за умови, що це були чоловіки, які грали роль голови патріархальної родини, що була основою суспільного устрою. У такій родині лише домовласник був суб'єктом права, тоді як жінки, навіть вільні, не мали політичних прав, а в цивільно-правових відносинах вони могли сподіватися лише на розпорядження речами з власного побуту, проте під наглядом чоловіка.

Крім громадян, у античних містах-державах на теренах сучасної України мешкали напівзалежні люди, чия праця використовувалася в усіх галузях господарського життя.

Відповідно до традицій міст-держав метрополії, в колоніях могли

перебувати деякі чужоземці, головним чином – асимільовані вихідці з числа «варварів», тобто негрецьких племен. Подібно до періеків і метеків Греції, вони мали право на будь-яку господарську діяльність, що забезпечувало їм пристойний прожиток. Але політичних прав такі особи не мали. Лише великі заслуги чужоземців перед полісом іноді ставали підставою для отримання ними громадянства.

Соціально-економічний розвиток грецьких колоній досить рано викликав відхід у минуле патріархального рабства. На зміну йому в колоніях мало прийти класичне рабовласництво, яке поширювалося в усьому античному світі. Рабовласники почали розглядати рабів як прості знаряддя праці, оскільки саме невольники перетворювалися на основну робочу силу. Джерелами рабства, яке широко використовувалося в землеробстві, ремісницькому виробництві, видобутку солі та мореплавстві, були військовий полон, примусова праця боржників і народження від рабині. Тому демократія, яка мала встановитися у колоніях, де первісно вкоренився республіканський устрій, перетворювалася у політичну форму сумісного панування громадян (рабовласники, дрібні власники і люмпени) над рабами. Але ця демократія ставала і формою панування рабовласників над зубожілими громадянами, що загострювало соціальні конфлікти.

Державний лад грецьких колоній у Північному Причорномор'ї був відповідний рабовласницьким відносинам, притаманним і метрополії. Республіканська форма правління з зовнішніми ознаками полісної демократії (на кшталт афінської) в містах-державах проіснувала до їх підкорення владі Риму. При цьому демократія грецьких колоній була формою панування рабовласників над незаможними громадянами. Більше того, ця демократія, яка відображала інтереси великих власників, постійно стимулювала виникнення протиріч між олігархічною верхівкою колоній і дрібними власниками засобів виробництва. Зрозуміло, що риси такої демократії відобразилися в державному устрої античних колоній Причорномор'я.

За своєю сутністю міста-держави були політичною організацією тих вільних громадян, що забезпечували захист власних інтересів шляхом підкорення маси рабів, які за чисельністю перевищували вільне населення. Народні збори, до яких входили повноправні громадяни віком за 25 років (у балканських полісах громадянство набували вільні чоловіки по досягненні 20-ти рр.), відігравали роль верховного органу влади. Їх компетенція була досить великою. Збори приймали закони, видавали постанови стосовно приватних питань, обирали публічних посадовців і контролювали їх діяльність, вирішували питання війни і миру, надавали статус громадян, встановлювали обсяг привілеїв для іноземних купців. Брати участь у обговоренні найважливіших питань на зборах могли всі вільні громадяни. Їм дозволялося навіть виносити на обговорення власні проекти законів, але найчастіше з промовами виступали лише професійні оратори, які захищали інтереси окремих груп населення.

Народні збори щорічно обирали виконавчий орган – Раду міста, яку очолював голова. Обирався також і секретар. З огляду на велику роль жерців,

які формували масову суспільну свідомість в інтересах заможних верств населення, до Ради завжди входили і служителі релігійних культів. Рада здійснювала попередню підготовку рішень, декретів та постанов народних зборів, які набували чинності від імені «Ради і народу».

Окремою ланкою міського управління були виборні посадовці, які обиралися з числа повноправних громадян. Вони управляли всіма галузями життєдіяльності міста. Найбільшими повноваженнями користувалась колегія архонтів, хоча її роль у полісах всього еллінського світу зменшилася на стадії розквіту рабовласницьких відносин. Архонти керували іншими колегіями, стежили за станом фінансів і скликали народні збори. Перший архонт очолював військо міста, хоча реально військовими справами займалася окрема колегія стратегів. Колегія номофілаків (стражів закону) наглядала за поведінкою мешканців; астіноми були державними наглядачами за станом шляхів і майстерень; колегія агораномів відповідала за порядок на площах і ринках, а спілка продиків (юристів) виконувала захисні функції в суді.

Щодо судового процесу в грецьких містах-державах Північного Причорномор'я, то він мав деякі риси агону (змагання), адже в ньому брали активну участь судді, граммати, чиї обов'язки полягали у веденні судових протоколів, продики і обвинувачені особи. Всі учасники судового процесу мали право наводити докази і підкріплювати їх за допомогою свідків з числа вільних громадян. На початку судового процесу з'ясовувалася наявність злочину в діях обвинуваченої особи. У разі надання переконливих доказів вини злочинця, кожна з сторін судового процесу запропоновувала справедливу, на її думку, кару. Вислухавши сторони процесу, судді голосуванням виносили остаточне рішення, яке не підлягало оскарженню.

Право практично всіх грецьких колоній використовувало здобутки правової системи полісної демократії, переважно афінської, але з урахуванням впливу власних традицій та правових звичаїв «сусідів-варварів». Тому правовими джерелами ставали рішення народних зборів, декрети Ради полісу, постанови колегій посадовців, що виконували адміністративні функції.

Найбільш суворій регламентації в праві грецьких колоній підлягали інститути права власності й зобов'язань. Подібно до афінського права, в колоніях розрізняли володіння як фактичне утримання майна з його використанням і власність як володіння речами з правом розпорядження. Але власне поняття права власності як абсолютного права особи в античних колоніях ще не було. До того ж там існував інститут колективної власності панівного класу, але він мав обмежений характер і поширювався лише на державну земельну власність, що стимулювало розвиток інституту земельної оренди. Між державною і приватною формами власності на землю існував історично обумовлений зв'язок. Приватна власність завжди визнавалася похідною від державної. І взагалі антична земельна власність ще не була «чистою» формою приватної власності, оскільки індивідуальна свобода власників в грецьких полісах завжди була вторинною у порівнянні з громадянським суверенітетом, який був сукупністю прав всіх общинників.

Розвиток господарських відносин у грецьких колоніях з часом

визначив сувору регламентацію обов'язків осіб, які укладали цивільні угоди. Цього вимагали потреби у захисті приватних інтересів кредиторів. Поряд з цим право колоній греків вимагало визнання обов'язку із завдання шкоди за відсутності між особами приватної угоди («вільні» та «невільні» обов'язки). Серед угод найбільш важливою вважалася угода купівлі-продажу, яка повністю оформилася з поширенням міжнародної торгівлі. Широко використовувалися також угоди займу, оренди, позики, дарування та ін. Всі ці угоди ставали чинними за умови укладання у присутності державних посадовців і свідків. Щодо родинних відносин, то вони регламентувалися дією правових звичаїв.

Труднощі облаштування греків в чужинному середовищі, загострення соціальних конфліктів вимагали від них особливої уваги до розвитку кримінального права. Колоністи розрізняли злочини проти держави і злочини проти приватних інтересів. Найтяжчими злочинами вважалися замах на знищення демократичного ладу, державна зрада, омана народу, зневажання богів і крадіжка храмової власності. Характер покарання мав відповідати ступеню провини. За кримінальні злочини проти держави застосовували такі покарання: смертна кара і конфіскація майна. Навпаки, кара за злочини проти приватних інтересів передбачала грошове відшкодування збитків і штраф (зазвичай, вдвічі проти розміру завданої шкоди).

У I ст. до н. е. міста-держави Північного Причорномор'я підкорилися Римській республіці. Подібно до інших підкорених римлянами територій, які прикривали кордони цієї держави від тиску варварських племен, ці міста захищали східний кордон Римської імперії від вторгнення азійських кочових орд. Під владою Риму ці міста перебували до 70-х рр. IV ст. н.е. Занепад Римської імперії впливав на занепад рабовласницьких міст, заснованих греками. І все ж таки згодом вони пережили другий період розквіту в складі Імперії ромеїв, яку за європейською традицією помилково називають Візантією. Але то були часи раннього феодалізму, який прийшов на зміну рабовласництву.

1.3. Боспорське царство

Найбільшим державним утворенням в Північному Причорномор'ї було Боспорське царство, яке виникло внаслідок об'єднання міст, розташованих на обох берегах Боспору Кімерійського (Керченській протоці), як в Криму, так і на Таманському півострові та навіть у пониззі річки Дон. Об'єднання міст Пантікапей, Феодосія, Фанагорія, Мірмекій, Тіритака, Німфей, Крїмни та інших розпочалося близько 480 рр. до н.е. На той час Греція та її колонії переживали важке випробування на здатність існувати самостійно, оскільки йшла війна греків проти Персії. Об'єднані колонії не втратили своєї внутрішньої самостійності, хоча мали підкоритися головному місту цього союзу – Пантікапею. Згодом до союзу увійшла велика землеробська хора. Поряд з грецькими колоністами під владою царів Боспору опинилися місцеві племена синдів, торитів, меотів, дандаріїв, псессів та інші.

Напередодні виникнення Боспорського царства в містах-державах, що мали об'єднатися, правили тирані. Так у давньогрецьких полісах іменували правителів, які незаконно захопили владу в містах, оскільки там загострилася соціальна боротьба і представники рабовласницької верхівки не бачили іншого способу вгамувати пристрасті, окрім переходу від республіканського ладу до монархічного. Один з таких тиранів, виходець з Мілету, започаткував у Боспорі першу династію правителів Археанктидів, а потім прийшла до влади династія Спартокидів (438-107 рр. до н.е.). Вважається, що Спарток I командував фракійськими найманцями і здійснив за їх допомогою державний переворот. Археанктиди і перші Спартокиди були військовими ватажками, і лише в III ст. до н. е. один із представників династії спартокидів, Євмел, набув права проголосити себе царем. Підставою для цього була не стільки давня династична історія предків Євмела, скільки високий рівень розвитку боспорського сільського господарства, ремісництва, рибальства, садівництва і морської торгівлі. Саме тому інші держави давньогрецького світу, від метрополії до Причорномор'я, визнали боспорську монархію. Більше того, це визнання стало підставою для карбування на Боспорі монет, які використовувалися в торгівельному обігу по всьому давньогрецькому світу.

IV-III ст. до н.е. були добою політичного розквіту Боспорського царства. Воно займало територію всієї східної частини Кримського півострова і ті землі, де нині існують російські міста Анапа і Новоросійськ. На сході кордоном Боспору була річка Кубань, де стояли прикордонні фортеці. Головна з них, Гермонасса, була центром племені дандаріїв, які стали данниками Боспору. На цей час в столиці та в номах діяло полісне самоврядування у вигляді народних зборів і виборних посад. Всі рішення Спартокидів суто формально затверджувалися згодою двох державних органів – Ради монарха, до якої входили аристократи, що у сукупності іменувалися «друзями царя», й міської екклесії, Народних зборів («Рада і Народ»). Але екклесія не мала таких широких прав, як в Ольвії чи Херсонесі. Її рішення завчасно готувалися радниками царя, затверджувалися монархом і вносилися підставною особою на загальне обговорення і голосування. Останні дії теж мали формальний характер. Спочатку виступали оратори з готовими промовами, і після мовчазного підняття рук учасників народних зборів рішення набувало чинності, як прояв народної волі.

Підкорення елліністичних держав Риму к середині II ст. до н. е. припинило широкі економічні зв'язки держави Спартокидів з Грецією. До того ж активізувалися місцеві племена, що не лише відокремилися від Боспору, а й здійснювали постійні напади на нього. Останній, п'ятнадцятий числом, Спартокид Перісад V мав забезпечити безпеку держави лише за допомогою монарха Понтійського царства Мітридата VI Євпатора. Понтійський володар обумовив допомогу Боспору переходом до себе або до своїх нащадків спадкових прав на царство Спартокидів. Недаремно в одному з писемних джерел тієї доби підкреслено, що полководець Діофант «зробив справу успішно і корисно для Мітридата». Угода між Перісадом і Мітридатом викликала повстання бідноти і скіфських рабів проти Перісада під

керівництвом Савмака в 107 р. до н.е. Мітридат не міг миритися з цим, і за рік його армія під командуванням полководця Діофанта придушила повстання. Але і Мітридат зазнав поразки в війнах проти Риму і наклав на себе руки. Його сина Фарнака побили війська Цезаря, після чого боспорські правителі перетворилися на маріонеток римських імператорів.

Залишки полісної демократії на Боспорі зникли за панування Риму. Цей процес особливо швидко призвів до знищення самоврядності в номах, де округна знать здійснювала управління від імені монарха, але користувалася великою самостійністю.

За імператора Нерона (54-68 рр. н. е.) Боспор вважався союзною державою, а жалюгідні нащадки Спартокидів одержали титул «друг кесаря й друг римлян». Цей крок римського імператора був викликаний намаганням заохотити боспорських володарів у боротьбі проти варварських племен, які нападали на східні кордони імперії. Але Боспорське царство було зруйноване наприкінці IV ст. кочовими ордами гунів. Нарешті, боспорська територія в VI ст. увійшла до складу Імперії ромеїв, тобто – Візантії.

Суспільний лад у Боспорському царстві в цілому повторював приклади устрою, надані полісами метрополії. На верхівці суспільної структури перебував боспорський монарх, який зміцнював свою владу завдяки тому, що був верховним жерцем храму Аполлона і майже обожнювався підданими. Він спирався на боспорських олігархів, які водночас були великими земле- і рабовласниками і вищими державними посадовцями, що керували територіальними одиницями, номами. Саме ці особи набували всіх прав, передбачених для вільних підданих Спартокидів. До панівної верхівки належали також стратеги (полководці), таксіархи (військові начальники, ранг яких був нижчий за стратегів), навархи (командувачі військовим флотом), жерці храму Геліуса, які виконували обов'язки державних скарбників, священики інших релігійних культів, чиновники, представники знаті місцевих племен, які перейшли на царську службу. Фундамент цього суспільства складався з вільних дрібних власників, які обробляли землю на правах орендаторів і сплачували великі податки верховному власнику землі – царю, а також несли військову повинність в якості ополченців. Унаслідок цього значна кількість землеробів з часом розорялася і одержувала юридичний статус пелатів – тобто зубожілих селян, які працювали поденниками-батраками.

Окрім напіввільних підданих Боспорського царства в суспільній структурі подібне місце займали підкорені греками сатавки і сатархи – скіфи з землеробських племен, які мешкали на Керченському півострові. Ці племена спочатку торгували з еллінами, але потім прибульці стали їх господарями. Внаслідок зміцнення влади Пантікапею і розширення експортної торгівлі хлібом тиск на землеробів посилювався. Опір цих племен призвів до роззброєння сатавків і сатархів, а замість ополчення хори були введені дружини найманців. Утримання цих дружин було покладено на скіфів-орачів, які сплачували Спартокидам данину продуктами сільського господарства. Завдяки цьому Боспор протягом тривалого часу постачав

значну кількість хліба до Афін та інших полісів Греції. Експорт зерна, риби і рабів, в якому окрім царя брали участь і великі торговці, зміцнював вплив купецької знаті на політичні відносини в Боспорському царстві. Контроль за працею скіфів-орачів здійснювали від імені царя Боспору комархи (сільські старшини, призначені на посаду окружними начальниками) разом з помічниками.

Основною робочою силою на Боспорі були раби. Рабство на Боспорі здійснило перехід від патріархального до класичного, притаманного всьому античному світу. Раби розглядалися як прості знаряддя праці. Їхня чисельність перевищувала кількість вільних людей. Рабська праця використовувалася державою в рудниках і каменоломнях, а приватні особи експлуатували цих людей в землеробстві, ремісництві та мореплавстві. Досить звичайним ставав процес здачі рабів в найми. Жорстока експлуатація рабів зрештою стала однією з причин повстання під керівництвом Савмака, в ході якого було ліквідовано владу Спартокидів.

У Боспорському царстві навіть після зміцнення монархічного устрою зберігалася певна самостійність полісів. Форма правління у Боспорі була подібною до державного устрою елліністичних греко-варварських монархій. Навіть панування Риму не змінило основ такого ладу, адже залишки самостійності Боспору зберігалися задля кращого захисту східних кордонів Римської республіки, а потім – імперії від варварських племен, які постійно рухалися до причорноморського степу. Рим чекав від Боспору не стільки данини, скільки комплектування допоміжних військ, яким належало виконувати таке завдання.

Царі Боспору за панування Риму призначалися імператорами, які надсилали до Пантікапею свідоцтва залежності від імперії – скіпетр і так зване курульне крісло, яке було ознакою приналежності володаря сидіння до вищих римських магистратів (публічних посадовців). Тільки після такого затвердження власних повноважень новий цар Боспору мав розпоряджатися центральним апаратом управління.

Право Боспору розвивалося досить суперечливо. З одного боку, воно відчувало помітний вплив правових норм полісів стародавньої Греції та міст-держав Північного Причорномор'я, а з іншого – мало використовувати звичаєве право сусідів-варварів. Нарешті, після встановлення на Боспорі римської влади право цього державного утворення увібрало до себе норми римського публічного і приватного права. Зміст цих суперечливих правових норм протягом всього існування рабовласництва на Боспорі був підпорядкований інтересам рабовласницької олігархії, зацікавленої в збереженні святенності та недоторканності приватної власності на земельні ділянки і рабів. Земля в Боспорському царстві перебувала у верховній власності царів, але світські землевласники і храми могли користуватися і розпоряджатися нею повною мірою за умови несення царської служби.

Активна участь боспорських рабовласників в міжнародній торгівлі стимулювала певний розвиток зобов'язального права, яке передбачало укладання наступних угод: купівля-продаж, позика, оренда, дарування,

перевезення товарів, зберігання речей та ін. Оскільки міжнародні зв'язки Боспору зміцнювали його господарство, в цій державі діяв принцип проксенії (гостинності), відповідно до якого іноземцям надавалася допомога проксенів, особливих посадовців з числа підданих Спартокидів.

Бурхливе соціальне життя на Боспорі, яке супроводжувалося повстаннями бідноти і боротьбою аристократів за владу, викликало особливу увагу монархів до розвитку кримінального права. Відповідно до норм цієї галузі права, найтяжчими злочинами вважалися повстання, замах на життя царя і державна зрада. Наступним кроком до регулювання правових відносин на Боспорі ставала розробка юридичних норм, спрямованих на захист права приватної власності від протиправних замахів.

Судовий процес у Боспорському царстві здійснювався перш за все монархом разом з наближеними особами. Але незначні справи цивільного і кримінального характеру за межами Пантікапею мали розглядати місцеві правителі за умови посилення у своїх рішеннях на авторитет царської влади. У разі вирішення справ про найтяжчі злочини присуд був майже один – смертна кара. І лише цар мав право замінити її каторгою.

Стародавні греки не вважали необхідним ув'язнювати злочинців на тривалий час. Злочинець перетворювався на раба і мав важкою працею заробляти собі на хліб. Сама система рабовласницького господарства, де виробник життєвих благ утримувався в умовах довічної каторги, не терпіла «дармоїдів», яких тримали під замком і які не приносили користі. Тому в'язниць у Боспорському царстві не існувало, а засуджені особи вмирили у каменоломнях, ергастеріях і на соляних промислах.

Не дивлячись на те, що Боспорська рабовласницька держава з часом загубила свою самостійність, історичний досвід розвитку класової державності на півдні сучасної України не зник безслідно. Разом з Імперією ромеїв боспорські греки і негрецьке населення цього регіону згодом пережили процес переходу до більш високого ступеню розвитку соціально-економічних і політичних відносин – до феодалізму.

Контрольні запитання

- 1. У чому сутність військової демократії?*
- 2. Які органи політичної влади існували у скіфській державі?*
- 3. Які основні риси звичаєвого права скіфської держави?*
- 4. Чим викликана давньогрецька колонізація Північного Причорномор'я?*
- 5. Які органи політичної влади існували у давньогрецьких містах-республіках?*
- 6. Що означає поняття «полісна демократія»?*
- 7. У чому особливості права давньогрецьких міст-республік у Криму?*
- 8. Які причини викликали об'єднання давньогрецьких міст-республік у Криму в Боспорське царство?*
- 9. Які відносини підпорядкування існували в Боспорському царстві*

між органами політичної влади і старшиною осілих землеробів-скіфів?
10. Які особливості цивільного права Боспорського царства?

РОЗДІЛ II. ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Ключові слова: *венеди, анти, верв, військова демократія, союзи племен, Куявія, варяги, Рюриковичі, Київська Русь, двірсько-вотчинна система, віче, Руська Правда.*

2.1. Розселення і заняття

Слов'яни як угруповання сформувалися в середині I тис. до н. е. Але до початку першого тис. н. е. їх існування підтверджено лише археологічними матеріалами (наприклад, зарубинецька культура). З початку н. е. з'явилися писемні відомості про слов'ян. І з цього часу ми можемо досить вірно прослідкувати процес їхнього розвитку та зародження у них власної державності.

До першого тисячоліття н. е. слов'яни займали величезну територію від Ельби на заході до Волги на сході, та озера Ільмень на півночі до Північного Причорномор'я. Згодом вони поділилися на три великі угруповання – західних слов'ян (поляки, чехи, словаки), південних (болгари, серби) та східних (руські, українці та білорусі).

Перші писемні відомості про слов'ян називають їх венедями. Ця назва відома нам з праць відомих римських діячів і вчених I ст. н. е., зокрема, Плінія Старшого і Тацита. Венеди заселяли землі між Одером і Дніпром, тобто значну частину сучасної України.

Писемні джерела VI ст. уже не вживають назву «венеди», але говорять про племена антів і слов'ян, які проживають майже на тій же території. З початку VII ст. зникає термін «анти» (останній раз ця назва з'явилася в 602 р.), невдовзі зникає й назва «слов'яни». Це було пов'язано з тим, що у другій половині I ст. н. е. східні слов'яни далеко просунулися на схід і замість загальної назви до них стали застосовувати назви їх величезних племен. Так, по середньої течії Дніпра жили поляни (з центром у Києві), на захід і північ від них мешкали древляни (центр – Іскоростень, нині м. Коростень). На південь від полян і древлян – дреговичі, на захід від полян – бужани й волиняни, далі на південній захід уличі і тиверці, у Закарпатті – біли хорвати, на схід і північ від полян мешкали сіверяни, радимичі, кривичі (центр – Смоленськ), полочани, біля озера Ільмень – словени, біля Оки і Москви-ріки жили в'ятичі. Таким чином, східні слов'яни займали величезну територію, від Карпат до Волги і від Причорномор'я до Прибалтики.

Щодо занять східних слов'ян, то в першій половині I тис. н. е. венеди і анти вже переходили до орного землеробства й осілого скотарства. Вони видобували й обробляли залізо, займалися ткацтвом. У середині I тис. н. е. ці процеси набули значної сили, що змушувало східних слов'ян стрімко просуватися на схід у пошуках нових пасовищ та земель для сільського господарства.

У VII-VIII ст. такі промисли, як полювання, рибальство, бортництво відіграють у житті східних слов'ян уже допоміжну роль. Основним заняттям їх стає орне землеробство і скотарство. Розвивалися різні ремесла, які досягли значного рівня. Ремісництво швидко відокремлюється від землеробства, що веде до появи міст як центрів не тільки промисловості, але й управління землями.

Оскільки розвиток землеробства, скотарства й ремісництва веде до появи і росту товарних відносин, то швидко розвиваються економічні відносини з народами як на сході, так і на заході від східних слов'ян.

Слід сказати, що хоча у східних слов'ян і набуло розвитку рабовласництво (здебільшого за рахунок тисяч полонених), воно не відіграло значної ролі у процесі економічного розвитку східних слов'ян. Не треба було будувати канали й греблі як це було в державах Стародавнього Сходу. Тому народи, з якими вели справи східні слов'яни, давно відмовилися від рабства. Раби знаходили застосування лише в домашньому господарстві й ремісництві.

Розвиток сільського господарства, ремісництва, торгівлі вів до появи і росту додаткового прибутку, якій становився власністю виробника, джерелом збагачення, що приводило до майнової і соціальної нерівності.

2.2. Суспільний лад

У першій половині I ст. н. е. східні слов'яни проходили процес розпаду старих родових общин. На зміну великим патріархальним сім'ям прийшла нова, сільська територіальна община, яка складалася з малих сімей (чоловіка, жінки і дітей). Уже на цьому етапі існували окремі заможні сім'ї, які відрізнялися своїм добробутом і певною власністю.

У власності індивідуальних господарств, які становили сільську (територіальну) общину – мир, або верв, перебували житло, знаряддя праці, вироблені продукти. Але й сам мир мав колективну власність на землю, яка періодична перерозподілялася між окремими сім'ями на певний час.

У V-VIII ст. майнова нерівність у верві все більше поглиблювалася. Поступово формувалася панівна верхівка, яка володіла найбільш родючими землями, концентрувала у своїх руках більшу частину додаткового продукту, привласнила собі право збирати данину з членів верви на загальні потреби, якою розпоряджалась в першу чергу у своїх інтересах.

Верхівку суспільства становили князь, у руках якого знаходились адміністративні і військові функції, бояри (великі землевласники), купці, заможні ремісники. Ці «мужі», як їх називала Руська Правда, поступово

захоплювала в свої руки землі общини і перетворювала їх у свою приватну власність – вотчину. В залежність від них потрапляла значна частина тих, хто втрачав своє майно і змушений був йти працювати на мужів на їхніх умовах. Зрозуміло, що зростання економічної могутності «мужів» призводило до зростання їхньої політичної могутності.

Основна частина населення були вільні люди, котрі працювали на себе. Але по мірі того, як міцніла верхівка суспільства їх вольності все більш звужувались і вони все більш підпадали під її владу.

2.3. Витоки державності

К середині I тис. н. е. у зв'язку з процесом соціального розшарування, необхідністю переселятися далі на схід у пошуках нових земель окремі племена східних слов'ян починають об'єднуватися у союзи племен. Це свідчило про розклад первісного суспільства і зародження нових, товарних відносин. Ці союзи очолювали вожді, які мали велику владу. Найбільш відомим був князь Бож, який наприкінці IV ст. вів запеклу боротьбу з готами і загинув у ній.

Форма правління цього часу отримала назву військової демократії, тому що в ній були як елементи первісного суспільства, так і ознаки державного ладу. Поряд зі зборами населення існувала влада князя, рішення зборів князь повинен був виконувати. Основною військовою силою союзу племен були всі боєздатні чоловіки, але поряд з ними вже в VI – VII ст. формується дружина з професійних вояків, яка на чолі з князем знаходиться поза общиною, збирає данину на свою користь, виконує не тільки військові, скільки поліцейські функції.

Органи суспільного самоврядування, такі як народні збори, рада старійшин поступово втрачають своє значення, й на перше місце в управлінні виходить влада князя та його оточення, передусім дружинників.

Літописі називають 14 союзів племен, які були розташовані від Причорномор'я до озера Ільмень, і від Карпат до Волзі. Це поляни, древляни, угличі, дуліби, бужани, тиверці, волиняни, білі хорвати, сіверяни, в'ятичі, радимичі, дреговичі, кривичі, ільменські словени.

Союзи племен вели жорстоку боротьбу з кочівниками, яка загострилася у VIII – IX ст. Це змушувало їх об'єднуватися в більш великі союзи. Так виникли три великих союзи племен. Арабські джерела називають їх Куявія, Славія і Артанія. Куявія об'єднувала південні слов'янські племена, політичним центром яких був Київ. Славія, як вважають деякі дослідники, об'єднувала північні племена, центром яких був Смоленськ. Артанія об'єднувала південно-східних слов'ян.

Наприкінці VIII ст. Куявія, котру називали ще Руссю, переростає в ще більш велике об'єднання під назвою Руська земля, простягшись від Дніпра до Західної Двіни. За деякими даними, в цьому об'єднанні правила династія Кия, який вважається засновником Києва (VI ст.).

Одночасно з виникненням Руської землі, яка об'єднувала південну частину східних слов'ян, навколо Новгороду консолідується північна частина східних слов'ян.

Таким чином, наприкінці VIII – на початку IX ст. східні слов'яни створили два величезних об'єднання навколо Києва і Новгороду, які мали ознаки державних утворень. Це стало можливим завдяки тому, що східні слов'яни мешкали на одній території, мали ті ж самі етнічні й культурні коріння, тісні економічні зв'язки, спільного ворога, з яким вели запеклу боротьбу. Всі ці племена мали схожу мову, релігію, однакові традиції, звичаї. Можна впевнено сказати, що на підставі всіх цих ознак ішов процес формування давньоруської народності. Щоправда, поглинання у процесі захоплення нових земель неслов'янських племен призвело до появи місцевих діалектів, деяких відмінностей у самосвідомості, місцевого патріотизму, що дедалі поглиблювалися по мірі того, як східні слов'яни підпадали під владу інших держав і народів.

Таким чином, наприкінці VIII ст. східні слов'яни, як давньоруська народність, були на шляху утворення власної держави. Але на цьому шляху їх спіткали великі перешкоди. Це були не стільки зовнішні вороги, скільки усобиці між князями.

2.4. Давньоруська держава в IX-XII століттях

У середині IX ст. на північні землі слов'ян усе частіше вели наступ варяги, чи нормани, як звалися в ті часи озброєні ватаги вихідців зі Скандинавії. Оскільки слов'яни, а також інші місцеві племена – чудь, меря не змогли самі дати відсіч норманам, вони звернулись до інших варягів за допомогою. У 862 р. цю допомогу надали дружини на чолі з князем Рюриком (чиє існування, до речі, є спірним). Варяги поширили свою владу на слов'янські землі (словенів, кривичів) і землі місцевих племен – весь, мурому, мері. Так виникла напівфінська Новгородська держава. Варяги не змогли змінити республіканський устрій, що існував там, але вони змогли приборкати міжфеодальні чвари й навести лад у цих землях.

У 882 р. війська князя Олега, який очолив Новгородську державу після смерті Рюрика, захопили Київську землю. В цей час населення Київської землі було дуже незадоволено владою нащадків князя Кия Аскольда і Діра, які правили в Києві. Їхні походи на Візантію вели до збагачення верхівки суспільства й майже нічого не дали простому люду. Але найбільше невдоволення викликало прийняття Аскольдом християнства. Народ не міг і не хотів відвертатися від старих племінних богів. Аристократія була обурена особистою владою князя. Більше інших були невдоволені волхви, які підбурювали народ проти князя. Тому захоплення Олегом Київського князівства було сприйнято народом спокійно. Убивши Аскольда і Діра, Олег об'єднав під своєю владою Новгородську й Київську землі. Ця дата вважається початком існування держави, яку пізніше історики назвуть Київською Руссю.

Таким чином, варяги (нормани) завершили процес створення держави, який відбувався протягом майже двох століть. У Київській державі встановилася династія Рюриковичів, влада якої закінчилася лише наприкінці XVI ст.

Князь Олег (882 – 912) доклав значних зусиль на розширення земель і зміцнення своєї влади. Оскільки Візантія нерегулярно сплачувала данину, накладену ще Аскольдом, Олег здійснив два походи на Константинополь – у 907 і 911 рр. Для Русі ці походи завершилися підписанням дуже вигідних торговельних умов.

Князь Ігор (912 – 945) продовжив політику Олега. Він вів війни з Константинополем у 941 і 944 рр., та намагався розширити межі держави за рахунок сусідніх слов'янських племен. У погоні за грошима, які були необхідні для ведення чисельних війн Ігор збільшував данину, нічим не виправдовуючи це. У результаті у 945 р. він був вбитий деревлянами у Іскоростені.

Вдова Ігоря княгиня Ольга (945 – 964) жорстоко помстилася деревлянам, спаливши Іскоростень, але вона була вимушена почати деякі реформи. Перш за все вона провела, так сказати, податкову реформу. По всій державі були створені погости, куди населення приносило податі. Розмір податей і строки їх збирання були фіксованими. Оскільки погости створювалися у відповідності з чисельністю населення, можна говорити про те, що була започаткована адміністративна – фінансова реформа. Ольга намагалася вирішувати міжнародні питання мирним шляхом. Вона відвідала столицю Візантії Константинополь, де прийняла християнство. Її посольства побували й у інших країнах, наприклад, у Німеччині в 959 і 961 рр. Усе це сприяло підвищенню міжнародного авторитету Русі. Однак у 964 р. Ольга мусила передати владу своєму синові Святославу.

Князь Святослав (964 – 972) мав войовничий характер. Він вів безперервні війни – розгромив Хозарський каганат (що призвело, до речі, до послаблення руських кордонів на сході, де каганат грав досі роль буферу), Волзьку Булгарію, ряд неслов'янських племен, значно поширивши територію Київської Русі. Він підкорив останнє слов'янське плем'я в'ятичів на р. Ока. На відміну від матері він не прийняв християнства, залишившись язичником, що призвело до ускладнення відносин з західними країнами. У 972 р. він загинув від рук печенігів біля дніпровських порогів, повертаючись з другого, невдалого походу на Балкани.

Після його смерті великим князем став Володимир Великий (980 – 1015). При ньому Київська Русь досягла високого розвитку. Протягом 981 – 983 рр. він здійснив ряд походів проти ятвягів, хорватів, інших племен і завершив цим об'єднання східних слов'ян навколо Києва. Володимир усунув місцевих князів від влади в окремих князівствах і посадив на їх місця своїх численних синів, Це дозволило покінчити з самостійністю окремих князівств і призвело до зосередження влади в руках великого князя.

У 988 р. відбулося хрещення Русі, що пов'язало Русь з Європою, мало великий вплив на всі сторони життя суспільства, ще більше посилювало владу великого князя і всій пануючої верхівки.

У боротьбі за великокнязівський престол після смерті Володимира Великого перемогу отримав його син Ярослав (1019-1054). На цей час припадає апогей могутності держави. У результаті як війн, так і вдалої внутрішньої і зовнішньої політики межі держави простяглися від Балтійського до Чорного моря, від Карпат до р. Оки. За часів Ярослава Мудрого було створено першій збірник законів «Руська правда». Для зміцнення церкви як важливого органу в системі державного управління в 1051 р. без відома патріарха Константинополя було обрано на посаду митрополита вітчизняного церковного діяча Іларіона.

Ярослав ввів систему, за якої князівство у спадщину отримав старший у роді Рюриковичів, з якого князівства він би не походив. Це дало змогу припинити сварки між князями, які залишалися без князівств через те, що князівства переходили тільки старшому синові, а тому і множились міжусобні бійки.

За Ярослава міжнародні зв'язки Київської Русі значно поширилися. Шляхом династичних браків він пов'язав Русь з Німеччиною, Францією, Угорщиною, скандинавськими країнами.

Після смерті Ярослава Мудрого деякий час його сини по черзі займали київський престол і діяли спільно. Так, наприклад, у 1072 р. на раді князів в Вишгороді вони прийняли «Руську Правду». Але згодом між ними виникають суперечки за владу, які все більше загострюються. Володимир Мономаху вдалося на час свого правління (1113 – 1125) жорсткими заходами призупинити цей процес. Він значно обмежив безконтрольну діяльність місцевих адміністрацій. Швидко і жорстко він реагував на прояві сепаратизму.

Його синові Мстиславу (1125 – 1132) вдалося продовжити справу свого батька, але після його смерті процес розпаду Київської Русі на окремі князівства набув необоротного характеру.

Посилилися чвари і міжусобиці. Падає значення великокнязівської влади. З середини XII до середини XIII ст. у Києві змінилося на престолі 47 князів. У той час, як занепадає значення Київського князівства як центра руських земель, міцніє Суздальське князівство на півночі. Використовуючи своє становище на околиці Київської Русі суздальські князі не тільки змогли посилити свою владу, підкоривши сусідні князівства, але й почали претендувати на посаду великого київського князя. З 1154 до 1158 р. на київському престолі сидів Юрій Довгорукий. Після походу на Київ Андрія Боголюбського, сина Юрія Довгорукого, у 1169 р. Київська Русь припиняє своє існування як централізована держава. Навала татар, що почалася у 1237 р., завершила процес занепаду Київської Русі.

Причини цього занепаду були схожі з тими, що були в інших ранньосередньовічних державах. Передусім це феодальна система виробництва й натуральне господарство, за якої задовольнялися головним

чином внутрішні потреби й дуже мало залишалось продукції для торгівлі з іншими господарствами. До того ж практично повсюди асортимент був однаковий, що також не сприяло розвитку торгівлі. Тому економічні зв'язки між різними князівствами були досить слабкими. По-друге, Київська Русь займала величезну територію, що ускладнювало управління нею. Тому слабкі економічні зв'язки, господарська самостійність і відносна незалежність від центральної влади вели до політичної самостійності окремих князівств. Якщо великий князь прагнув об'єднати землі, то удільні князі, навпаки, хотіли відокремитися й створити власні держави. Це приводило до нескінчених війн між князями, припиненню виплати данини. Центральна влада не отримувала грошей, військо розділялося по окремим князівствам. До того ж князі часто запрошували собі на допомогу половців і інших кочівників, які безжалісно нищили слов'ян.

Велику роль у послабленні Київської Русі мала та обставина, що внаслідок хрестових походів змінилися міжнародні торгові шляхи. Вони тепер проходили через південну Європу, а шлях «з варяг у греки» к XII ст. втратив своє значення. В результаті Київська держава розпалася на 15 окремих князівств, які не визнавали влади Києва. Такі самі ж процеси проходили в свій час і в інших країнах Європи, але їм не загрожувала така небезпека, як татари, орди яких з'явилися на східних кордонах Київської Русі на початку XIII ст.

Суспільний лад. Все населення стародавньої Русі можна поділити на три категорії – вільні, напіввільні і невольні. Верхівку вільних людей становили феодали, середній прошарок – жителі міст, нижній прошарок – селяни.

Що стосується феодалів, то вони поділялись на декілька груп. Верхівку феодалів становили великий київський князь і місцеві князі. Вони мали дружини (княжі мужі), з яких вибирали воєвод і інших урядовців. Головні їхні маєтки знаходилися у великих містах – Києві, Чернігові, Смоленську, інших. Наступній щабель феодалів становили бояри. Вони формувалися як з княжив мужів, так і з інших людей (навіть смердів і чужинців), які отримували від князя землі «у вотчину» за службу і перетворювалися на землевласників.

Верхівка духовенства (митрополит, єпископи та ігумени) також входила до феодалів. Наприкінці XI ст. виникло церковне землеволодіння. Церкви і монастирі перетворюються у великих землевласників.

Всі феодали займали привілейоване становище. Тільки вони володіли правом власності на землю. Вони не платили данини. За вбивство феодала штраф був набагато більшим, ніж за вбивство смерда. Честь і гідність членів сімей феодалів захищалися церковним статутом великого князя Ярослава.

Жителі міст склалися з князів, церковного боярства, дрібного боярства, купців, ремісників. Але міське населення також поділялося на групи. Верхівку міського населення становили князі, бояри, вище духовенство, купці. Ця міська аристократія мала багато пільг, не платила данини. Міські низи – ремісники, дрібні торговці, рядове духовенство

обкладалися податями, мусили відробляти на суспільних роботах, давали кошти на будівництво церков, мостів і інші загальні нужди.

Водночас структура міських низів також не була однорідною. Тут були власники домів, заможні майстри мали підмайстрів і учнів. Але більшість були залежні від хазяїв і на них лягав весь тягар данини.

Нижній щабель вільних людей становили смерди – вільні селяни. Вони діставали від громади чи мали в приватній власності ділянку землі й обробляли її. За це вони платили данину, виконували деякі повинності. Особа і майно смерда охоронялися законом, вони могли передавати майно в спадщину. Але по мірі того, як феодали збільшували свої маєтки за рахунок сільських общин, смерди втрачали землю й були змушені йти працювати на феодалів. Якщо ж феодал наділяв їх землею, то вони відпрацьовували на нього панщину чи платили оброк.

Категорію напіввільних складала перш за все закупи та ізгої. Що стосується закупів, то це були люди, які брали в борг гроші, майно, худобу чи щось інше у феодала (так звану купу) під відсотки, і доки не повертали купу з відсотками, повинні були її відпрацьовувати. Закупи робили все по господарству хазяїна, працювали в полі, випасали худобу тощо. Коли вони повертали борг з відсотками, то ставали вільними. Феодал міг давати закупу земельну ділянку, знаряддя праці, худобу, насіння для виконання роботи. Закуп міг і сам мати своє господарство. Певна річ, феодал намагався взяти у закупа якомога більше і робив все можливе, щоб закуп перебував у залежному становищі довше.

На час своєї залежності закуп не міг залишити пана без його дозволу. За втечу від нього він перетворювався на повного холопа (раба). Якщо він у кого щось крав, то за крадіжку відповідав пан, але тоді закуп ставав знову таки холопом. Водночас якщо пан продавав закупа у холопи, то пан за цей вчинок платив штраф, а закуп становився вільним. Як правило, закупам ставали смерди. По мірі того, як феодалі все більше захоплювали общинні землі, кількість закупів, тобто феодално залежних незмінно зростала.

Ізгої – наступна категорія напіввільних людей. Це були люди різних станів – ремісники, дрібні купці, дрібні феодалі, холопи, які отримали вільну, сини священиків і інші, які вибули з тієї групи, де знаходились, по тим чи іншим причинам, і не вступили до іншої (сучасною мовою – маргінали). Такі люди переходили під опіку церкви. Деякі ізгої залишалися вільними, деякі знову йшли до пана й ставали холопами або закупамі.

У Київській Русі існували й раби. Але становище їх було зовсім іншим, ніж у класичних рабів. По-перше тому, що в сільському господарстві праця рабів була непотрібною, а по-друге, рабство як інститут суспільства вже ніде у Європі не існувало. Рабами люди ставали з багатьох причин: через полон під час війни; шлюб з невільним (для жінок), спроба закупа втекти; продаж збанкрутілого купця тощо.

Спочатку невільних називали челяддю. Вони не мали ніяких прав і були повної власністю пана. Але згодом вони отримали назву холопа. Здебільшого їх використовували в домашньому господарстві. Холопи, на

відміну від челяді, вже мали деякі права. Холоп міг отримати вільну, якщо хазяїн звільняв його, чи він сам викупався на волю. Якщо пан згвалтував жінку – холопку, то вона отримувала вільну. Холоп міг укласти угоди, за які, щоправда, відповідав хазяїн. Холоп, який отримав вільну, міг піднятися дуже високо у соціальному статусі. Якщо пан сажав холопа на землю, той перетворювався у феодално залежного селянина.

Державний лад. Коли всі слов'янські землі об'єдналися в Київську Русь, тоді склалася більш-менш стійка система державного управління.

На чолі всієї суспільної системи стояв великий київський князь. Усі великі князі були з роду Рюриковичів. Порядок займання київського престолу визначався переходом його від батька до сина. Але були випадки, коли престол займали князі за рішенням народного віча або займали силою.

Перш за все слід сказати, що повна влада великого князя розповсюджувалася тільки на його землі. Однак він (як перший серед рівних) мав достатньо політичної ваги для визначення основного напрямку розвитку Київської держави. В інших землях керували місцеві князі. Головною й найважливішою функцією великого князя була організація війська та управління ним. Військо було потрібне не тільки для захисту кордонів і завойовницьких походів, але й для придушення народних повстань. Сама військова сила складалася з трьох частин. По-перше, це дружина князя, яка нараховувала звичайно дві – три тисячі людей. Вони були кінні і на чолі їх стояв тисяцький. По-друге, це ополчення з вільних людей, яке збиралося у випадку зовнішніх загроз чи інших екстремальних ситуацій. Воно підпорядковувалося теж тисяцькому. По-третє, це наймане військо.

Для утримання війська князь обкладав даниною підлегле населення. Крім того, збиралася данина й для будівництва мостів, шляхів, охорони їх, що також входило до функції утримання війська.

Другою важливою функцією великого князя було управління князівством. Він був найвищим виконавчим органом державної влади. Але оскільки система управління була ще не розвинута, великий князь керував землями через свій двір. Тобто управителі його власних земель були одночасно і державними службовцями. На той час вже склалася система виконавчої влади з центральних органів, які керували землею у цілому і місцевих, які керували окремими землями у складі князівства.

До центральних органів відносилися княжі урядовці, які були у Києві: тіун, ключники, митники тощо. Вони керували як княжим двором, так і всією землею від імені князя. На місцях керували тисяцькі, соцькі, десяцькі. Спочатку вони обиралися народом, але пізніше їх призначав князь за погодженням з місцевим населенням. У мирний час усі ці урядовці, як центральні так і місцеві виконували адміністративні, поліцейські і судові функції, але у воєнний час вони становилися начальниками військових сил.

Так складалася напівприватна – напівдержавна двірсько-вотчинна система управління. Така ж сама система склалася у місцевих князів і бояр. Всі ці службовці грошей за свою працю не отримували. Вони повинні були кормитися за рахунок підлеглого населення, залишаючи у себе частину

податків. Така система «кормління» вела до зловживання владою і частим виступам населення проти урядовців.

В управлінні як своєю землею, так і державою загалом великому князю допомагала боярська рада. Оскільки бояри походили перш за все з дружинників князя, то радитися з ними було моральним обов'язком князя ще з давніх часів. Але боярська рада не мала чітко окресленої компетенції, функцій та складу. Хоча Мономах вимагав проводити наради з боярами постійно, щоденно, цього не відбувалося. По мірі того, як князь все більше зосереджував владу у власних руках, значення боярської ради занепадало.

Теоретично значну роль в управлінні державою мали з'їзди князів – снєми. Вони скликалися великим князем. На з'їзд збиралися місцеві князі, їхні союзники, бояри, представники церкви. На снємах розглядалися питання, що стосувалися всієї держави, а не окремих князівств. На з'їздах розглядалися питання війни і миру, розподілу земель між князями, стосунків між окремими князівствами, законодавства. Наприклад, Вишгородський з'їзд 1072 р. прийняв «Правду Ярославичів», Любецький з'їзд 1097 р. затвердив автономність князівств, тим самим офіційно поклав початок феодальної роздробленості.

Але снєми швидко втратили свою значущість і не перетворилися на впливовий державний орган. Це сталося тому, що зростаюча економічна могутність місцевих князів і бояр, а також слабкість економічних зв'язків між ними призвели до росту їхньої політичної могутності й бажанню жити незалежно від великого князя. Ця тенденція, все більше прискорювалася й стала однією з головних причин розпаду Київської держави.

Як ми говорили, влада великого князя була необмеженою в його власних землях. Але під його політичним впливом знаходилися місцеві князі, які мали окремі князівства. Управління в них було також двірсько-вотчинним. Володимир Великий провів реформу, як ми казали вище, в ході якої він посадив своїх синів на князівства, чим значно підірвав владу місцевих князівських династій. Відтепер між великим князем і місцевими князями за допомогою договорів між ними склалися васальні відносини. Ці договори були двосторонніми. Місцеві князі визнавали великого князя своїм сюзереном. Але ці відносини поступово сходили нанівець з ростом економічної і політичної могутності місцевих князів.

Окрім центральної і місцевої влади, боярської думи і снємів управління державою значною мірою здійснювало віче. Віче – це народні збори, які виникли ще до створення держави. На віче сходилися члени племен, пізніше мешканці міст. Також були присутні представники феодальної верхівки, церкви, майже завжди, особливо на перших порах бував князь. Віче вирішувало багато питань стосовно внутрішнього життя своєї землі, заключало договори (ряди) з князями, могло скинути або запросити князя на княжіння, скликало ополчення на випадок війни тощо. Виконавчим органом віча була рада. Оскільки скликання віча було справою досить тривалою і збиралося воно досить рідко, рада грала важливу роль. Місцева знать, яка грала на віче часто вирішальну роль, правила і в раді.

Ухвали віча виносилися одноголосно й рішення його були обов'язковими. Але з ходом часу, по мірі того, як зміцнювалася роль феодальної знаті, роль віча слабшала й до початку XIII ст. віче було вже малопомітним явищем у політичному житті держави.

Найнижчою ланкою в державному управлінні були органи місцевого селянського самоврядування – верви. Верв – це сільська територіальна община. У верв входило декілька населених пунктів, які були розташовані неподалік один від одного. Керувалася верв звичаєвим правом, її члени були пов'язані круговою порукою перед князем і державної адміністрацією. Вона відповідала перед князем за порядок на підлеглій території, за збір податків. У її розпорядженні знаходилися незаселені землі, вона захищала своїх членів від неправомірних зазіхань князя і бояр, у відносинах з сусідніми общинами. Це був орган дійсного народного самоврядування. Верв показала себе стійким суспільним інститутом і проіснувала аж до початку XX ст., коли її зруйнувала земельна реформа П.Столипіна.

Джерела права. Насамперед це так зване звичаєве право. Воно сформувалося на основі звичаїв первісного ладу й було усним. Зразки звичаєвого праву дійшли до нас окремими положеннями у письмових джерелах часів Київської Русі. Вони захищали головним чином панівне становище феодалів, підкреслювали соціальну нерівність.

Другим джерелом права слід вважати русько-візантійські договори 907, 911, 944 і 971 рр. У цих договорах Київська Русь і Візантія виступають як рівноправні партнери. Ці договори містять норми міжнародного, публічного і приватного права. У договорах 907, 911 і 944 рр. ми зустрічаємо посилання на Руський договір, який, як вважають дослідники, мав усний характер і містив у собі норми звичаєвого права. Якщо проаналізувати тексти договорів, то можна зробити висновок, що право Давньої Русі було досить розвинутим і існувало на рівні з візантійським правом. Наприклад, за вбивство русича або візантійця винний мав бути вбитий на місці вбивства. Якщо злодій, русич чи візантієць, буде чинити опір, то його вбивство на місці злочину не тягне за собою покарання, а потерпілому повертається крадене.

Якщо, наприклад, злочинець втікав у Візантію, то на вимогу Русі його мали затримати там і повернути на Русь. Якщо русич знаходився на службі у Візантії і там помирав, то його майно переходило його спадкоємцям.

Якщо корабель розбивався біля берегів Візантії чи Русі, то майно з цього корабля належало не власнику берега, як було прийнято в більшості європейських країн, а охоронялося відповідною державою, доки не з'являвся законний нащадок.

Наступним джерелом права слід вважати князівське законодавство. Водночас слід підкреслити, що не всі дослідники мають спільну думку щодо значущості цього законодавства. Справа в тому, що до наших часів цих пам'яток історії збереглося дуже мало. Частіше за все князі вирішували казуси на основі звичаєвого права і натяки на це ми знаходимо у письмових джерелах.

Можна сказати, що письмове князівське законодавство започаткувала княгиня Ольга. Після того, як древлянами був вбитий її чоловік князь Ігор, вона почала видавати статути, в яких упорядкувала данину, ввела її норми, визначила місця – погости, де вона повинна була збиратися. Княже законодавство знаходилося також у договорах між князями і народом, який іноді обирав претендентів на княжіння. На жаль, ці договори не збереглися, але згадки про них містяться в літописах.

Найважливішим джерелом права була «Руська правда», перший збірник законів Київської Русі. До нас дійшло декілька десятків списків цього документа. Вони мають різну назву. Залежно від того, хто і де їх знайшов – Карамзінський список, Археографічний, Троїцький, Синодальний тощо. Усі ці списки залежно від часу їх видання й змісту фахівці групують у три редакції – «Коротку правду», «Поширену правду» і «Скорочену правду».

До «Короткої правди» входять «Правда Ярослава», яка була прийнята між 1016 і 1054 роками (1 – 18 статті), «Правда Ярославичів» (19 – 41 статті), прийнята на снемі князів в Вишгороді у 1072 р, «Покон вірний» (ст. 42) і «Урок мостникам» (ст. 43). «Поширена правда» з'явилася десь на початку XIII ст. Загострення класової боротьби, повстання простого люду, які траплялися все частіше змусили феодалів скорегувати «Коротку правду», доповнивши її статтями про закупів та холопів і багатьма нормами цивільного права. Третя редакція – «Скорочена правда» з'явилася приблизно у другій половині XV ст. Учені вважають, що вона є скороченою компіляцією «Короткої» та «Розширеної правди».

Важливим джерелом права є також церковне законодавство. Церков володіла величезними землями, мала багато селян, які працювали на цих землях, отримувала від князів різні привілеї і освячувала їх владу. Церков була величезним феодалом, мала великий вплив на всі сторони життя суспільства. У пам'ятках церковного права, зокрема Екклзії, Номоканоні, створених під впливом візантійського права, відбивається феодальне становище церкви, її ідеологія щодо влади й народу, управління державою. В свою чергу, в церковних статутах князів ми бачимо їх розуміння ролі церкви в державі. В статуті великого князя Володимира, якій є договором між князем і церквою, мова йде про десятину з доходів князя на утримання церкви, про стан церковних людей.

У статуті Ярослава Мудрого йдеться про церковні суди, під дію котрих підпадали не тільки члени кліру, але й звичайні сім'ї у справах моралі й своїх внутрішніх відносин, питаннях реєстрації шлюбу тощо. Крім того, статут закріплював привілеї служителів церкви, їх владу над церковними селянами.

Цивільне право. У цивільному праві ще не існувало поняття права власності, хоча вже йдеться про право власності і право володіння майном. Не були окреслені чітко суб'єкт і об'єкт речового права. Сама власність пов'язувалася передусім з володіннями князів, бояр, церкви. Водночас ми не знайдемо вказівок на те, як набувалася власність. Справа в тому, що з розвитком держави в той період земля все більше захоплювалася феодалами у

окремих селян, общини, верві. Тому захист феодалної власності проходить червоною стрічкою через весь зміст права. Наприклад, накладалися великі штрафи за знищення межових знаків, за переорювання землі, за знищення знака власності на бортних деревах.

«Руська правда» й інші джерела достатньо уваги приділяють різного виду договорам. Договори (ряди) склалися усно в присутності свідків, Письмові договори склалися досить пізно і пов'язані з Новгородською землею. Договори були різні, але частіше за все мова йде про договори купівлі – продажу, договір займу і договір поклажі. «Руська правда» знала і зобов'язальне право, пов'язане з договорами. Якщо сторона не виконувала зобов'язань, то це тягнуло за собою не тільки майнові стягнення. В деяких випадках потерпіла сторона мала право на особу, яка нанесла їй шкоду, тобто перетворювала її на раба.

Об'єктом договору купівлі – продажу було як рухоме, так і нерухоме майно. Об'єктами були і челядини (раби) і хто завгодно міг продати себе у рабство, однак при цьому обов'язково повинні були присутні свідки. Якщо хтось продавав неналежну йому річ, то така угода вважалася нікчемною, річ поверталася власнику, а покупець мав право вчинити позов на продавця з вимогою повернути йому гроші і відшкодувати збитки.

Договір позики охоплював кредитні операції як грошима, так і натурою. Як і всі інші договори договір позики укладався у присутності свідків. Якщо сума позики не перевищувала трьох гривень, то її можна було складати без свідків. За позику брали проценти. Якщо позика була зерном то проценти були зерном (присипка), якщо медом, то медом (настава – добавка), якщо грошима, то грошима (рези).

Відсотки по договору позики були необмежені, на розсуд того, хто давав позику. Стягувалися проценти по короткостроковим позикам щомісячно. Якщо позика була довгостроковою, то проценти бралися річні, у розмірі 50 % боргу. Жадібність лихварів привела до того, що проти них у 1113 р. в Києві почалося повстання простого люду. Це змусило Володимира Мономаха обмежити стягнення довгострокових відсотків двома роками, після чого поверталася тільки взята в борг сума.

Договір поклажі укладався неофіційно, без свідків. Він ґрунтувався на взаємній довірі сторін і у випадку суперечки вирішувався простою присягою сторін. Але договір поклажі цінних речей вимагав присутності свідків.

Оскільки торгівля в Київській Русі мала велике значення і набирала все більше обертів, у «Руській правді» ми знаходимо багато статей про банкрутство, яке поділялося на три види. Перший вид, коли банкрутство сталося внаслідок стихійного лиха, бандитського нападу, аварії судна або пожежі, тобто банкрутство без вини. В цьому випадку купець отримував відстрочку у сплаті боргу. Другий вид, коли банкрутство сталося з вини купця, котрий пропив або програв чужий товар. Тоді кредитори вирішували справу на свій розсуд. Вони могли або чекати сплати боргу на своїх умовах, або продати боржника у рабство. Третій вид, коли банкрутство ставалося з вини купця, котрий не мав кредиту і був неплатоспроможний, але брав товар

чи позику у іноземця або гостя з іншого міста і не повертав його. Тоді він продавався в рабство з усім своїм майном, а отримані гроші віддавалися частково князеві, потім заїжджим гостям, і наприкінці місцевим кредиторам.

Шлюбне і спадкове право. В додержавний період шлюб на Русі мав форму викрадення або купівлі дівчини, чи приведення в її дім за плату родичам. Жінка приносила з собою шлюбний посаг. «Руська правда» підтримувала останню форму. За візантійським правом, яке розглядало шлюб як усний чи письмовий договір, шлюб міг бути розірваним з ряду причин, наприклад у зв'язку з заразною хворобою, невірністю, безплідністю, тривалою відсутністю тощо. «Руська правда» нагадує про певні вікові обмеження для чоловіка і жінки. Але на практиці вони не завжди виконувалися. Розлучення оформлялося церковним судом або чоловік давав дружині «відпускні». Після смерті чоловіка жінка управляла господарством до повноліття синів. Вона одержувала частину майна. Якщо чоловік продавав себе в рабство або попадав в рабство його жінка і діти залишалися вільними. Якщо чоловіка за розбій засуджували на «проток і розграблення», то його родина несла матеріальні збитки. Православна церква до шлюбу відносилася інакше, ніж візантійське право. Вона вважала шлюб таїнством і засуджувала розлучення.

Спадкове право було тісно пов'язане з шлюбним правом. Спадкове право ще було не достатньо розвинутим і тому в ньому було досить багато прогалин. Наприклад, говорячи про «статок» (спадщину) «Руська правда» не роз'яснювала про яке майно йде мова – землю чи рухоме майно, чи то чи інше разом. Також було незрозуміло, чи переходять до спадкоємця права і обов'язки спадкодавця. Чим більше розвивався інститут приватної власності, тим більше значення надавалося спадковому праву. Вже в договорі Русі з Візантією від 911 р. йшла мова про спадщину за заповітом і за законом. У Руській правді» це положення було закріплено й розвинуто.

Успадковувати мали можливість тільки сини. Батьківський двір не поділявся, а переходив до молодшого сина. І по закону, й по заповіту спадщину могли отримувати тільки члени родини. Дочки спадкоємицями не вважалися. У цьому ми бачимо пережиток додержавного ладу, коли община намагалася залишити у себе майно своїх членів і не допустити «уходу» майна на сторону, в іншу общину. Але це правило стосувалося смердів. Стосовно бояр, дружинників і інших феодалів діяв виняток – вони могли залишати спадок і дочкам, але за відсутністю синів. З часом це правило було розповсюджено й на інші категорії населення – вільних общинників, ремісників, біле духовенство.

Вдова, якщо вона жила з дітьми, успадковувала частину майна. Коли вона помирала, то її майно переходило до тих дітей, які доглядали її. Якщо вдова вдруге виходила заміж, то призначався опікун з числа родичів. Він отримував за це доходи з маєтку опікуваних. Якщо у померлого не було синів, то отримати спадок могли його брати, причому вони повинні були видати сестру заміж, давши їй придане. Якщо діти померлого були неповнолітні, то вони віддавалися під опіку родичам, в тому числі жінки. Якщо вона виходила

заміж, то вітчим також виконував функції опікуна. Опікуни за турботу отримували доходи з майна, котрим вони розпоряджалися. Після досягнення повноліття дітьми опікуни повинні були повернути їм майно в цілості.

Карне право. У період до Київської Русі існувало поняття «образа», яке розумілося як різного роду збитки морального й матеріального характеру. За заподіяну образу покривджений мстився. Ці поняття – «образа» й «помста» були перенесені в «Руську правду», але з часом вони дуже помітно змінилися. Під образою (злочином) стали розуміти не тільки замах на майно та честь, а й будь-яке порушення закону. Також і помста поступово обмежується, а потім взагалі замінюється грошовими штрафами.

Суб'єктами злочину могли бути тільки вільні люди. Холопи та раби вважалися власністю феодалів, підлягали його суду і він мав право розпоряджатися ними як йому заманеться. Суб'єкти злочину були нерівноправні. Так, за вбивство князівського урядовця штраф був 40 гривень, за вбивство звичайної вільної людини – 20 гривень. Об'єктом злочину були влада князя, особистість вільної людини, майно. Причому розмірі штрафів залежали від суспільного становища суб'єкту злочину. Чим вище було це становище, тим більш величезними були штрафи і інші види покарань.

Що стосується суб'єктивного та об'єктивного боку злочинів, то вони були виражені дуже слабо, хоча деякі моменти щодо стадій вбивства, вини за вбивство з необережності та інші можна виявити з аналізу декількох статей «Руської правди».

«Руська правда» називає також різні види злочинів. Перш за все це злочини проти життя – насамперед вбивства. Вони розрізнялися на навмисні й ненавмисні. Також злочини, в результаті яких людям спричиняли каліцтво, лишали їх рук, ніг, очей, що призводило до їхньої непридатності в якості робочої сили. Особливо багато уваги приділялося злочинам проти майна. До них належали грабіж, розбій, крадіжка, знищення і пошкодження чужого майна, підпал домів і токів тощо. Суворо каралися злочини проти честі й свободи. Особливо якщо це стосувалося особи феодалів, княжих слуг і самого князя.

На Русі існували злочини проти моралі (гвалтування), родини (кровозмішення, подружня зрада), проти релігії (чарівництво, крадіжка предметів культу), але вони розглядалися не в «Руській правді», а в церковних статутах великих князів.

Система покарань за злочини була досить розвинута. Спочатку вона несла на собі відбиток кровної помсти, але з часом помста забороняється й замість неї встановлюються грошові штрафи, що свідчить як про розвиток товарно-грошових відносин, так і про бажання влади поповнювати князівську казну, оскільки при виплаті штрафів частина йшла князю, решта – покривдженому. Якщо розглядати покарання за їх значущістю знизу вверх, то насамперед слід назвати продаж. Це був грошовий штраф за незначні злочини. Він сягав від 1 до 12 гривень. Частина грошів йшла князю, а частина – покривдженому (вона називалася уроком).

Другим покаранням за значенням була вира – грошовий штраф князю за вбивство вільної людини. Він сягав 40 гривень, дуже величезної суми (кінь коштував 3 гривни). Якщо община вважала на необхідне, то вона могла сплачувати штраф сумісно з правопорушником, або замість нього (дика вира). За вбивство княжого урядовця вира досягала 80 гривень. За тяжке тілесне ушкодження сплачувалася полу вира – 20 гривень. Такій же штраф сплачувався за вбивство жінки. Родичі загиблого отримували грошову компенсацію – головництво.

Самим важким покаранням було потік і пограбування. Воно призначалося за тяжкі злочини – підпал дому чи току, вбивство при розбої, конокрадство. Спочатку правопорушника і його родину виганяли з общини і конфісковували їх майно. Потім так стали називати фізичну розправу з правопорушником. Смертної кари на Русі не існувало. Щоправда, за Володимира Великого на деякий час смертна кара була введена, але вона невдовзі була замінена знову на грошові штрафи, оскільки доходи князя дуже помітно знизилися.

Судовий процес. Найдавнішим судовим органом, якій існував у часи Київської Русі, був суд общини. Він виносив вироки на основі звичаєвого права. Найвищим покаранням було вигнання з общини і перехід майна правопорушника общині. По мірі укріплення й розвитку держави все більше справ переходило до князівської юрисдикції. Справи проти релігії, родини, моралі розглядав церковний суд.

Справу завжди починав покривджений. Він оголошував обвинувачення, він же вів слідство. В справах, які стосувалися князя і його урядовців, слідство вів князь і його близькі люди. Судовий процес носив обвинувально-змагальний характер. Потерпілий, або позивач, повинен був протягом трьох діб з моменту пропажі речі оголосити на майдані про її зникнення і назвати її прикмети. Ця процедура носила назву «заклич». Якщо протягом трьох діб після оголошення річ знаходилася у когось, він вважався відповідачем, повинен був повернути річ і сплатити штраф (урок). Якщо відповідач не бажав явитися на суд, то позивач мав право силоміць доставити його на процес.

Якщо річ не знаходилася протягом трьох діб, то починався інший процес, якій мав назву «звід». Позивач вказував на людину, у якої він бачив свою річ як на недобросовісного набувача. Якщо той заперечував недобросовісність придбання, то повинен був привести свідків придбання речі й вказати на людину, у якої він придбав цю річ. Той, у свою чергу, називав людину, у якої він також придбав цю річ. І так продовжувалося доти, доки не знаходився крадій речі. Він оголошувався злодієм і ніс відповідне покарання. Однак якщо «звід» вів за межі міста, то він продовжувався тільки до третього зводу. Третя людина виплачувала власнику речі її ціну й вела «звід» далі, доки не знаходила крадія. Власникові поверталася річ, а крадій ніс кару.

Третя форма судового процесу мала назву «гоніння сліду». Вона відбувалася у випадках, коли злочинець залишав якісь сліди, наприклад при

крадіжці худоби. В присутності свідків йшов пошук злочинця. Якщо його не знаходили, то пошук припинявся. Якщо гоніння сліду приводило до злочинця, він повинен був відвести від себе підозру за допомогою свідків чи іншими методами. Якщо він був винен, то ніс кару в залежності від важкості злочину. Верв, на території якої злочинець був знайдений, або видавала його на розправу, або платила сумісно з ним або сама відповідний штраф.

У ході судового процесу використовувалися різного роду докази. Обвинувачений міг виставити послухів, які свідчили про його «добру славу» як члена суспільства. Бралися до уваги також покази свідків, які бачили факт злочину. Але свідками могли бути тільки вільні люди, причому свідоцтво одного урядовця дорівнювалося свідоцтвам декілька звичайних людей. Якщо не було послухів і свідків, суд заслуховував клятви обох сторін, Кожний з них давав перед суддями божою клятву. Розумілося, що бог неодмінно покарає того, хто дав неправедну клятву. Використовувався також судовій двобій. Зі зброю у руках кожна з сторін доказувала свою правоту. Пізніше замість зброї бій йшов на словах, а судді вважали злочинцем того, хто був менш переконливим.

До XIII ст. існували, як пережиток минулого, так звані ордалії. Це були випробування залізом і водою. Якщо обвинувачений брав у руки розпечене залізо і не мав опіків, то тим самим він доводив свою невинуватість. Якщо зв'язаний по руках і ногах обвинувачений не тонував у озері, то він був винний, оскільки «чиста вода не приймає винного». Доказами у суді були також сінці, сліди побиття, рани від зброї тощо. .

Судовий вирок був усним і набував чинності одразу. Якщо позов був цивільний, то штраф стягував позивач, а допомагали йому судові агенти. Позивач міг отримати не тільки штраф, але і відповідача у рабство на деякій час. Рішення по карній справі виконував князь і його урядовці.

Підводячи підсумки розвитку східних слов'ян у IX-XII ст., ми бачимо виникнення в цей час могутньої середньовічної східнослов'янської держави. Безумовно, певний вклад в її розвиток внесли варяги, але сам процес створення держави відбувся природним шляхом. Київська Русь проходила той же шлях розвитку, що й інші європейські держави. Вона вела тривалу боротьбу за розширення своєї території, князі докладали зусиль задля концентрації влади у власних руках. Формувалася власна судова система, власне право. Звичайно, вони носили класовий характер і перш за все захищали інтереси пануючого класу. Також як і іншим державам і в той же час Київської Русі стали загрожувати центр обіжні процеси, пов'язані з ростом економічної і політичної незалежності окремих князівств. Тім не менш вся історія цього періоду свідчить, що Київська Русь займала достойне місце на геополітичному просторі того часу.

Контрольні запитання

1. Яку територію займали венеди і анти?
2. У чому сутність військової демократії?
3. Які союзи племен розташовувалися на території сучасної України?
4. Яку роль відіграли варяги у становленні Київської Русі?
5. Що являла собою двірсько-вотчинна система?
6. У чому полягала роль снемів у керуванні державою?
7. Які існують редакції «Руської правди» і в чому вони відрізняються одна від одної?
8. У чому сутність заклича, звіда і гоніння по сліду?
9. Що таке ордалії і як вони здійснювалися?
10. Чим відрізнялися послухи від свідків?

РОЗДІЛ III. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА РУСЬ (XII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIV СТ.)

Ключові слова: з'їзд князів, феодальна роздробленість, Галицьке-Волинське князівство, галицьке боярство, Галицьке королівство, магдебурзьке право, палацово-вотчинна система, боярська дума, татаро-монгольське іго, баскачество, галузі права.

3.1. Історичний огляд

На з'їзді князів у Любечі в 1097 р. було вирішено покласти край згубним усобицям, які роздирали землі Київської Русі. Було прийнято рішення визнати взаємно спадкові права князів на ті землі, якими вони володіли на даний момент. Так отримав формальне визнання принцип вотчини. В результаті, князі підкріпили свою економічну самостійність політичною незалежністю, у зв'язку з чим князівства почали одне за іншим відпадати від Києва. Проте питання про Київ, як столицю держави, вирішений не був. Кожен з князів хотів би сісти за київський стіл і проголосити себе верховним правителем, але ні у кого не було для цього досить сил. Ті князі, які були сильнішими, продовжили боротьбу за владу в Києві, останні ж вважали за краще обернути свої зусилля на внутрішній розвиток своїх земель і на розширення своїх територій.

Бояри ж, у свою чергу, занурившись у господарські турботи, не мали бажання брати участь у княжих походах і все більше висловлювали незацікавленість у вирішенні спільноруських проблем. У епоху феодальної роздробленості, що почалася, місницьких інтересів і обласного патріотизму всього лише декілька князівств на спільноруському просторі залишалися досить сильними, щоб почати боротьбу за об'єднання довкола себе безлічі дрібних осколкових утворень. На теренах нинішньої України таким було Галицько-Волинське князівство.

Передусім слід говорити про Галицьке князівство, що набуло особливого положення завдяки ряду унікальних обставин. По-перше, його географічне положення, наявність густих лісів, непрохідних гір робило

територію князівства важкодоступним для ворогів, особливо для кінноти татаро-монгол, які стали головною загрозою російських земель. По-друге, переміщенні торгових шляхів на південь і північ Європи та поступовий занепад торгового шляху з півночі на південь по Дніпру (із варягів у греки) призвели до швидкого зростання економічної могутності Галицького князівства, яке опинилося на роздоріжжі найважливішого торговельного шляху з країн Близького Сходу в Європу і навпаки. По-третє, міжусобна боротьба й зростаюча загроза з боку східних сусідів змушували тисячі жителів бігти зі сходу і з центру України в західні області, що здавалися оазисами мирного життя. По-четверте, в місцях найважливіших стратегічних перетинів торгових шляхів в Західну Європу виникали численні міста, що грали все більшу роль у боротьбі із засиллям бояр і князів. Важливу роль відігравала й наявність в Галичині великих родовищ солі, на продажі якої збиралися величезні гроші.

До 990 р. ці землі контролювали поляки. Потім їх приєднав до своїх володінь Володимир Великий, після чого він заснував на Волині місто, яке назвав своїм ім'ям. Володимир-Волинський став столицею Волині, а в Галичині політичний центр перемістився з Перемишля до невеличкого містечка Галич.

Хоча ці два князівства, Галичина і Волинь, у майбутньому об'єдналися й в історії сприймаються як єдине князівство, насправді відмінності між ними були досить значними. Галичина була більш гориста й лісиста, в той час як Волинь була більш озерним краєм, перебувала далеко від торговельних шляхів. Найближчими сусідами й ворогами Галичині були Угорщина і Польща, а у волинян – Литва.

Однак головна відмінність полягала не в цьому. Волинські бояри в принципі нічим не відзначилися від бояр в інших землях Київської Русі. Вони також вийшли з княжих дружинників і їх нащадків, також були нагороджені за службу землею, а тому вирізнялися лояльністю по відношенню до своїх зверхників. Князі могли покластися на них у міжусобних війнах. Зв'язок волинських князів з Києвом був досить тісним тому, що їх призначення та звільнення відбувалося з волі київських князів.

Інша річ Галичина. Основна маса галицьких бояр походила з місцевої племінної знаті, яка захопила общинні володіння і перетворилася у великих латифундистів. Торгівля сіллю приносила їм величезні прибутки. Торгово-посередницькі операції між Західною Європою та Близьким Сходом збагачували не тільки міста, а й бояр, на землях яких вони знаходилися. З плином часу галицькі бояри перетворилися мало не в найбільш могутніх феодалів Київської Русі. Найбагатші галицькі бояри мали власні дружини очолювані більш дрібними феодалами. Економічна та політична могутність галицьких феодалів була настільки велика, що вони чинили величезний вплив не тільки на місцевих князів, які потрапляли до них у залежність, але і на князів київських. Крім усього іншого, галицькі землі перебували від Києва досить далеко і київські князі часто просто не мали можливостей втручатися у галицькі справи.

Об'єднання галицьких земель в одне ціле пов'язане з іменем князя Володимирка (1124-1153), який до того ж повів себе таким чином, що всі спроби київських князів підпорядкувати собі Галичину закінчилися невдачею. Справу батька продовжив його син Ярослав, прозваний Осмомислом (1153-1187), який не тільки розширив землі князівства аж до Молдови, а й встановив дружні відносини з угорськими і німецькими королями, зокрема з Фрідріхом I Барбаросою. Вплив і авторитет Ярослава Осмомисла були величезні. Досить сказати, що в «Слові о полку Ігоревім» він удостоївся найвищої оцінки: «Високо сидиш ти на своїм золототкані престолі, підпер гори Угорські своїми залізними полками, заступив королеві путь, зачинивши Дунаю ворота, меча тяжкості через хмари, суди виряджаючи до Дунаю. Грози твої по землях течуть, відчиняєш Києву ворота, стріляєш з отчого золотого престолу салтанів за землями».

Однак спадкоємець Ярослава – його син Володимир (1187-1199) не зміг за складом свого характеру продовжити справу батька. Будучи норовливим, він не бажав радитися з боярами, вважаючи за краще вирішувати проблеми на свій розсуд. Бояри змусили Володимира бігти до Угорщини, де він звернувся за допомогою до угорського короля Андрія. Проте король Угорщини обдурив князя Володимира. Прийшовши до Галичини, він оголосив її своєю власністю, але в результаті народного повстання був змушений тікати назад до Угорщини. Бояри, які надали допомогу Володимирі, тим самим послабили свої позиції і князь потрапив від них в ще більшу залежність.

Прагнучи ще більше посилити свою владу, галицькі бояри вирішили запросити на трон волинського князя Романа Мстиславовича (1173-1205), сподіваючись перетворити його на свою маріонетку. Однак у 1188 р. скориставшись цим запрошенням князь Роман не зміг, оскільки йому завадили внутрішні міжусобиці. Тільки в 1199 р., після смерті князя Володимира він зміг відгукнутися на запрошення і об'єднав два князівства. Так виникло Галицько-Волинське князівство, що стало потужним політичним утворенням і зіграло значну роль як в історії Київської Русі, так і Європи.

Поставивши перед собою мету розширити межі князівства, князь Роман спочатку постарався приборкати боярську знать. Він не зупинявся ні перед конфіскаціями майна найбільш непокірних, ні перед їх стратами.

Завойовницькі походи князя Романа були вражаючими. У 1203 р. він захопив Київ і об'єднав по суті всі історичні землі південно-західної Русі. Потім він обрушився на землі Польщі та Литви, проте в 1205 р. під час походу в Польщу був убитий. Після смерті князя Романа в князівстві почалися міжусобиці. Велике боярство прагнуло зосередити верховну владу в своїх руках і встановити необмежену монополію аристократії на Галичині. Середне ж і дрібне боярство разом з міщанством міст хотіли сильної князівської влади і приборкання влади аристократії. Великі бояри змусили вдову Романа Анну і її двох маленьких синів, Данила і Василька, бігти й шукати собі притулок то в Литві, то в Польщі.

Проте боярська опозиція не була єдиною. Частина бояр підтримала

трьох братів Ігоревичів, синів знаменитого князя новгород-сіверського Ігоря, героя «Слова о полку Ігореві», інші схилилися до союзу з Угорщиною. Спочатку влада перейшла до Ігоревичів. Однак ті, не бажаючи ділитися владою з опозицією, почали знищувати бояр, які намагалися обмежити їх владу. Бояри зуміли прогнати Ігоревичів, а згодом і стратити їх. Скориставшись плутаниною частина боярської опозиції за підтримки бояр Волині та Угорщини посадила на престол малолітнього Данила, але при владі він втримався недовго. Відчувши свою силу, великі бояри у 1213 р. посадили на престол не потомственного князя, а боярина Володислава Кормильчича.

Угорщина і Польща вирішили скористатися порушенням правил династичного успадкування і домовилися захопити і розділити між собою Галицько-Волинське князівство. У 1214 р. вони вторглися в князівство. Угорщина захопила Галичину, а Перемишль був відданий краківському князю Лешку. Лешко підтримав Данила й Василька, сподіваючись у майбутньому через них княжити в Галичі та встановити свою владу на Галичині. У 1215 р. він сприяв тому, що вони отримали в спадок батьківську вотчину – місто Володимир.

Тим часом у 1219 р. галичани повстали проти угорської окупації й запросили на престол новгородського князя Мстислава Удатного, який княжив в Галичі до 1228 р. Данило і Василько теж не втрачали часу дарма і об'єднали навколо себе в цей же час волинські землі.

З 1230 р. починається боротьба Данила за галицькі землі. У 1238 р. він нарешті стверджується в Галичі, а в 1239 р. захоплює Київ і ставить там посадником воєводу Дмитра, який геройські проявив себе під час штурму міста татаро-монголами в грудні 1240 р. Потім Данило почав наполегливу боротьбу за Галичину з Угорщиною, яка закінчилася його переконливою перемогою в 1245 р. під Ярославом. Цей рік вважається роком відновлення влади Данила над Галицько-Волинським князівством.

У Галицько-Волинському князівстві склався своєрідний дуумвірат, оскільки Данило віддав Василькові князювання на Волині, залишаючись, ясна річ, верховним правителем.

Данила докладав великих зусиль з розвитку свого князівства. Їм було засновано безліч міст, зокрема в 1256 р. – Львів, укріплені старі міста. Він заохочував заселення міст ремісниками і купцями з Русі, Німеччини та Польщі, завдяки чому галицькі міста швидко багатіли. У селах працювали спеціальні чиновники, метою яких був захист селян від боярського свавілля.

Однак Данилові доводилося витрачати все більше сил на залагодження відносин з татаро-монголами, які до цього часу захопили всю Київську Русь і від яких постраждало і його князівство, коли загарбники кинулися до Європи. Хоча Галицько-Волинське князівство і не сильно постраждало від навали, та до того ж в силу географічних особливостей було досить труднодоступним для татар, тим не менш Данила все більше зусиль зосереджували саме на боротьбі з ними. А коли хан Батий наказав йому з'явитися до своєї столиці на Волзі – Сарай-Бату, князь з'явився з багатими дарами, завоював прихильність хана і був відпущений з миром.

Вплив татар на Галицько-Волинське князівство був спочатку відносно слабким. В основному вони вимагали військової підтримки своїх походів на Польщу та Литву. Однак Данило шукав всі можливості щоб позбутися від цієї принизливої залежності.

Данила звернувся до римського папи Інокентія IV, який намагався в цей час організувати хрестовий похід проти татаро-монголів. Папські послі прибули до Данила і вступили з ним у переговори. Але коли Данило переконався в тому, що папа хоче головним чином встановлення свого впливу на галицько-волинських землях, він у 1248 р. перервав з ним стосунки, хоча римський папа і називав його і Василька у листах королями, а Галичину – королівством, що, безумовно, ставило галицьких правителів на один рівень з європейськими королями, однак мало зробити їх залежними від Риму.

Тим не менш тиск, що підсилюється з боку татаро-монголів, змушував Данилу йти на нові переговори з римським папою. У 1252 р. Данило звернувся до римського папи з проханням організувати хрестовий похід слов'ян проти татаро-монголів. За це він обіцяв перевести Галицько-Волинське князівство під церковну юрисдикцію Риму.

У 1253 р. в Дорогичині на Бузі римський посол офіційно вручив Данилові королівську корону. З цього моменту Галицько-Волинське князівство стало королівством офіційно, увійшовши до сонму європейських королівств, хоча слід сказати, що часто в листуванні з європейськими державами як галицькі князі, так і інші князі Київської Русі нерідко називали себе королями і царями.

Однак папа не зміг організувати хрестовий похід європейських країн проти татаро-монголів. Європейські правителі висловили явне небажання воювати проти татар, віддавши перевагу відсиджуватися за спинами русів. Данила вирішив сам розпочати війну проти татар. У 1254 р. він розпочав похід на Київ і взяв його, скориставшись тим, що основні сили татаро-монголів були далеко на сході. Однак втримати місто він не зміг і повернувся назад. Розлючені татари організували проти Данила похід під керівництвом Бурундая в 1259 р. і несподівано обрушилися на Галицько-Волинське князівство. Данило був змушений піти на умови загарбників, зруйнувати фортечні стіни всіх міст і заплатити татарам велику данину.

Незважаючи на відновлення ординського іґа над князівством, Данило тим не менш не втратив впливу у своїх західних сусідів і продовжував грати важливу роль у європейських справах. Через систему династичних шлюбів Данила впливав на внутрішню політику в Литві і навіть в Австрії.

У 1264 р. Данило помер в м. Холмі. З його смертю закінчилася епоха могутності Галицько-Волинського князівства, з яким рахувалися всі європейські держави і католицький Рим. Спадкоємці Данила не змогли утримати досягнутих висот.

На чолі Галицько-Волинського князівства став син Данила – Лев (1264 – 1301), а волинським князем залишався Василько. Після смерті Василька волинський престол перейшов до його сина Володимира (1270 – 1289). На відміну від спокійного Володимира, зайнятого більш мирного

справами будівництвом і філософією, Лев був досить агресивний, ведучи боротьбу проти Угорщини та Польщі за розширення території. Йому вдалося навіть захопити в Угорщини Закарпатську Русь, а в Польщі він претендував на титул короля.

Однак у цілому життя у Галицько-Волинському князівстві-королівстві протікала досить спокійно. З 1301 по 1308 р. галицько-волинським князем був син Лева Юрій I, який також називав себе «королем Русі». Мало того, в 1303 р. він добився у Константинопольського патріарха створення української митрополії з центром у Галичі. Митрополія на чолі з Ніфонтом мала шість епархій: Галицьку, Володимир-Волинську, Перемишльську, Луцьку, Туровську і Холмську. Щоправда, проіснувала вона недовго. Під тиском володимиро-суздальських князів Константинопольський патріарх ліквідував галицьку митрополію в 1347 р.

Після смерті Юрія Львовича князями стали його діти Андрій та Лев. У протистоянні з Литвою вони пішли на укладення союзу з Тевтонським орденом. З татарами-монголами вступали в постійні конфлікти, що в кінцевому результаті й призвело до їх загибелі в 1323 р.

Зі смертю Андрія і Льва припинилася династія Романовичів. Галицько-волинські бояри на своїй раді вирішили запросити на звільнився престол поляка Болеслава Мазовецького, що знаходився в далеких родинних зв'язках з Романовичами. Він прийняв ім'я Юрія II і перейшов у православ'я. Юрій II повів себе як справжній галицько-волинський князь. Він боровся з поляками за захоплені ними галицько-волинські землі. Зміцнював відносини з Тевтонським орденом, спрямовані проти Литви. У внутрішній же політиці, слідуючи курсом Данила Галицького, він розвивав торгівлю, зміцнював міста і, що вже зовсім не подобалося боярам, прагнув розширити свої повноваження за їх рахунок. У результаті в 1340 р. вони його отруїли.

Зі смертю Юрія II закінчується історія незалежного Галицько-Волинського князівства. Відтепер його територія стає ареною боротьби різних держав за вплив у цьому регіоні і галицько-волинські землі на довгі століття виявляються під чужоземним пануванням.

Галицько-Волинське князівство відіграло особливу роль у розвитку української державності. Протягом ста років воно фактично було незалежним як від татаро-монголів, так і від західних сусідів, передусім Польщі. Політична могутність князівства було визнано європейськими державами і Римським папою. Князівство зберегло у себе практично незайманим політичний устрій Київської Русі. Ставши центром тяжіння людей, які тікали від татаро-монгольського ярма, князівство зберегло в себе їхні традиції, звичаї, культуру, що дозволило населенню галицько-волинських земель, об'єднавшись навколо цих цінностей, вистояти в той час проти культурної, правової та релігійної агресії сусідів.

Однак економічна та політична могутність боярської аристократії, що проявилася у прагненні до встановлення власної влади, змушувала князів у боротьбі з нею шукати союзників на заході, приймати їх умови і, в кінцевому підсумку, галицько-волинські землі стали заручником європейської політики і

на довгі століття виявилися відірваними від основної маси українських земель.

3.2. Державний устрій Галицько-Волинської держави

Слід сказати, що документів та інших джерел подібного роду, які дали б можливість вивчити детально державний лад та правову систему Галицько-Волинського князівства, залишилося не дуже багато. Це стосується й інших князівств, що знаходилися на території південно-західної Русі в не меншій мірі. Головна причина такого становища полягає в тому, що в результаті, головним чином, татаро-монгольського нашествия виявилися знищеними дуже багато архівів, пам'ятники державної та правової думки.

Тим не менш, на основі збережених літописів, нечисленних грамот князів, церковних грамот, спогадів іноземців можна скласти картину державного устрою Галицько-Волинського князівства. У цілому, цей устрій зберіг основні риси державного ладу Київської Русі, проте особливості географічного положення, політичного розвитку, економічного стану, зовнішньополітичних зв'язків наклали свій відбиток на систему управління Галицько-Волинського князівства.

На чолі всієї державної системи управління стояв князь. У деяких документах його називали «великим», західноєвропейські автори хронік величали його королем, а з часів Данила Галицького це найменування стала офіційним. Принаймні сам Данило Галицький і його спадкоємець Лев II так себе називали по праву, дарованому римським папою.

Князі вважали, що вони володіють князівством по праву предків, у спадщину. Починаючи з Данила Галицького, князівство офіційно обзаводиться власним гербом, короною, прапором і печаткою. Необхідною атрибутикою скріплюються всі офіційні документи.

Князь стояв на чолі законодавчої, виконавчої та судової влади. Він призначав своїх представників на місця. Територія Галицько-Волинського князівства ділилася на досить великі регіони-воєводства, на чолі яких стояли призначаються князем воєводи. Воєводства, в свою чергу, ділилися на волості, на чолі яких стояли волостелі, також призначувані князем. І воєводи, і волостелі отримували землю від князя за свою службу і перебували на «годівлі», тобто жили за рахунок підвладного населення. Воєводи і волостелі також володіли адміністративними, військовими і судовими повноваженнями в межах своєї компетенції.

На чолі міст, яких у князівстві було більше 80-ти, стояли тисяцькі і посадники, які також перебували на «годівлі». У сільських громадах, бувших нижчою адміністративною одиницею князівства, стояли виборні старости, які перебували у повній залежності від князівської адміністрації.

Містами управляли патриціат, а саме управління містом здійснювалося як і раніше, через сотні й десятки. Однак у міру того, як міста заселялися вихідцями з інших країн, і насамперед з Німеччини, управління почало набувати інших рис. Виявилось це в тому, що на німців в містах

стало поширюватися магдебурзьке право. Незабаром цього права зажадали й інші жителі міст. Вони думали, що самоврядування допоможе їм позбутися від непосильних податків з боку князівської адміністрації, церковних ієрархів і великих бояр, на землях яких знаходилися ці міста. Вперше магдебурзьке право з'явилося на українських землях у м. Володимирі. Місцеві німці виводилися з юрисдикції місцевої адміністрації і підпорядковувалися юрисдикції м. Магдебурга. Першим же містом, який отримав магдебурзьке право, був Санок, якому це право своєю грамотою дарував у 1339 р. Юрій II. На чолі міської адміністрації тепер стояли обрані війти, сама адміністрація займалася всіма питаннями міського управління, збирався фіксований податок на користь князя, самоуправство щодо міст було в цілому припинене. У той же час магдебурзьке право в українських містах набуло, якщо можна так сказати, «національний відтінок», оскільки воно ніколи не доходило до рівня німецького магдебурзького права.

З плином часу в Галицько-Волинському князівстві складається так звана палацово-вотчина система. Вона полягала в тому, що палацово-вотчинні слуги великого князі виконували одночасно роль вищих державних службовців. Це був своєрідний уряд при князі. На жаль, брак документів не дає можливості чітко визначити їх повноваження, проте основні їх функції відомі досить добре.

Найбільш впливовим у цьому апараті був дворецький. Це був керуючий князівським двором і він очолював, по суті, весь апарат управління княжого домену. Він супроводжував князя в його походах за межі князівства, часто замість князя здійснював суддівські функції, був «за суддю княжого двору» і як такий входив до складу боярської думи.

Другим за значенням, по всій видимості, був друкар. Він володів великокнязівською печаткою й прикладав її до тексту грамот. У нього зберігалися князівські грамоти і він же відповідав за їх розсилку за призначенням. У підпорядкуванні у нього знаходилися писарі. У разі необхідності друкар міг виконувати і адміністративні функції. Подібні посади в той час були відомі й у Європі під назвою «канцлер».

Ще однією значною фігурою княжого двору був стольник, який відповідав за своєчасне надходження доходів з князівських земель і який був наділений відповідними повноваженнями з управління князівськими землями. З історичних джерел відомі й інші особи в апараті управління при князі, такі як сидельник, отроки і ряд інших, однак про їх повноваженнях судити досить важко. У той же час можна сказати, що спеціалізація адміністративного управління в князівстві ще тільки складалася, оскільки всі ці названі посадові особи виконували ще й доручення князя по керівництву його господарством.

Величезну роль в управлінні Галицько-Волинським князівством відіграла боярська дума. Говорячи про її значення, необхідно пам'ятати, що боярство Галичини було дуже багатим, незалежним у економічному, а також багато в чому і в політичному відношенні і часто ставило себе в опозицію до князя, прагнучи підпорядкувати його своїй волі. Боярські раді існували й у інших князівствах, проте там вони обмежувалися в основному дорадчими

функціями.

Значення боярської думи збільшувалося в період посилення феодальної роздробленості і, навпаки, падало в період посилення княжої влади. Так, на початку XIII ст., коли вдова князя Романа Ганна була змушена з маленькими дітьми бігти за кордон, вплив боярської думи настільки посилювався, що вона стала вибирати князів на князювання.

До складу боярської думи входили великі магнати землевласники, єпископат, деякі воєводи та намісники, суддя князівського двору і ряд інших осіб. Князь не мав права скликати боярську думу без бажання самих бояр, оскільки це була їхня прерогатива. За часів Юрія II, якого бояри обрали його на престол після смерті останнього Романовича, боярська дума настільки посилювалася, що князь міг підписувати документи тільки після узгодження з її членами.

Бояри обмежували владу князя й через свою участь у княжому війську. За часів великих походів князь збирав велике військо. Частина його складали воїни з народу – народне ополчення, але дуже велику роль грали і дружини бояр, які вони приводили разом з собою і які вигідно відрізнялися від ополчення своєї професійної виучкою.

Прагнучи позбутися від залежності від бояр, князі, починаючи з Данила Романовича, намагалися організувати власне військо, що подеколи не уступало по якості боярським дружинам. Вони набирали військо з селян і дрібних бояр, зацікавлених в обмеженні влади великого боярства і платили їм за службу грошима або будь-яким важливим товаром. У цей же час військо набиралися і жителі міст. Князі використовували військо не тільки для відбиття агресії сусідів або для походів в їх землі, але й для боротьби з народними виступами, а також і для приборкання непокірних бояр.

Певну, хоч і не дуже значну, роль у системі управління князівством відігравало віче. На ранніх етапах свого існування віче збиралося народом. Проте вже на початку XII ст. відомості про це зникають. Відтепер віче збирає князь, як правило тоді, коли йому потрібна підтримка народу в боротьбі з ворогами. Так, князь Данило зібрав віче в 1232 р., коли вів боротьбу з боярами за владу в Галичині і запитав, чи може він розраховувати на підтримку населення. У цілому ж, вплив віча в системі управління було все більш і більш незначним.

На хід управління в князівстві досить значний вплив справила татаро-монгольське іго в період свого існування. Після завоювання Русі татаро-монголами хан Золотої Орди став сюзереном князів всіх завойованих земель. У цілому загарбники не втручалися у справи внутрішнього управління князівств, направивши головні зусилля на збір данини, насильницький вивіз в Орду майстрів, ремісників, молодих жінок і дівчат і тому подібних діяч. Проте тепер князі, щоб стати правителями, повинні були відправлятися до ставки хана й отримувати з його рук ярлик на князювання. Для багатьох князів це закінчувалося дуже сумно, аж до смертної кари, однак що стосується князів Галицько-Волинського князівства, то це їх торкнулося в найменшій мірі завдяки дальності розташування, складності організації

походів татаро-монгол і завантаженості загарбників проблемами, які їм створювали князівства Північно-Східної Русі.

Найбільшу неприємність населенню створювала система баскачества, введена монголо-татарами. Для збору данини вони створили спеціальні загони – баскаків, які, базуючись на російських землях, збирали данину і жорстоко придушували найменший опір з боку народу. Наприкінці XIII ст., після смерті Данила Галицького, натиск монголо-татар з вимогою сплати данини та участі в походах проти Польщі та Литви посилювався. Діти Данила Галицького, Лев і Василько, не змогли дати відсічі Орді, та до того ж вони почали сваритися за білоруські землі, що послабило їх владу і посилювало боярську опозицію.

Проте вже до середини XIV ст. татаро-монголи скасували баскачество, побоюючись наростаючих народних хвилювань, що дало можливість галицько-волинським князям направити зусилля на внутрішньо-економічний розвиток своїх земель і посилення своєї політичної влади.

Підводячи підсумок державному розвитку Галицько-Волинського князівства, можна зробити висновок про те, що загалом у ньому продовжувалися традиції державного розвитку Київської Русі. Проте був і ряд дуже важливих особливостей, які в своєму розвитку призвели до того, що галицькі землі зайняли особливе місце серед українських земель. Галицько-волинським князям так і не вдалося стати повноправними керівниками своїх земель і зосередити у своїх руках всю державну владу. Необхідність боротьби з боярською опозицією штовхала їх часто к не вигідним спілкам з сусідами в Європі – Польщею, Литвою, Угорщиною та іншими. Князям не вдалося створити сильний централізований апарат управління, як це сталося в князівствах Північно-Східної Русі. Необхідність боротьби з татаро-монголами штовхнула князів до союзу з папським Римом, що в кінцевому підсумку призвело до поширення на цих землях католицтва і релігійному розколу з іншою частиною України. Усі ці особливості тією чи іншою мірою позначилися на розвитку правової системи галицько-волинських земель.

3.3. Правова система

Насамперед слід сказати про джерела, аналіз яких дозволяє скласти уявлення про правову систему південно-західних земель руських земель. По-перше, це звичаї, найбільш древні правила поведінки людей. У міру формування державної системи управління звичаї, вірніше найбільш важливі з них для можновладців, перетворюються на правові звичаї. Отримали своє закріплення такі звичаї, що прийшли з давнини як порядок здійснення кровної помсти, оцінка показання свідків, присяга і ряд інших. Пізніше вони знайшли своє відображення в першому письмовому збірнику російських актів – «Руській правді».

Норми «Руської правди» діяли як до, так і після навали татаро-монголів. У різний час діяли всі три редакції «Руської правди». Причому це відбувалося як у Галицько-Волинському князівстві, так і в інших князівствах

Київської Русі. Пояснюється це тим, що в збірнику отримали відображення характерні риси феодального права, закріплені в ньому норми забезпечували захист і існування феодальних правопорядків. Застосування «Руської правди» в Галицько-Волинському князівстві не мало будь-яких значних відмінностей від її застосування в інших руських землях.

Наступним джерелом слід вважати князівське законодавство. Щоправда, історія зберегла їх небагато. До середини XII ст. відноситься грамота князя Івана Берладника. Оскільки Галицьке князівство мало широкі торгові зв'язки з багатьма сусідніми державами – Болгарією, Угорщиною, Чехією – в грамоті регламентувалося правове становище купців з цих країн, зокрема, для болгарських купців, які звільнялися від сплати зборів за привезений товар.

Відомий також заповіт володимиро-волинського князя Володимира Васильковича (близько 1287 р.), у якому він говорить про порядок передачі своїм спадкоємцям феодально залежного селянства. До 1289 р. належить статутна грамота володимиро-волинського князя Мстислава Даниловича, в якій він називає розміри і форми феодальних повинностей з міського населення на користь держави. У 1302 р. князь Лев Данилович у грамоті дарував перемишлянському єпископу село Рушевічі з усіма його «урочищами, горами, млин» та населенням. З аналізу цих грамот видно, що поряд зі спадкуванням, даруванням, існувала і купівля землі як спосіб придбання феодальних землеволодінь.

Наступним видом джерел можна назвати різного роду грамоти, договори, поруки, в яких йде мова про різного роду цивільно-правових угодах – продажу, обміні, дарування, застави тощо. У цих документах немає посилок на будь-які правові акти, але можна припустити, що їх автори спиралися на положення «Руської Правди», грамоти князів та інші акти які, на жаль, не дійшли до нас.

Важливим джерелом є також магдебурзьке право, про яке йшлося вище. Своє поширення воно отримало тільки після припинення династії Романовичів, та й то не всіх містах Галицько-Волинського князівства. До того ж застосовувалося воно не в повному обсязі, оскільки основна маса городян не мала змоги брати участь у міському самоврядуванні, та й тиск з боку держави, окремих князів і церкви був досить сильним, щоб мати можливість його обмежити.

Важливе місце у комплексі джерел займає церковне право. Як ми знаємо, спроби папського Рима нав'язати Галицько-Волинському князівству унію при Данилі Романовичі закінчилися невдачею. Тому на землях князівства продовжували діяти церковні статuti князів Володимира та Ярослава, хоча в них вносилися поступово деякі зміни, метою яких було ще більше захистити привілеї феодалів. Діяли також такі збірники церковного права як «Керманич» і «Номоканон».

Аналіз усіх цих джерел дозволяє зробити висновок про існування в Галицько-Волинському князівстві важливих інститутів цивільного права – права власності, зобов'язального права, інститутів застави, дарування, купівлі-

продажу та інших. У князівських грамотах і договорах з іноземними державами ми зустрічаємо норми публічного та міжнародного права, зокрема щодо недоторканності послів. Досить чітко регулюються права та обов'язки підвладного населення, привілеї феодалів-землевласників.

Що стосується суду й судового процесу, то не треба забувати, що судові функції не були відокремлені від адміністративних. Судові функції виконував князь, потім дворецький. У містах існував війтівської суд. Бояри самі судили своїх підневільних селян.

Окремо існував церковний суд. У його компетенції перебували питання моралі, деякі сімейно-правові та майнові відносини.

Підводячи підсумок існуванню Галицько-Волинського князівства, можна сказати, що після розпаду Київської Русі саме воно виявилось продовжувачем традицій колись єдиної держави. Територія князівства охоплювала до 90 відсотків усієї української території. Князі князівства зуміли вберегти населення від примусової асиміляції з боку західних сусідів. Перетворення князівства до королівства сприяло зміцненню його авторитету серед європейських країн. Відносна незалежність від золотоординських ханів призвела до зростання економічної могутності князівства. розвитку його продуктивних сил.

Однак неможливість створення сильної централізованої влади, передусім через активність боярської опозиції, постійна орієнтація князів на Польщу й Литву для залучення їх на свою сторону у вирішенні внутрішньополітичних суперечок, контакти з папським Римом і готовність прийняти католицизм, щоб забезпечити собі підтримку європейських держав у боротьбі із Золотою Ордою – послаблювали князівство і врешті-решт зробили його ласим і досить слабким об'єктом агресії з боку одвічних «друзів-ворогів» – Польщі, Литви, Угорщини.

Контрольні запитання

- 1. Які наслідки мав для Київської Русі з'їзд князів у Любечі?*
- 2. Чим відрізнялося галицьке боярство від волинського?*
- 3. У чому історична заслуга Данила Галицького?*
- 4. Які чинники призвели до появи Галицько-Волинського королівства?*
- 5. Чому Галицько-Волинське князівство розпалося наприкінці XIV ст.?*
- 6. Яким був адміністративний устрій Галицько-Волинського князівства?*
- 7. Яку роль в державному управлінні відігравала боярська дума?*
- 8. У чому сутність палацово – вотчинної системи управління?*
- 9. Назвіть основні джерела права у Галицько-Волинському князівстві?*
- 10. Чому Галицько-Волинське князівство не зуміло дати відсіч зазіханням з боку Польщі, Литви і Угорщини?*

РОЗДІЛ ІV. ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДЕРЖАВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІV – ПЕРША ПОЛОВИНА ХVІ СТ.)

Ключові слова: *Люблінська унія, Литовські статuti, Устав на волоки, фільваркове господарство, соціальне розширення, українське козацтво, місцеве самоврядування, галузеве право, судова система.*

4.1. Історичний огляд

Після смерті Юрія II у 1340 р. Галицько-Волинська Русь стала місцем зіткнення інтересів Польщі, Литви і частково Угорщини. Буквально через кілька днів після отруєння Юрія II польський король Казимир вторгся в Галичину. Однак йому дали гідну відсіч і він був змушений повернутися знову до Польщі, а галицькі бояри обрали своїм князем одного з своїх – Дмитра Дядка. Волинські ж бояри запросили на престол сина литовського князя Гедиміна молодого Любарта, який доводився зятем померлого Юрія II. Прагнення Литви встановити контроль над галицько-волинськими землями викликало різке невдоволення Польщі і між ними починається тривала боротьба за цю територію. Смерть в 1344 р. Дмитра Дядка й загострення боярських усобиць призвели до посилення прагнення Польщі та Литви захопити галицькі землі.

У 1349 р. під гаслом захисту католицького світу від язичників – литовців (які в той час дійсно ще не були християнами) і схизматиків – українців, які не погодилися в свій час на унію з папським Римом, польський король Казимир вторгся в галицько-волинські землі, захопив Галичину і частину Волині та отримав від татар ярлик на князювання. Вся інша Волинь залишилася за Любартом, який княжив там до 1377 р. Побоюючись зросту невдоволення місцевого населення проти польської окупації, Казимир залишив за землями стару назву «королівство», не переслідував православних і залишив руську мову як державну.

Незабаром, у 1351-1352 рр. між Польщею і Литвою почалася війна за Галицько-Волинські землі. За умовами перемир'я 1352 Галичина відійшла до Польщі, а Волинь – до Литви. У 1370 р., після смерті Казимира, Галичина відходить Угорщини. Адже у його договорі з угорським королем Людовіком від 1339 р., якщо Казимир помре, не залишивши спадкоємця чоловічої статі, то польська корона і українські землі мали перейти до Угорщини.

У 1372 р. Людовик передає Галичину в намісництво своєму родичу князю Владиславу Опольському, який відразу ж почав утискати православних і проводив німецьку колонізацію краю.

Природно, що польські магнати не могли змиритися з втратою багатих галицьких земель. Литва в цей час набирала сили і перетворювалася в дуже небезпечного ворога. Особливо вона посилилася за спадкоємця Гедиміна князя Ольгерда (1341-1377). Саме при ньому почалося активне проникнення литовців в українські (руські) землі. Ольгерд вважав, що вся

Русь повинна належати Литві і задовго до Москви почав процес «збирання» руських земель.

Ольгерд вибрав дуже розумну і тонку тактику. Литовці проголосили, що вони «старого не руйнують, а нового не вводять», залишали у незмінності старий адміністративний апарат, переймали християнство у вигляді православ'я, керувалися «Руською правдою» й тим самим завойовували симпатії руських, які побачили в них своїх захисників. Багато дрібних князів Лівобережної України визнали себе васалами Литви. У 1362 р. литовські війська спокійно увійшли до Києва. Оскільки всі ці землі перебували під політичною владою Золотої Орди, то Ольгерду довелося вступити у війну з татарами. У 1363 р. його військо, в якому знаходилися литовські, українські і смоленські полки розгромило татарське військо під керівництвом трьох ханів на Поділлі, після чого цей край також перейшов до складу Литви. У підсумку, Велике князівство Литовське розкидало свої володіння від Балтійського до Чорного і Азовського морів. У другій половині 14 ст. до складу Литви входили Східна Волинь, Поділля, Київщина та Чернігово-Сіверська земля, тобто основна маса південно-західних руських земель стала частиною Великого князівства Литовського.

Польща з жадібністю поглядала на недоступні їй українські землі. До того ж, і це теж дуже важливо для розуміння наступних подій, набирав силу Тевтонський Орден, який перебував на землях між Польщею та Литвою і активно прагнув розширитися за їх рахунок.

Поляки починають переговори з литовським князем Ягайлом про укладення династичного шлюбу між ним і польською королевою Ядвігою. Умовами цього шлюбу повинно було стати повернення Польщі та Литві втрачених раніше земель, окатоличення Литви, входження литовських і українських земель до складу Польщі. Ягайло ж ставав польським королем. У 1385 р. була підписана Кревська унія, і Ягайло став королем Польщі. У 1387 р. Галичина і Волинь перейшли до складу Польщі.

Однак стосунки між різними станами в об'єднаній державі були дуже напруженими. Українські феодалі, в більшості своїй княжого і боярського походження, не хотіли відмовлятися від автономії Великого князівства Литовського, в якому вони перебували в рівному положенні з литовськими феодалами. До того ж їх інтереси в більшості були спрямовані на схід, у бік інших російських земель. Їх підтримувала більша частина литовських феодалів, котрі також боялися втратити свої привілеї. Лідером противників злиття Польщі та Литви виступив кузен короля Ягайла князь Вітовт.

У 1389 р. князь Вітовт був проголошений князем Великого князівства Литовського і по суті Кревська унія припинила своє існування, а Литва знову здобула незалежність. Між Ягайлом і Вітовтом починається тривала боротьба з перемінним успіхом. У кінцевому підсумку в 1413 р. між ними була підписана Городельська унія. Литва отримала автономію, але вона була змушена погодитися на прийняття католицизму. Литовські бояри-католики отримали такі ж права, що й польська шляхта, державні посади могли займати лише католики. У результаті, почалося окатоличення, більшою частиною

добровільне, литовських та українських феодалів.

Прагнучи закріпитися на українських землях, що входили до складу Литви Польща посилила на них тиск. У 1452 р. було ліквідовано Волинське князівство, що стало відтепер литовським воєводством, а в 1471 р. було ліквідовано й Київське князівство. На чолі Київщини, Поділля та Волині стали воєводи-намісники.

До середини XVI ст. відбуваються важливі зміни як у Європі, так і в самій Польщі. Розвиток товарно-грошових відносин, додатковий поштовх чому дали великі географічні відкриття, втягував Польщу в ринкове господарство, вимагав введення в обіг дедалі більшої кількості земель, робочих рук, усе більшої кількості сільгосппродукції. У цій ситуації різко зростало значення України з її багатими землями. Найбільший доступ до всіх цих багатств мала польська шляхта як панівна політична сила, яка висловлювала явне прагнення до об'єднання Польщі та Литви в одну державу. Литовські й білоруські магнати, навпаки, боячись втратити свої привілеї відстоювали політичну самостійність Литви, а українська і литовська шляхта виступали за зближення Литви і Польщі, щоб обмежити вплив магнатів і отримати такі ж привілеї як і польська шляхта.

У таких умовах у 1569 р. була укладена Люблінська унія. Литовські магнати, новий проект унії яких не підтримали поляки, покинули з'їзд. Скориставшись їхньою відсутністю поляки прийняли рішення про приєднання до Польщі Волині й Підляшшя. Незабаром про бажання приєднатися до Польщі оголосили Київщина і Брацлавщина. Таким чином, коли литовські магнати зрозуміли, що вони програють і повернулися на з'їзд, практично всі українські землі увійшли до складу Польщі. Їм нічого не залишалося робити, як визнати ситуацію, що склалася і підписати Люблінську унію в липні 1569 р. Відповідно до цієї унії Польща і Велике князівство Литовське об'єднувалися в одну державу – Річ Посполиту. Король Польщі одночасно був і Великим князем Литви. Сейми могли бути тільки об'єднаними (польсько-литовськими). Проголошувалася єдина грошова система. Шляхта, як польська так і литовська, мала право володіти землями по всій території держави. Литва, однак, отримала право на власні герб, адміністрацію, фінанси і військо. Також державною мовою в ній залишався староруський, а Литовський статут, прийнятий у 1529 р., визнавався як основа чинного законодавства.

Таким чином, перехід українських земель під владу Польщі означав не тільки окатоличення населення. Різко посилювався соціальний гніт, селянство незабаром було остаточно закріпачене, прискорився процес полонізації.

До кінця XVI ст. визначилася доля й тих територій України, які не увійшли до складу Польщі.

З розпадом Галицько-Волинського князівства Закарпатті перейшло до складу Угорщини. Також з середини XIV ст. Шипинською землею (назва Північної Буковини) стали управляти намісники угорських королів. Незабаром, проте, ця територія потрапила в залежність від Молдови. Аж до XVIII ст. офіційною мовою тут була руська, а грошова система й

територіальні розділ нагадували тут галицькі. У середині XVI ст. ці землі разом з Молдавським князівством потрапили в залежність від турецького султана.

Зміцнення Московського князівства в XV ст. призвело до того, що дрібні князі Чернігово-Сіверщини почали шукати в ньому підтримку від домагань Литви, що дало привід Москві втручатися у литовські справи. У результаті серії московсько-литовських війн 1522 р. сторони підписали перемир'я, за яким до Московського князівства відходила Чернігово-Сіверська земля.

Таким чином, до кінця XVI ст. південно-західні руські (українські) землі були поділені між п'ятьма державами – Польщею, Литвою, Угорщиною, Молдовою й Московським князівством.

4.2. Суспільний лад Великого князівства Литовського

Перехід західноукраїнських земель до складу Польщі призвів до ще більшого соціального розшарування населення, до появи нових соціальних верств і до змін у старих. Приступимо до їх розгляду по порядку Магнати. З переходом Галичини, а потім і Волині до складу Польщі в цих землях стало швидко зростати велике феодальне землеволодіння. Польська корона активно роздавала величезні ділянки землі, передусім общинні, в руки польських феодалів. Таким чином у західноукраїнських землях, і передусім на Волині, де на відміну від Галичини було дуже слабе боярство, стали складатися латифундії.

Верхню сходинку серед феодалів займала так звана титулована знать, куди входили князі з роду Рюриковичів, Гедиміновичів, Глинських. Нижче їх знаходилися магнати, які отримали землю в спадщину й володіли пов'язаними з ними імунітетними правами. Сюди ж входили й князі, які втратили свою владу з переходом їх земель під управління князів Великого князівства Литовського.

Цей вищий феодальний шар мав таку колосальну економічну міць, що це дозволило йому домогтися від королівської влади величезних політичних привілеїв. Вони підлягали юрисдикції тільки лише великого князя Литовського або короля Польщі. Вони мали право мати своє військо і водити його у походи під своїми хоругвами. Збройні сили магнатів, до речі кажучи, були настільки великі, що становили в інші часи до трьох чвертей усього війська України.

Магнати зосередили у своїх руках усі найвищі державні посади та, мало цього, могли передавати їх у спадок. У Великому князівстві Литовському магнати входили в так звану Пані-Раду – самостійний, незалежний від великого князя державний орган, без якого він не міг приймати жодного важливого державного рішення. Магнати Великого князівства Литовського досягли не лише великокнязівських привілеїв від 1492 і 1506 рр. про визнання Пані-Ради, але також і імунітету від суду місцевої адміністрації. А відповідно до Литовського статуту 1588 р. вони самі

отримали право судити не тільки залежних від них людей, але й дрібних і середніх феодалів.

Другим за значенням правлячим станом після магнатів була шляхта. Однак її становлення було поступовим, відбувалося в безперервній боротьбі з магнатами. Це були середні й дрібні землевласники, основним заняттям яких була військова служба. Українська шляхта стала формуватися спочатку в Галичині з приєднанням цієї території до Польщі. Польські королі підтверджували права шляхти на землю та нагороджували їх новими землями, намагаючись зміцнити своє становище на придбаних землях.

Проте правове становище української шляхти далеко відставало від правового становища шляхти в Польщі, яка до цього часу перетворилася вже на значну політичну силу. Галицька українська шляхта мала безкоштовно брати участь у походах польського короля, платила різні податки в залежності від розміру земельного наділу, не мала свого самоврядування. У результаті наполегливої боротьби протягом першої половини XV ст. галицька шляхта домоглася все ж зрівняння в правах з польською шляхтою. У 1434 р. король Владислав видав привілей, що прирівняв галицьку шляхту до польської.

У Великому князівстві Литовському також робилися кроки, спрямовані на підвищення ролі шляхти в економічному і політичному житті. З 1522 р. шляхтичами стали вважатися ті, хто міг довести своє походження від служилих бояр часів литовських великих князів середини і другої половини XIV ст., коли з'явилися перші привілеї, що захищали права шляхти і відокремлював їх від більш нижчих соціальних верств. Урешті-решт у 1528 р. було проведено перепис шляхти і затверджено її склад.

Остаточно шляхетський стан сформувалося юридично після прийняття знаменитого Уставу на волоки 1557 р. Відповідно до цього Уставу земля відбиралася в тих шляхтичів, які не могли довести своє походження та право на землю. Вони виганялись з шляхетського стану. Відтепер шляхетство присвоювалося лише сеймом, а позбавити людини звання шляхтича міг тільки суд.

Велике значення в зростанні могутності шляхти зіграло й фільваркове господарство, створене тим же Уставом на волоки. Це було напівкапіталістичне – напівфеодалне господарство. Орієнтоване на ринок, воно використовувало працю феодально залежних, нещадно експлуатованих селян. Шляхта отримала в результаті земельної реформи найкращі землі й можливість безмитно постачати свою продукцію на європейські ринки, та до того ж ще й безмитно завозити товари.

Шляхта все більше порівнювалася у своїх правах з магнатами. У 1563 р. були остаточно знищені статті Городельської унії, спрямовані проти православної шляхти. Відтепер вона могла займати вищі державні посади і брати участь у роботі вищих державних органів. Потім, у 1564 р. були створені єдині для магнатів і шляхти земські суди, в яких розглядалися їхні громадянські суперечки. У 1565 р. були створені шляхетські повітові сеймики як представницькі органи місцевої шляхти. А з 1566 р. був введений єдиний порядок проходження військової служби для магнатів і шляхти.

Становище селян у Великому князівстві Литовському на початку його існування практично нічим не відрізнялося від того, яким воно було в Київській Русі. Вони також ділилися на три основні групи-вільних, напіввільних і невільних. Вільні селяни, які проживали на державних, великокнязівських землях, платили державний податок і виконували різні повинності на користь держави – ремонтували й будували дороги та мости, укріплювали замки тощо. Вільні селяни, які жили на приватновласницьких землях, виконували різні повинності на користь господаря землі, платили йому податі. Вони мали право переходу від одного власника до іншого. Залежно від характеру платежів на користь держави або господаря вільні селяни ділилися на кілька груп. Найбільшою кількісно групою були тяглові, які крім різних повинностей виконували панщину, тобто працювали на полі феодала спочатку 8-10 днів у році, а потім і 2-4 дні на тиждень.

Окрему групу вільних селян становили службові селяни – ковалі, пекарі та інші фахівці, які обслуговували своїх господарів.

Третю групу становили чиншові селяни, які замість панщини платили грошовий оброк феодалам, яким панщина була не вигідна.

Напіввільним селянами вважалися ті, хто брав у борг (купу) гроші і повинен був відпрацьовувати борг різними повинностями. Аналогічним положенню закупів було й положення рядовичів, які укладали з феодалом ряд (договір) і працювали на нього за дах та їжу. До невільною селянам ставилися холопи і челядь, які працювали і жили на подвір'ї феодалів.

Після Кревської унії становище селян починає поступово погіршуватися. Польський король і великий литовський князь Казимир видав у 1447 р. привілей, згідно якого вільні селяни втрачали право переходу від одного власника до іншого. А в Судебнику 1468 р. йшлося про застосування смертної кари до тих, хто намовляв селян до втечі від своїх господарів. Законами 1501-1543 рр. взагалі заборонявся перехід без дозволу пана.

Розвиток товарно-грошових відносин у Європі, зростання ринку вимагали від держави і феодалів збільшення кількості виробленої продукції. Вихід вони бачили в посиленні панщини, закріпачення селян та інтенсивної їх експлуатації.

Усі ці завдання повинен був вирішити виданий великим князем Сигізмундом II Августом в 1557 р. разом з Панами-радою «Устава на волоки». Відповідно до цієї аграрної реформи всі великокнязівські землі переміряли незалежно від того, кому вони належали і ділилися на волоки – ділянки розміром трохи вище 20-ти га. Волоки з кращими землями віддавалися феодалам, на яких вони влаштовували фільваркове господарства, виробництво в яких було орієнтовано на ринок. Дрібні феодали отримували по дві волоки. Селяни ж отримували, незалежно від того, скільки у них було землі раніше, по одній волоці на дворище, яке складалося з кількох господарств. Цим же Уставом встановлювалася обов'язкова дводенна панщина. Селяни втрачали право набувати землю. Таким чином вони перетворювалися на кріпаків.

Якщо спочатку фільваркова система господарства охоплювала тільки

великокнязівські й королівські землі, то вже до початку XVII ст. вона поширюється на магнатські й шляхетські землі. Прагнучи до збільшення своїх прибутків, магнати і шляхта ведуть активний наступ на селянські землі, внаслідок чого селянське землеволодіння різко скорочується і вимагають від влади ухвалення законів, що збільшували кількість днів панщини. У результаті на початок XVII ст. панщина сягає 4-5 днів на тиждень. У 1573 р. король Генріх Валуа видав «Артикул», у якому проголошувалося право панів на встановлення необмеженої панщини в своїх землях.

На посилення гніту і закріпачення селянство відповідало втечею на незаселені землі України. Для боротьби з цим явищем I Литовський статут 1529 р. і II Литовський статут 1566 р. проголошували 10-річний термін розшуку збіглих селян, а III Литовський статут 1588 р. подовжував цей термін до 20-ти років. Відтепер феодали отримували повне право розпоряджатися не тільки майном, але й життям своїх кріпаків. Хоча селяни й мали юридично право звертатися зі скаргами на своїх господарів, численні застереження робили це право нереалізованим.

Стосовно стану українських селян відомий французький автор Г. Левассер де Боплан писав: «Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому залежно від наділу, який тримають, певну кількість буассо 57 зерна, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею і Різдом. Крім того, [повинні] возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей, яких би й не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають, а також [забирають] десятину з баранів, свиней, меду, всіляких плодів, а кожного третього року – третього вола. Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть, так що немає нічого дивного, коли ці нещасні ніколи нічого не відкладають для себе, перебуваючи у таких тяжких умовах залежності. Але і це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни - ніби перебувають у чистилищі). Тому як трапляється, що ці бідні селяни потрапляють у повну залежність до злих панів, то опиняються у ще жалюгіднішому стані, ніж каторжани на галерах. Таке рабство і призводить до того, що багато хто тікає, а найвідважніші з них подаються на Запорожжя [Zarogouys], яке є місцем притулку козаків на Борисфені».

До кінця XVI ст. практично все селянство України було закріпачене, Важкий соціальний гніт укупі з національним і релігійним робив селянську масу дуже сприйнятливою до закликів боротьби за своє визволення від польського ярма.

З другої половини XVI ст. в Україні спостерігається помітне зростання кількості міст. З одного боку, це було викликано розвитком середньовічної промисловості, зростанням торгового обороту, товарно-грошових відносин, а з іншого, тією обставиною, що король і магнати засновували нові містечка на землях Лівобережжя, які приносили їм значні прибутки. Населення міст і

містечок України було досить строкатим у національному відношенні. Сюди прибували, залучені можливістю знайти роботу і розбагатіти німці, вірмени, євреї, поляки та інші. У містах Лівобережжя значний прошарок становили міські козаки. Багато з них були нащадками тих селян, які втекли від кріпосного гніту з Галичини. Населення міст займалося численними ремеслами, торгівлею, сільським господарством на належних їм ділянках землі.

Міста за своїм правовим статусом ділилися на три категорії. До першої відносилися міста з магдебурзьким правом. Їх було значно більше на Лівобережжі, ніж на заході України, що пояснювалося часом їх виникнення в той період, коли магдебурзьке право широко поширювалося. У той же час міста з магдебурзьким правом відрізнялися від таких же міст в Європі, оскільки воно на Україні було досить обмеженим. Часто це право поширювалося тільки на католиків або на частину неукраїнського населення. Крім загальнодержавних податків, жителі цих міст повинні були виконувати різні повинності, що накладалися місцевою владою. Часто українцям, як наприклад у Львові, забороняли займатися певними ремеслами і селитися де б то не було в місті окрім заздальгідь відведених місць (у Львові це була Руська вулиця). Часто воєводи своєю владою змушували жителів таких міст виконувати додаткові повинності, не передбачені привілеями короля.

Другу категорію міст становили міста великокнязівські й королівські. Вони також платили загальнодержавні податки, але крім цього на них накладалося безліч інших обов'язків – ремонтувати і будувати дороги і мости, водопроводи і дороги. Вони повинні були також поставляти в королівське або княже військо ратників зі своїм озброєнням, утримувати війська під час постою і виконувати ряд інших обтяжливих повинностей.

Третю категорію складали міста, що знаходилися на приватновласницьких землях. Ті жителі, які займалися сільським господарством, платили грошовий оброк (чинш), розмір якого постійно зростав. Городяни також виконували різного роду загальноміські повинності - будували й ремонтували міські споруди, мостили вулиці тощо. На вимогу власника міста вони збирали і платили йому різні податки, збирали дрова, косили сіно і пшеницю тощо. Без дозволу власника міста та місцевої адміністрації міщани не мали права покидати міста і змінювати свій стан.

Населення всіх міст, незалежно від їх належності, поділялося на три основні прошарки. Вищим прошарком був міський патриціат, що складається з тонкого шару багатих купців, заможних ремісників і багатой верхівки магістрату. Ці багаті польські, німецькі, українські, литовські сім'ї контролювали життя міста і впливали на всі сторони його життя.

Другий прошарок становили бюргери, які займалися різними промислами, і господарі цехів – майстри. Оскільки цехи – об'єднання ремісників одного профілю, грали в житті міста велику роль, найчастіше визначаючи його економічну могутність, майстри користувалися, як і багаті бюргери, всіма правами мешканців міста і вельми суттєво впливали на його політичне життя. Бюргерство і майстри найчастіше перебували в опозиції до

патриціату, однак це було не більш ніж фрондування, оскільки спір у них йшов з питань привілеїв, багатьох з яких були позбавлені бюргери і майстри.

Третю, найчисленнішу групу становили міські низи, до яких відносилися підмайстри, учні, міська біднота, всякі маргінальні елементи. Дуже суттєву групу становили партачі – позацехові ремісники. Це були викинуті феодалами колишні кріпаки, які довівши міській владі (на підставі довідок від феодала) свою незатребуваність в селі, починали займатися ремеслами. Однак, оскільки цехи були замкнутими корпораціями, повністю підлеглими майстрам, які не терпіли ніякої конкуренції, вхід їм туди був закритий і вони займалися дрібним ремеслом, перебуваючи на межі виживання. Біднота часто поєднувалася в боротьбі проти майстрів, але широкого масштабу вона не отримувала.

Загалом міське населення становило досить вибухонебезпечну масу, сповнену антифеодальними настроями і хоча в різних прошарків були різні цілі, міщани, особливо міські низи готові були підтримати боротьбу за звільнення від гніту.

Перехід західноукраїнських земель під владу Польщі в XIV ст. і посилення в них усіх форм гніту, соціального, національного і релігійного викликав втечу багатьох селян на незаселені або малозаселені землі центральної України, в район Київщини, Брацлавщини, Черкащини. У міру посилення гноблення цей потік наростав, причому найчастіше в ньому брали участь незаможні селяни і незаможні мешканці міст, представники дрібної шляхти і низового духовенства, які також страждали від національного і релігійного гноблення.

Уходники, як їх називали, селилися на незайнятих землях, пустищах, околицях міст і в дрібних містечках. Найчастіше їх запрошували на поселення магнати і князі, зацікавлені в залученні робочої сили і обіцяли їм відстрочку від всіх платежів і податків на 15-30 років. Ці люди називали себе козаками (вільними людьми) й не визнавали над собою влади феодалів. Займалися вони сільським господарством, різного роду промислами, ремеслами, торгівлею.

У створюваних січах козаки встановлювали свій особливий уклад життя. Вони підпорядковувалися встановленими ними правилами поведінки, вибирали зі свого середовища старшину, по справедливості ділили захоплену здобич. До пори до часу запорізькі козаки не представляли особливих причин владі для занепокоєння. Однак поступово їх активність почала зростати, що викликало скарги з боку місцевих властей до Варшави до короля з проханням вжити заходів для приборкання цієї вольниці. Перша така з відомих скарг датована 1489 р. З цієї дати й ведеться офіційний відлік історії запорізького козацтва. Унікальність цього прошарку полягала в тому, що в очах всього українського населення, в першу чергу селянства, козацтво, в умовах переходу української еліти на службу до Речі Посполитої, стало виглядати єдиною силою, яка може протистояти польському гніту і здатна очолити боротьбу за національне звільнення усього народу.

4.3. Державний устрій Великого князівства Литовського

Зі входженням до складу Великого князівства Литовського українських земель держава набула багато певних федеральних рис. На чолі Литовсько-руської держави стояв великий князь, якого вибирали із спадкоємців роду Гедиміновичів. Він мав вищу законодавчу, виконавчу, судову владу, очолював збройні сили, оголошував війну і мир, призначав послів і вищих державних чиновників. В той же час його влада була до певної міри обмежена членами його роду, які пильно стежили за політикою, що проводилася ним.

Окрім цього, він повинен був рахуватися й з тими князями староруських земель, які лише в 1434 р. втратили свої права й перетворилися на підданих Великого князя Литовського.

Необхідність постійних фінансових впливів в казну призводила до того, що Великий князь щедро роздавав землі великим магнатам і шляхті, які й надавали йому цю фінансову допомогу. В результаті він підпадав в економічну й політичну залежність від них. Як наслідок, при Великому князеві з кінця XVII ст. стала існувати Пани-рада, правовий статус якої був оформлений привілеями 1492 і 1506 рр.

Спочатку Пани-рада існувала як допоміжний орган при Великому князеві. Проте поступово в неї стали входити вищі посадовці центрального управління, католицькі єпископи і деякі великі феодали на особисте запрошення князя. Незабаром Пани-рада перетворилася на самостійний орган, що по суті зосередив у своїх руках законодавчу, виконавчу, контрольну і судову владу. Усі важливі питання Пани-рада вирішувала спільно з князем, а у разі його відсутності і без нього.

Якщо думки ради і князя не співпадали, остаточне рішення належало Пани-раді. Кількість членів Пани-ради (достойників) іноді доходила до 80 осіб, що робило її досить негнучким органом. До того ж зібрати її в повній кількості було досить важко. Тому князь часто збирав так звану Таємну раду з найбільш впливових членів Пани-ради у кількості 8-10 осіб.

Катастрофічна нестача грошей на війну з Московським князівством привела до того, що в 1507 р. Великий князь скликав Великий вальний (загальний) сейм, до якого увійшли представники магнатів і шляхти всієї держави. До складу сейму входили сам князь, члени Пани-ради, католицькі й православні єпископи, інші впливові особи, а також по два делегати від кожного повіту, обрані на повітових сеймиках.

У повноваження Великого вального сейму входили питання обрання великого князя, скликання загального ополчення, встановлення зв'язків з іноземними державами і інші найважливіші державні проблеми. Вальні сейми прийняли ряд постанов, що звільняли шляхту від сплати податків. Перший Литовський статут 1529 р. затвердив вальний сейм як державну установу, а другий Литовський статут 1566 р. ухвалив, що ні великий князь, ні Пани-рада не мають права встановлювати податки й проголошувати війну або укласти мир без згоди вального сейму.

Упродовж XV ст. поступово формується центральна адміністрація, основою якої були чиновники великого князя. Поштовхом до її появи

послужила ліквідація удільних князівств у середині XVI ст.

Центральною фігурою був маршалок земський, який заміщав князя на засіданнях Пани-ради за його відсутності. Його заступником був маршалок дворовий, який був проводирем дворян, що служили при великокняжому дворі. Наступною значною фігурою був канцлер, у веденні якого було складання важливих державних документів, ведення дипломатичних переговорів. У нього ж зберігався і великий державний друк. Його заступником був підканцлер, посада якого була введена тільки в 1556 р. Він завідував менш важливими державними справами і був хранителем малої державної печатки.

Важливими фігурами були скарбник і підскарбник, які завідували фінансами держави й особистої казни князя.

На чолі війська стояв гетьман земський (пізніше він став називатися великим гетьманом), а на чолі найманого війська – гетьман дворовий. У мирний час гетьман не мав ніякої влади і взагалі не займався військом. Його обов'язки починалися тільки після оголошення мобілізації і формування війська силами місцевої адміністрації. Під час військових дій його влада була необмеженою, йому ж належав і суд над тими, що провинилися незалежно від їх чинів і звань. При гетьманах були земський і дворовий хорунжі, які носили і охороняли корогви.

Центральна влада в основному склалася до кінця XVII ст. До того ж вона не була досить чітко відокремлена від великокняжого чиновницького апарату. А тому великого значення набувала адміністрація на місцях.

У перший період свого існування влада Великого князівства Литовського не робила замах на адміністративне облаштування українських князівств, що увійшли до його складу. Ці землі зберегли свою автономію, старі місцеві звичаї, старе волосне адміністративно-територіальне ділення. Проте оскільки всі українські землі, що увійшли до Литви, вважалися власністю великокняжої династії, питомі князі втратили свою колишню необмежену владу і своє право претендувати на великокняжий трон. На їхнє місце Великий князь назначав намісників, які виконували адміністративні і суддівські функції, збирали податки, очолювали військо під час походів тощо. За свою службу намісники залишали собі у винагороду частина доходів з місцевого населення. Литовський князь міг призначити намісником колишнього питомого князя або кого-небудь зі свого оточення, але він уважно стежив за тим, щоб вони не могли передавати свої посади у спадок.

Поступовий уряд Литви бере курс на знищення удільних князівств. До кінця XV ст. їх практично не залишилося. На початку XVI ст. відбувається уніфікація адміністративно-територіального поділу Великого князівства Литовського.

Основною адміністративною одиницею ставало воєводство, яке ділилося на повіти (староства), а ті у свою чергу на волості. У системі місцевої адміністрації воєвода займав центральне місце. Він призначався великим князем практично на необмежений термін, відповідав за збір державних і великокняжих податків, формування війська, відповідав за

оборону своєї території, творив вищий суд.

Повіти (староста) очолювали старости, які не лише виконували функції державних службовців, але і стежили за станом великокняжого господарства, яке знаходилося на його території. Вони також збирали податки, мали право суду, відповідали за постачання ратників у військо. Їх помічниками були возні, на яких лежало завдання виконання судових рішень, спостереження за ходом судового процесу.

На чолі волості стояв волосний староста, якому підкорявся волосний писар. Вони стежили за своєчасною сплатою податків, громадським порядком і тому подібне

Нижчою адміністративною одиницею були села. Жителі одного села або декількох сіл, якщо вони належали одному власникові, становили громаду. Вся влада в селі належала сільському сходу (копу). На щорічних зборах обиралися сільська (громадська) рада і отаман, в руках яких знаходилася уся влада в селі. Судові питання розглядав копний суд.

Сільська рада і отаман відповідали за виконання державних і феодалських повинностей, розподіляли між членами громади повинності, несли відповідальність перед державною адміністрацією. З часом сільські органи втрачають своє значення і на їх місце державна влада призначає управителів. На приватних же землях управителів призначав сам власник.

У 1564-1566 рр. відбувся Віденський сейм, який провів реорганізацію місцевого управління на українських землях за прикладом Литовського князівства. Україна ділилася на 15 воєводств, кожне з яких складалося з двох повітів. У кожному з повітів місцеві шляхтичі обирали повітовий сеймик, на якому обиралися по двох делегатів на вальний (загальний) сейм Великого князівства Литовського. Усі ці зміни в системі місцевого управління були закріплені в Литовському статуті 1566 р.

Таким чином, до часу створення Речі Посполитої місцеве управління Великого князівства Литовського вже практично не відрізнялося від місцевого управління в Польщі, що безумовно полегшило їх об'єднання.

Міста на території України залежно від свого правового положення підрозділялися на три групи. До першої належали державні, які знаходилися на королівських і великокняжих землях. До другої відносилися приватновласницькі, на землях феодалів. До третьої – міста на церковних землях.

Органи управління в королівських і великокняжих містах формувалися відповідно королем і великим князем. Вони призначали представників місцевої адміністрації – воєводу, старосту і вїйта, а ті, у свою чергу, дрібніших чиновників. У приватновласницьких і церковних містах місцеву владу призначали їх власники – тих же старост і вїйтів. На них покладалося щонайпершим обов'язком стежити за збором податків і податей і виконанням різних повинностей на користь своїх хазяїв.

З XIV ст. на території України починає поширюватися магдебурзьке право. Його суть полягала в наданні містам широкого самоврядування і звільненні від влади своїх колишніх хазяїв. На українських землях першими

містами, що отримали магдебурзьке право були Хуст (1329 р.), Санок (1339 р.), Львів (1356 р.), а пізніше, в XV ст., це право отримали такі міста, як Житомир (1444 р.), Київ (1494 р.) і багато інших.

Жителі міст, що бажали мати магдебурзьке право, отримували грамоту, в якій вони звільнялися від звичаїв російського, литовського і польського права, якому підкорялися раніше, оголошувалася недійсній влада і суд державних чиновників відносно міщан і, нарешті, проголошувалося їх право на створення власного органу самоврядування. Відтепер вони підлягали власній юрисдикції. За свободу доводилося щорічно платити певну суму, яка обмовлялася в грамоті.

Жителі міст, що отримали самоврядування, були юридично вільними, вони звільнялися від юрисдикції королівських і великокняжих державних чиновників, а також феодалів і церкви. Вони повинні були виконувати загальнодержавні повинності, платити державні податки, утримувати міську адміністрацію і королівське військо і виконувати обов'язки, що накладалися міською владою.

Але міщани отримували й певні права. Зокрема, вони могли будувати магазини, хлібні комори, лазні, млини. Місцеві купці отримували монополію на роздрібний купівлю-продаж. Іноземні купці зобов'язані були продавати свій товар тільки оптом і не мали права на роздрібну торгівлю, що приносило місцевим купцям величезні прибутки.

Головним органом самоврядування в містах з магдебурзьким правом був магістрат. Його очолював в'їт, який спочатку призначався королем, але потім ця посада виставлялася на продаж і могла передаватися у спадок, що безумовно суперечило суті магдебурзького права. З часом міста викупляють ці посади і вони стають виборними, але вимагають затвердження короля.

До посади в'їта існували певні вимоги, серед яких головними були заможність, певна тривалість проживання на території міста, почуття справедливості. Висувалися і релігійні вимоги – в'їт мав бути католиком. Це призводило до утиску прав православних і додаткової напруги у відносинах між городянами.

Міський магістрат складався з двох колегій – ради і лави. Рада обиралася населенням міста разом з в'їтом. Залежно від розмірів міста в нього входили від 6 до 24 радників. Зі свого середовища радники вибирали бургомістрів (від 2 до 12) строком на один рік. Іноді в місті могло бути відразу 2 або більше бургомістрів. Рада займалася адміністративними справами і була судовою інстанцією в цивільних спорах.

Лава обиралася або призначалася радою щорічно з числа заможних городян. Це був судовий орган, який займався кримінальними справами і в деяких випадках і цивільними. У лаву входили в'їт, який був там головою і семеро лавників.

Принцип магдебурзького права, згідно з яким переобрання ради повинне було проходити щороку, частенько порушувався. І дуже часто одні й ті ж люди займали місце радників багато років підряд. Це призводило до зловживання владою і невдоволення городян у тому числі і заможних, які самі

б хотіли бути радниками. Своє невдоволення виражали ремісники і купці, що бажали також брати участь в міському самоврядуванні.

В результаті в міському самоврядуванні виник додатковий орган – колегія, в яку входило 40 осіб. Очолював її регент, який входив до складу магістрату. Ця колегія займалася фінансово-господарською діяльністю, контролювала вступ і витрату грошових коштів, їх видачу на міські потреби.

Усі магістратські чиновники ділилися на дві групи. До старших відносилися вїйт, бургомістри, радники, лавники, писар, на якого покладалися виконавчі функції. До молодших – комісар, у функції якого входило розмежування земель, городничий, який стежив за громадським порядком у місті, возний, шафарі (збірники податків).

Особливе місце в адміністративному облаштуванні міст з магдебурзьким правом займали так звані юридикі – міські території, які в адміністративному і правовому відношенні підкорялися не місту, а феодалам. У їх керівництво феодал призначав спеціальних вїїтів і тіунів. Юридикі приносили феодалам величезний прибуток, оскільки вони брали участь в міському господарському житті, але різного роду податки і податі платили своїм феодалам.

Загалом міське самоврядування в містах України грало прогресивну роль. Багатіли міста і їх населення, розвивалася промисловість, культура і наука. Проте суть самоврядування була значною мірою вихолощена. Не кажучи вже про ті недоліки, які були названі слід сказати про те, що колишні власники часто втручалися в справи магістратів, у вирішення кадрових питань, встановлювали не передбачені грамотами податки і побори, всіляко намагалися підпорядкувати їх знову своїй волі. Тому магдебурзьке право ніколи не використовувалося в Україні в повному об'ємі.

4.4. Правова система Литовсько-руської держави

Джерелами права в українських землях Литовсько-руської держави були: 1. Звичаєве право; 2. «Руська правда»; 3. Міжнародні договори; 4. Привілеї (великокняже законодавство); 5. Судебник Казимира 4 1468 р.; 6. Литовські статuti 1529, 1566 і 1588 рр.; 7. Магдебурзьке право; 8. Канонічне (церковне) право; 9. Козацьке право

Звичаєве право грало настільки важливу роль у правовому житті й судочинстві, що навіть у всіх трьох Литовських статутах підкреслювалася необхідність його застосування в разі відсутності якої-небудь норми права або складної правової ситуації, яка не підпадала під дію Статутів. Визнання звичаїв нормами права відбувалося як шляхом мовчазної згоди влади на їх застосування, так і включенням їх в офіційні джерела права. Копні (сільські) суди, наприклад, вирішували питання тільки на основі звичаїв. Їх діяльність була спочатку затверджена земськими привілеями, а пізніше офіційно визнана державою. Звичаї лягли в основу козацького права, де грали засадничу роль.

«Руська правда» грала первинне значення в перший період існування Великого князівства Литовського, як зважаючи на відсутність в Литві

юридичної збірки подібного роду, так і у зв'язку з тим, що українські землі склали важливу частину його території і населення. Багато положень Руської правди увійшли потім складовою частиною в офіційне законодавство Великого князівства, зокрема в Литовські Статути.

До міжнародних договорів як джерелам права українських земель слід віднести такі як Кревська унія 1385 г, Віленська угода 1401 р., Городельська унія 1413 р., Люблінська унія 1569 р. Кожен з цих міжнародних договорів вносив щось нове в положення магнатів і шляхти, збільшуючи їх права й ущемляючи права українського населення, прославляв роль католицької церкви на шкоду православної, вів до посилення влади Польщі на українських землях.

Найважливішим джерелом права Великого князівства були привілеї і грамоти, що дарувалися від імені великого князя і магнатів. За територіальним принципом вони діляться на земські, обласні та міські. Земські привілеї встановлювали норми права на території усього князівства. Наприклад, привілей 1387 р., виданий за результатами Кревської унії, вказував на необхідність введення в князівстві адміністративних установ за прикладом польських. Привілей 1492 р. обмежував владу короля на користь магнатів.

Обласні привілеї, що давалися окремим воєводствам і повітам, закріплювали звичаї, котрі як правило існували в них, що було характерне для українських земель, що увійшли до складу Литви (Київська земля отримувала привілеї в 1494, 1507 і 1529 рр., а Волинська в 1501-1509 рр.). Міські привілеї (грамоти, що даруються) наділяли міста магдебурзьким правом.

Привілеї можна класифікувати і по правовому статусу нагороджуваних осіб. З цієї точки зору їх можна поділити на три групи – надані шляхті, містам і іноземцям. Наприклад, привілеї Ягайла 1387 р., Казимира 1457 р., Олександра 1492 р. і Сигізмунда 1506 р. розширювали права шляхти. Привілеї містам з магдебурзьким правом давали їх владі право на володіння землею усередині й поза містом, звільняли від підпорядкування влади чиновників великого князя, дозволяли створювати власну адміністрацію. Привілеї іноземцям (окремим етнічним групам на зразок німців, євреїв та ін.) охороняли їх інтереси і регулювали стосунки з місцевою владою.

У 1468 р. з'являється перший Судебник князя Казимира. Його поява була викликана необхідністю писаних норм кримінального і кримінально-процесуального права. Суди у своїй практиці вже не могли задовольнитися звичаями і писаними нормами, розкиданими по різних актах, та до того ж ще сильно застарілими. Судебник складався зі вступу і 28 артикулів (статей), у яких містилися як матеріальні, так і процесуальні норми не лише кримінального, але й частково цивільного права.

Кримінальна відповідальність наставала з семирічного віку, суб'єктом злочину могла бути як вільна людина, так і холоп. За повторний злочин призначалася страта.

Ускладнення соціально-економічних стосунків, боротьба між

магнатами і шляхтою, свавілля останньої і інші обставини показали недостатність існуючих джерел права, їх строкатість і частенько протиріччя один з одним. Виникла необхідність у кодифікації права. Цю проблему повинні були розв'язати Статути, прийняті в 1529, 1566 і 1588 рр. Джерелами Статутів були звичайне право українських і білоруських земель, шляхетські привілеї, постанови великих князів, Пані-ради і сеймів, «Руська правда».

I Литовський статут 1529 р. складався з 13 розділів і 264 артикулів. Він юридично закріплював основи того суспільного й державного устрою що склався на той час у Великому князівстві, проголошував рівність усіх перед законом, вводив норми кримінального і деяких інших галузей права – сімейного й спадкового, процесуального, земельного, цивільного, лісового й мисливського.

Статут на перше місце ставив інтереси магнатів. Це виходить з аналізу його норм, присвячених, зокрема, складу й повноваженням органів державного управління. Водночас Статут захищав і деякі права селян.

Зміни, які сталися в житті суспільств після прийняття першого Литовського статуту, показали застарілість багатьох його положень. Ними, зокрема, була невдоволена шляхта, що перетворилася до цього часу у велику економічну і політичну силу, але все ще залишаючись ущемленою в правовому відношенні. Особливо були невдоволені волинські шляхтичі, що активно вимагали прийняття нового статуту. Повітові сеймики, де вони панували, вимагали зрівняння прав шляхти князівства Литовського з правами польської шляхти, що мала значні привілеї.

У 1566 р. набув чинності II Литовський статут. Він складався з 14 розділів і 367 артикулів. Статут зафіксував ті зміни, які сталися у Великому князівстві після прийняття I Литовського статуту, і передусім фіксував права й свободи шляхти, обмежуючи ще більше права селян. Норми права розташовувалися в II Статуті більше впорядковано, ніж в першому (1529 р.), краще відповідаючи галузевому принципу ділення права.

Перші три розділи містили норми державного права, четвертий - судоустрої, з п'ятого по десятий містили норми цивільного права і, нарешті, з одинадцятого по чотирнадцятий – кримінального і процесуального права.

Люблінська унія 1569 р. передбачала не лише створення єдиної держави, але й уніфікацію польської і литовської правових систем. Проте шляхта Великого князівства Литовського виступила на захист автономії своєї правової системи, що захищала їх правовий статус. Тому за рішенням короля була створена спеціальна комісія з написання Статуту, куди увійшли представники короля, церкви, учених. Але найбільший вплив мали представники шляхти, по одному від воєводства, серед яких були як католики, так і православні.

Литовський статут 1688 р. складався зі вступу і 488 артикулів. У вступі литовський підканцлер Лев Сапега, який і керував комісією із складання Статуту, підкреслював, що головним завданням Статуту є захист прав і свобод громадян. Три розділи Статуту були присвячені публічному праву (охорона особи князя, злочини проти держави), шість – цивільному

праву, чотири – кримінальному. Згідно з цим Статутом шляхта закріпила свої права, а селянство було повністю закріпачено.

Наступним важливим джерелом права було право міст – магдебурзьке право. Про його зміст уже йшла мова вище. Однак важливо підкреслити ще раз, що хоча воно ніколи не було таким, як у Європі, але зіграло важливу роль у розвитку міст і становленні української нації.

До джерел права на українських землях слід віднести і канонічне (церковне) право. Православна церква спиралася на «Номоканон» – збірка церковного права й церковні встановлення князів Володимира і Ярослава. Католицька ж церква користувалася своєю кодифікацією канонічного права – «Зведенням канонічного права» від 1532 р., який діяв на землях Великого князівства Литовського.

Якщо врахувати близькість церковних священнослужителів, особливо нижчої ланки, до народу, то слід зрозуміти, що в багатьох своїх діях люди керувалися церковними установками.

Своєрідним і усе більш значним джерелом права ставало козацьке право. Щоправда, в період Великого князівства Литовського воно ще тільки починає складатися. На освоєваних землях козаки влаштовували своєрідний лад. Вони об'єднувалися в громади й усі свої важливі питання вирішували на радах. На них вони обирали старшину – отаманів, суддів, осавулів. У основі їх рішень лежали звичаї. Проте козаки вносили в них дуже істотні зміни.

На контрольованих ними землях козаки вводили фактичну рівність усіх, вважаючи, що тут ніколи не з'являться державні чиновники й не виникне кріпацтво.

Галузеве право. Звичайно, говорити про існування галузевого права у Великому князівстві Литовському в сучасному значенні слова не доводиться, але аналізуючи право цього періоду, насамперед Статут 1588 р., можна такі галузі виділити умовно.

Уже в першому Статуті 1529 р. були закріплені передові для того часу такі принципи, як права і обов'язки громадян, їх шанобливе ставлення до уряду. Закріплювалася компетенція найвищих органів влади. Ідеями гуманізму пройняті положення Статуту, в яких йшла мова про відмову від заочного звинувачення. Проте в подальших Статутах, особливо від 1588 р., у передмові якого йшлося про захист прав і свобод громадян, ці права набагато звужуються, що пояснювалося загостренням класових відносин і підйомом національного руху в Україні. Так, жителі міст, як найбільш розвинена в політичному відношенні частина населення, втрачали громадянські і політичні права.

У нормах цивільного права, окрім вищеназваних джерел, явно простежувалися сліди німецького і римського приватного права. Це стосується практично всіх понять і інститутів права цієї галузі.

Литовський статут досить чітко виділяє суб'єкт і об'єкт права, вказує на необхідні випадки обмеження правоздатності і дієздатності різних категорій населення, вводить поняття третьої особи в цивільному праві. У джерелах до Литовських статутів власність називалася «отчина», а в першому

Литовському статуті вже з'являється термін «власність». Під об'єктами власності розумілися різні речі – від землі до продукції сільського господарства і будівель. Майно ділилося на нерухоме, яке було пов'язане із землею і рухоме – все добро і пожитки.

Основним об'єктом цивільного права була, природно, земля. Землі підрозділялися на державні (великокняжі), магнатів, шляхти, церкви і міщан. До прийняття Статуту 1588 р. признавалося ще й селянське землеволодіння. Крім того, землі залежно від способу придбання ділилися на родову, отриману в спадок (отчина), вислужену, тобто отриману за службу (вона давалася до «живота», тобто до смерті власника, або до двох або більше «животів») і куплену.

Право власності на землю мало гарантуватися грамотою хазяїна – великого князя, короля, магната або давністю часу придбання. Статут 1529 р. встановив термін давності в 10 років, після чого нерухоме майно залишалося у того, хто їм володів і ніякі претензії після цього не приймалися.

Проте тут були певні обмеження. У шляхтичів, визнаних державними злочинцями у разі переходу на сторону ворога, видачі державної таємниці і в інших випадках, земельне володіння, незалежно від способу його придбання, переходило державі і ніхто з його близьких не мав відтепер на нього право. Також втрачали права на батьківське володіння і його дочки, якщо вони виходили заміж без благословення батьків або одружувалися з іноземцями.

Навіть коли шляхетські привілеї 1413 і 1447 рр. зняли всі обмеження щодо розпорядження землею і шляхтичі могли ними розпоряджатися на власний розсуд, все одно залишилася відмінність в заповіті родових і вислужених земель на відміну від купленого.

Проте навіть таке дрібне обмеження суперечило інтересам шляхти, не дозволяючи їм в повному обсязі брати участь у господарських стосунках. Тому вже в другому Литовському статуті 1556 р. закріплювалося право шляхти розпоряджатися будь-яким землеволодінням без обмежень – продавати, дарувати, заповідати, відчужувати будь-яким способом без обмежень. Це право було підтвержене і остаточно закріплене Статутом 1588 р.

Земельне володіння могло бути закладено кредиторіві в заставу як забезпечення боргу. Кредитор міг користуватися землею і навіть передавати це право іншим особам. Цікаво, що якщо термін застави закінчувався, то боржник мав право викупити землю назад і через два, три й більше термінів, що дозволяло зберегти родові землі. Проте якщо через 30 років земля не була викуплена із застави, то кредитор ставав її власником. У заставу могли передаватися також і посади державних службовців, які переходили кредиторіві у разі невиплати боргу.

Відповідно до вимог Статутів відтепер позика у розмірі більше 10 куп грошей повинна була оформлятися письмово. Якщо цей «позиковий лист» втрачався, то кредитор був зобов'язаний повідомити про це місцеву владу з підтвердженнями свідків. Якщо договір на суму більше 10 куп грошей не був оформлений письмово, то боржник відповідно до Статуту 1588 р. повинен був

повернути тільки 10 куп грошей. У разі смерті кредитора гроші поверталися його спадкоємцям.

Литовський статут 1588 р. ввів істотні зміни в договір найму порівняно з «Руською правдою». Відтепер договір особистого найму не вів до перетворення на раба. Тепер вічна неволя замінювалася певною сумою грошей. У оборот вводилося наймання приміщень, худоби, землі тощо. Обмеження в основному торкалися селян, вони не могли здавати землю в наймання без згоди пана.

По мірі розвитку товарно-грошових стосунків розширювалося зобов'язальне право, вводилися нові види й типи договорів, детально регламентувалися права і обов'язки за договорами купівлі-продажу, обміну, за поруки, найму тощо. Встановлювалися форма і порядок укладання договорів, умови їх припинення. Оскільки не всі питання могли бути охоплені нормами права, Статути визнавали необхідність застосування в таких випадках звичайного права.

Договори купівлі-продажу мали право складати представники різних станів. Земля, окрім спадкової, могла бути об'єктом купівлі-продажу, проте й це обмеження до кінця XVI ст. було знято. Практикувалися також договори міни (обміну) між власниками.

Усі угоди, як правило, складалися письмово в присутності свідків. У деяких випадках письмова форма була обов'язковою, наприклад, при укладенні договору позики. Також письмова форма була обов'язковою при укладенні договорів по землі. Той, хто відчужував землю будь-яким способом, повинен був поставити свій друк і підпис. Крім того, він мусив запросити свідками трьох-чотирьох свідків з шляхти зі своїм друком.

Потім цей запис заносився в земські книги, що було необхідно, якщо власник потім віддавав землю в заставу або брав під неї грошову позику.

Гарантувалося виконання зобов'язань різними способами. Це могла бути присяга або порука. В заставу, як вже говорилося, могли передаватися землі, посади, рухоме майно. У разі невиконання зобов'язань, заставне майно переходило кредиторіві.

Спадкоємство могло відбуватися згідно із законом, по заповіту й на основі звичаю. Згідно із законом могли наслідувати в першу чергу діти, в другу – онуки і правнуки. У разі відсутності таких, вступали в дію спадкоємці наступних черг – брати, сестри і інші кровні родичі.

Якщо наслідувало батьківське майно, у тому числі як родове, так і куплене, то воно передавалося в «отчину» синам. Дочки ж отримували тільки четверту частину як посаг до весілля. Якщо ж наслідувало майно матері, як рухоме так і нерухоме, то воно ділилося порівну між синами і дочками.

При спадкоємстві згідно із законом спадкоємці в певних випадках могли бути й позбавлені спадку, наприклад, якщо дочки виходили заміж без згоди батьків або за іноземців, діти незаконнонароджені або діти державних злочинців.

Заповіт могла складати тільки людина, не обмежена в правах, при здоровій пам'яті та розумі. Отримати спадок могли лише правоздатні люди.

Заповідати можна було як рухоме так і нерухоме майно, але тільки не родове – отчину й материнське майно. Куплене ж за життя можна було заповідати й стороннім людям.

Якщо у померлого не було спадкоємців ні згідно із законом, ні по заповіту, то таке майно вважалось виморочним і переходило державі, що фіксував Статут 1566 р.

Якщо виникали питання, не врегульовані законами, то тоді можна було їх вирішувати на основі звичаїв або «Руської правди», про що йшлося в Статуті.

Шлюб розглядався й як договір, і як таїнство. Звідси вінчання було обов'язковим. Не можна було перебувати більше ніж в одному шлюбі, порушення чого жорстко каралося. За Статутом 1566 р. шлюбний вік для жінок складав 15 років, для чоловіків – 18. За Статутом 1588 р. шлюбний вік для жінки знижувався до 13 років. Жінка, коли виходила заміж, вносила посаг, якого втрачала, якщо шлюб розривався з її вини. Чоловік, одружуючись, повинен був вносити на користь дружини вено, яке повинне було вдвічі перевищувати посаг, але не більше за одну третину вартості свого майна. Вено переходило дружині в разі смерті чоловіка, але не в разі розірвання шлюбу з її вини. Якщо шлюб визнавався недійсним, то посаг повертався дружині, а вено залишалося у чоловіка.

У Статуті регулювалися особисті й майнові стосунки як подружжя, так і дітей і батьків. Питання про розлучення входило до компетенції церковного суду.

Якщо раніше під злочином розумілася «образа», то тепер – кривда, вина, збиток. Сам злочинець іменувався виступцем, тобто людиною, що виступила проти права. Суб'єктом злочину були люди з 14 років за Статутом 1566 р. і з 16 років за Статутом 1588 р. Об'єктом були всі, окрім тих, хто був виведений з під дії права. Їх можна було безкарно вбити. Не притягувалися до відповідальності психічнохворі, а також люди, що скоїли злочини в стані необхідної оборони або крайньої необхідності. Злочини поділялися на ті, що були скоєні навмисно і через необережність. Злочини ділилися на закінчені й незавершені. Існував також чіткий поділ на головних злочинців і співучасників (учасники, помічники і підбурювачі).

Розрізнялися злочини в публічному і приватному праві. Злочинами в публічному праві вважалися: 1. Злочини проти великого князя (образа, замах тощо); 2. Злочини проти держави (зрада, здача фортеці, службові порушення, замах на життя чиновників); 3. Злочини проти суспільства (підробка грамот, друку тощо.); 4. Злочини проти релігії (єресь, перехід християн в іншу віру); 5. Злочини проти сім'ї (невірність, інцест, двошлюбність); 6. Злочини проти моралі (згвалтування, проституція).

Злочинами в приватному праві були: 1. Злочини проти життя людини; 2. Злочини проти тіла (нівечення); 3. Проти честі і свободи (особливо шляхтичів); 4. Проти домашнього світу (скандали, напад додому); 5. Проти майна (грабіж, крадіжки, розбій тощо).

Головною метою покарання було залякування. Але також до заходів

покарання відносилися відшкодування збитку, ізоляція злочинця, використання як робочої сили.

Найтяжчим покаранням була страта. Згідно зі Статутом 1529 р. вона призначалася за 20 видів злочинів, за Статутом 1566 р. за 60, за Статутом 1588 р. за 100. Страта ділилася на кваліфіковану і просту. До кваліфікованих видів страти відносилися спалювання, четвертування, закапування живим в землю, садження на палю. До простих – відрубання голови, повішення.

Застосовувалися також тілесні покарання. До них відносилися – побиття палицями, відрізання носа або вух, нівечення рук тощо. Застосовувалося також ув'язнення – від шести тижнів до року. Ув'язнення було наземним і підземним. За своє утримання у в'язниці ув'язнений платив гроші. За дрібні правопорушення суд присуджував вимову або попередження.

Особливий підхід був до правопорушень шляхти. Тільки до них застосовувалося так зване «виволання» (вигук), що вважалося позбавленням честі. Така людина втрачала шляхетство, право на майно, він повинен був ховатися за кордоном, оскільки в разі піймання його могли убити. Врятувати таку людину міг тільки охоронний лист, виданий великим князем, так званий глейт. З XVI ст. виволання замінюється опалою. В цьому випадку шляхтич повинен був покинути територію держави, але це було лише позбавлення прав, але не честі.

Покарання ділилися на основні, про яких вже йшла мова, і додаткові. До них відносилися тимчасове або постійне вигнання, закріпачення в цілях відробітку боргу, але не більше 7 років, «головщина». Головщиною називався грошовий штраф за «голову вбитого». Розмір його залежав від соціального положення вбитого – чим вище воно було, тим більше був штраф. Виплачувалася головщина сім'ї або родичам убитого.

Як основним, так і додатковим покаранням було нав'язування – грошовий штраф за побиття, поранення, дрібну крадіжку, якщо вона здійснена уперше. Випадки присудження нав'язування і її розміри детально регламентувалися статутами.

Якщо вид покарання вказувався досить чітко, то його розміри були позначені дуже невизначено. Тому в цьому випадку часто визначальну роль грала позиція судді.

4.5. Суд у Великому князівстві Литовському

Судова система Великого князівства Литовського була досить складною й заплутаною. Пояснювалося це, по-перше тим, що судова влада не була відокремлена від адміністративної, а, по-друге, вона була відображенням соціального ладу суспільства. Розглянемо цю систему зверху вниз.

Вищим судом був великокняжий суд. Компетенція його була необмежена, йому були осудні усі справи. Завантаженість князя справами привела до появи підконтрольних йому судів, ним же і створюваних. До них відносилися наступні суди.

Комісарський суд виник у XV ст. Князь призначав комісара для

розгляду конкретної справи, часто з виїздом на місце. З XVI ст. цей суд став розглядати тільки справи про межування між великокняжими і шляхетськими маєтками і справи про викуп маєтків, відданих під заставу.

Суд асесора з'явився в XVI ст. Він створювався в місцях тимчасового перебування князя, який часто давав доручення асесорові (чи декільком асесорам) розглянути конкретну справу.

Маршалковський суд діяв в конкретній місцевості, де у цей момент не було князя, але за його дорученням. Князь сам призначав суддів, на рішення яких можна було потім йому подавати апеляцію.

Суд Пани-ради діяв до 1566 р. Це був колегіальний суд, що замінював князя під час його відсутності і розглядав усі справи, які прийшли на ім'я князя.

Нижче великокняжого, або центрального суду, знаходилися провінційні, або повітові суди. Їх були три види.

По-перше слід вказати на існування земського суду. Його члени – суддя, підсудок і писар, обиралися повітовими шляхетськими сеймиками. Збиралися вони тричі в році строком на два тижні. Їх осудною була шляхта в усіх справах, окрім важких кримінальних (вбивство, розбій). Апеляцію шляхта могла подавати до великокняжого суду.

Помітну роль відігравав гродський або замковий суд. На чолі його стояв воєвода, староста або намісник. Судили вони одноосібно. Суд займався виключно кримінальними справами. Осудні йому були шляхта, міщани і вільні селяни. Апеляційним судом був також великокняжий суд.

Нарешті, діяв підкоморський суд. На чолі суду стояв підкоморний, що призначався для кожного повіту Великим князем. Його заступником був коморник. Суд розглядав спори по землі між феодалами.

Усі ці три види провінційних судів з'явилися в результаті боротьби шляхти з магнатами, яка вимагала рівності з ними в правах. Земські і гродські суди з'явилися в 1564 р., а підкоморський суд в 1566 р. У містах з магдебурзьким правом існували міські суди як автономні установи. Їх функції здійснювали магістрати і ратуші. Цивільні справи розглядали магістратські суди на чолі з бургомістром, а кримінальні справи – нижня палата магістрату (лава) на чолі з вйтом. Лава розглядала усі справи міщан і селян магістратських сіл, окрім найбільш тяжких кримінальних. Ці справи розглядав змішаний державно-міщанський суд. Лавні суди були двох видів – потокові і викладені.

Потокові суди збиралися в міру необхідності, але не пізніше, ніж на третій день після подання скарги. Викладені суди збиралися тричі на рік під керівництвом вйта і засідали три тижні.

Окрім цих судів, у містах з магдебурзьким правом діяли цехові суди, які розглядали справи своїх членів з питань порушення цехових статутів, крадіжок, конфліктів. У цих же містах могли існувати й суди національних громад – української, польської, єврейської, вірменської. Апеляції на рішення судів міст з магдебурзьким правом йшли до судів великих міст на зразок Львова або Вільно. Жителі непривілейованих міст підпадали під юрисдикцію

судів старост, яких призначили власники цих міст.

Дуже значними були судові функції церкви. Церковних судів були два види. Перший – духовний суд, в чийй юрисдикції знаходилися справи про розлучення, спадок, подружню зраду, майнові спори між подружжям. Другий – церковний суд, який виступав як суд феодала для тих, для кого церква була феодалом – залежних селян, міщан. Він розглядав справи про невиконання феодальних повинностей, цивільні й кримінальні справи селян, що жили на церковних землях. Такі ж функції були покладені й на монастирські суди щодо залежного населення. Суддями виступали протопопи, єпископи, суд митрополита.

Ще одним видом судів був вотчинний або доменіальний суд. Це був суд феодала над своїми селянами і залежними людьми. Суддею був сам феодал або уповноважені ним люди. справи розглядалися або на розсуд феодала, або на підставі місцевих звичаїв. Юрисдикції доменіальних судів підлягали всі справи, серед них і важкокримінальні, за які могла бути призначена страта.

Важливе місце в системі судів грали общинні, так звані копні або громадські суди. Територіально копні суди охоплювали селян одного або декількох сіл (громад) і діяли на основі звичаєвого права. У нього входили тільки глави сімей. Їх дружини, родичі могли бути присутніми на засіданні копного суду, але не брали участі в його діяльності. Це ж правило стосувалося й селян інших сіл, а також шляхтичів і управителів маєтків, які могли бути присутніми теж як глядачі.

Засідання копного суду проходило просто неба. Засідання суду проходило у присутності возного – представника державної адміністрації. Він складав протокол і передавав його до гродського суду з подальшим записом у актову книгу. Копний суд розглядав широку категорію справ, аж до вбивств. У окремих випадках однією із сторін справи міг бути шляхтич, який, проте, міг зажадати, щоб його справу розглядав гродський суд. Шляхта приймала всі зусилля, щоб вийти з-під юрисдикції копного суду. До кінця XVI ст. їй це вдалося, хоча копні суди подекуди в Україні продовжували існувати аж до XVIII ст.

Судочинство у Великому князівстві Литовському повністю відповідало характеру свого часу – як його недолікам, так і перевагам. До недоліків слід віднести практичну відсутність відмінностей між цивільним і кримінальним процесами, стану нерівність в процесуальному праві, службову залежність процесуальних сторін, формалізм, недосконалу систему доказів. До переваг – політичні ознаки гуманності (при рівності доказів сторін звинувачення було на користь обвинуваченого, підвищені вимоги до доказів в справах по тяжких злочинах), легальність (особливо в матеріальному праві), точну визначеність процесу як для своїх, так і для іноземців. Процесуальну здатність мали усі, окрім скованих, малолітніх, таких, що знаходяться під опікою, але їх замінювали власники, батьки, опікуни, поручителі.

Судочинство розпочиналося з позову або скарги потерпілого. Оскільки процес, як і в стародавній Русі, носив позивний, звинувачувальний

характер, то потерпілий мав сам збирати докази і доставляти їх до суду, підтримувати звинувачення в судовому процесі. На будь-якій стадії справи він міг відмовитися від позову або звинувачення й укласти мирову угоду. Обвинувачений або відповідач також збирали докази своєї невинності і доставляли їх до суду.

Потім проводилося оголошення фактів перед сусідами, населенням. Після цього у відповідні книги записувалися факти, здобуті звинуваченням, возним, які мали велике значення в ході судового процесу. Цивільні справи розглядалися за місцем проживання відповідача, кримінальні – за місцем скоєння злочину.

Суд посилав повістку обвинуваченому з вказівкою місця і часу. Повістка вручалася за чотири тижні до початку судового процесу. Якщо викликаний до суду не являвся, то судові рішення приймалося без його участі (за Статутом 1529 р.). Проте за Статутом 1566 р. рішення приймалися заочно, якщо обвинувачений не являвся тричі. Суд не збирав доказів, а оцінював пред'явлені. Якщо звинувачень бракувало, то обвинувачений звільнявся.

Для різних видів справ існували різні види доказів. (З боку позивача вони називалися аргументи. З боку відповідача – відведення.). До них відносилися: визнання (тільки невимушені), документи (реєстри, боргові книги і тому подібне), огляд і речі (особливо в кримінальних справах і межових по землі), свідчення (приватні і офіційні). Вони мали велике значення. Так негативні свідчення «добрих людей» часто вели до смертного вироку (присяга, жеребкування, допит із застосуванням фізичної сили, але не до нівечення).

З метою встановлення вини подеколи застосовували катування. Якщо випробовуваний зізнавався, то його страчували, якщо ні – йому платили нав'язування за заподіяний біль. За Статутом 1529 р. у судовому процесі міг брати участь адвокат (прокуратор). Ним міг бути тільки шляхтич, що володіє нерухомим майном і знає місцеве право. У деяких справах участь прокуратора була обов'язковою. Загалом практично будь-який судовий процес проходив за участю прокуратора, оскільки «словесні змагання» займали центральне місце в судовому процесі.

Розібратися в справі й винести ухвалу суд мусив не більше, ніж в триденний термін. Своє рішення, або декрет, суд повинен був видати не пізніше, ніж за три дні після винесення ухвали. Рішення записувалося в судові книги і виконавчий орган (в цивільних справах возний, в кримінальних – кат, а в справах про спадок або спрямованих проти служителів церкви – церковні судді) виконував рішення суду. Ті, хто програв судову справу, повинні були сплатити судові витрати. Вони також мали право подати скаргу до вищестоящего суду на суддів або апеляцію на рішення суду.

Особливе місце в судовому процесі займав копний суд. З часів Київської Русі він зберіг всестановий характер. Його юрисдикції підлягали усі правопорушення, здійснені на території общини, окрім найбільш тяжких кримінальних. Копний суд міг зібрати постраждалий або сільський староста, а іноді й сам засуджений, якщо він бажав реабілітації. Члени общини повинні

були зробити все, щоб знайти злочинця (гнати слід). Попереднє слідство вела група сусідів (гаряча копа). Вони проводили обшук, допитували свідків. Після закінчення попереднього слідства збиралася велика копа – всі чоловіки копного округу, куди водила волость або декілька волостей. Якщо велика копа виносила обвинуваченому смертний вирок, то вона ж призначала й двох – трьох виконавців цього вироку. Вироки копного суду оскарженню не підлягали і виконувалися негайно. Копний суд був визнаний I Литовським статутом, а Литовський статут 1588 р. передбачав зробити його загальним для всіх станів. Проте шляхта поступово вийшла з сфери дії копного суду, а сам він під натиском влади до кінця XVII ст. припинив своє існування.

Підсумовуючи матеріал про існування українських земель у складі Великого князівства Литовського, слід підкреслити, що до Кревської унії 1385 р. їх положення практично нічим не відрізнялося від того, яким було за часів Київської Русі. А якщо взяти до уваги припинення феодальних усобиць, то умови життя людей подекуди навіть стали більш кращими, ніж раніше.

Водночас після Кревської унії 1385 р., і особливо Городельської унії 1413 р. починається поступовий наступ Польщі на українські землі. Це проявилось в усіх сферах життя населення – економічній, соціальній, культурній, релігійній. Великі українські магнати й велика шляхта сполячилися, кріпацтво стало пануючим, правова система стала перебудовуватися на польський лад. Українське населення перестало бути хазяїном на своїй землі. За цих умов поява козацтва сприймалася в Україні чи не як основний засіб боротьби за звільнення від польського гніту.

Контрольні запитання:

1. Яким чином Литовські статuti закріпачували селян?
2. Яке господарство виникло завдяки Уставу на волоки?
3. Як соціальне розшарування відобразилося на положенні українського населення?
4. Якої була система місцевого самоврядування в українських місцях?
5. Яку роль зіграла Руська Правда в праві Великого князівства Литовського?
6. На яких засадах будувалося цивільне право?
7. В чому був класовий характер кримінального права?
8. Які існували докази у судової системі?

РОЗДІЛ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

Ключові слова: Люблінська унія, Річ Посполита, Берестейська унія, магнати, шляхта, міщани, фільварки, «королівщина».

5.1. Наслідки переходу українських земель під владу Польщі

З кінця XIV ст. упродовж наступних майже 200 років долю більшості українських земель визначав політичний курс Польщі та Литви, спрямований на обопільне зближення. Результатом цього руху стало ухвалення на Люблінському сеймі 1569 р. унії (союзу), яка юридично оформила об'єднання Польщі і Литви в одну державу — Річ Посполиту.

Основними умовами, на яких відбулося об'єднання, були: 1) очолював Річ Посполиту король, що обирається на сеймі представників Польщі та Литви; 2) при коронуванні король присягав на вірність обом народам; підтвердив усі права і вольності шляхти та привілеї окремих осіб; 3) укладені до унії міжнародні договори обох країн були денонсовані, якщо були спрямовані проти однієї із договірних сторін; запроваджувалася спільна монета; 4) узаконювалося право набувати землі для польської шляхти в Литві і для литовської — в Польщі.

Після злиття двох держав Велике князівство Литовське продовжувало мати у своєму розпорядженні власне військо, законодавство, окрему адміністрацію, чинну фінансову систему. Втрати торкнулися здебільшого українських земель — Київщини, Волині, Поділля, що відійшли до Польського королівства. Польські магнати дістали колосальні володіння, справжні латифундії в центрі й на сході України. Вони почали активно заселяти їх селянами, для чого оголосили «пільгові роки» — від 20 до 40 років звільнення від податків і повинностей. У результаті, на ці землі хлинули тисячі селян, часто збігаючи від своїх колишніх хазяїв.

Проте добитися здійснення своїх мрій шляхти не вдалося. Причини цього крилися як у зовнішній політиці Речі Посполитої, так і в загостренні класової боротьби в країні. Невдоволення зростало в різних верствах суспільства в Наддніпрянщині. Специфіка пограниччя зумовлювала становище, коли багато невеликих, щойно заснованих міст були слабо захищені від магнатських зазіхань.

На Київщині та Брацлавщині в містах проживало близько половини всього населення. Хоча вони й мали статус міст, а деякі навіть Магдебурзьке право, більшість з них являли собою лише форти, зведені для захисту від татар своїх мешканців, а також селян навколишньої округи. Об'єктом експропріації власності, передусім — земельної, з боку магнатів ставала навіть дрібна знать, переважна частина якої все ще була православною. З подальшим освоєнням території збіглим селянам ставало важче відшукати незаймані землі.

На відміну від селян у власне польських землях Речі Посполитої мешканці Наддніпрянщини не знали тягара кріпаччини й не бажали позбутися вільного стану життя. Більшість населення порубіжжя вважала, що їй законно належить статус вільного люду, а ця віра значно посилювала готовність боротися з польською владою. Для грандіозного спалаху національної та соціальної боротьби поступово склалися всі умови.

Упродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст. Польща проводила надзвичайно агресивну, войовничу зовнішню політику. Таку ж політику проводила й Московська держава. Цар Іван Грозний прагнув

розширити свою територію на захід, до Балтійського моря.

Боротьба між цими державами посилилася в другій половині XVI ст., коли королем Польщі в 1573 р. став Стефан Баторій, а через декілька років Сигізмунд III, чиє правління було заповнено безперервною боротьбою за шведський і московський престоли.

Коли в Москві в 1598 р. помер останній син царя Івана Грозного Федір і в країні почалася боротьба за царський трон, Польща активно втрутилася у московські справи. Тут було й узяття Москви, й підтримка Лжедмитріїв, першого і другого, й похід на Москву короля Владислава, сина Сигізмунда III, і, зрештою, підписання мирного договору 1634 р., за яким Смоленська і Чернігово-Сіверська землі закріплювалися за Річчю Посполитою. Оскільки литовсько-українська шляхта бачила явну вигоду від цих походів, вона підтримувала польського короля й увалювала унію.

Другим, дуже важливим чинником, що згуртував польську й литовсько-українську шляхту, був зростаючий опір народних мас соціальному гніту шляхти. Загострило соціально-економічну боротьбу, до усього іншого, й прагнення польської влади окатоличити повністю українське населення.

Спроби польської католицької церкви поширити вплив на українські землі знайшли підтримку у частини православного духовенства. Декілька православних єпископів на чолі з львівським єпископом Балабаном виступили на підтримку ідеї підписання унії між католицькою й православною церквою. Нова, греко-католицька церква мала зберегти свої православні обряди та церковнослов'янську мову в богослужінні, але адміністративно повинна була підпорядкуватися Риму.

Для офіційного проголошення унії в жовтні 1596 р. у Бресті був скликаний церковний собор. Хоча більша частина священників виступила проти унії, меншість на чолі з київським митрополитом М. Рогозою підписала унію. Король Сигізмунд II затвердив рішення. Тож, крім католицької та православної церков, на Україні виникла уніатська (греко-католицька), що викликало гнів і обурення з боку українського православного населення.

Відтепер захист православної віри від католиків і уніатів надає додаткову гостроту народним рухам. У 1591 р. спалахнуло перше козацько-селянське повстання під керівництвом Криштофа Косинського, яке зазнало поразки в 1593 р. У 1595 р. спалахнуло повстання під керівництвом Северина Наливайка і Григорія Лободи, придушене у цьому ж році. Польська влада, для залякування населення, посилює гніт, але це призводить до зворотної реакції. Народні маси відчували, що козацтво є тією силою, яка поведе їх на боротьбу за національне звільнення. У 1630 р. спалахує велике козацько-селянське повстання під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила), яке охопило усю Київщину. Трясило звернувся з універсалами до українського народу, в яких закликав боротися за православну віру, відновити козацькі вільності, зберегти українську народність. Хоча це повстання також було придушено, стихійні виступи тривали. У 1637-1638 рр. спалахнуло потужне селянське-козацьке повстання під керівництвом Павла Бута. Після його

загибелі повстання втратило свій організований характер, проте вже в березні 1638 р. його очолив запорізький гетьман Яків Острянин. Після його загибелі залишки повсталих очолив Дмитро Гуня, але зрештою й це повстання було придушено. Настала реакція. Посилився наступ на селянство – збільшилися панщина й повинності, багатьох козаків стали повертати в селянський стан. Над Запоріжжям був встановлений контроль польської адміністрації.

Після Люблінської унії 1569 р. ще більше зміцніла економічна й політична могутність магнатів. Цьому сприяла політика роздачі магнатам українських земель. На території України виникли величезні латифундії Конецпольських, Сангушків, Вишневецьких і інших магнатів, рівних яким не знала навіть Європа. Їх могутність була настільки велика, що вони іменували себе «короликами», «віце-королями», мали усю повноту влади на своїх землях і часто вставали в опозицію до короля. З середовища магнатів сейм призначав 16 сенаторів, без участі яких король не міг приймати рішення. Якщо польська шляхта порівнялася в правах з магнатами ще до Люблінської унії, то права української шляхти стали розширюватися після укладення цієї унії. Наприклад, київська шляхта отримала право внесення змін до литовських статутів. Українська шляхта і православне духовенство отримали такі ж права і привілеї, як і польська шляхта. Їх представники отримали право засідати в сенаті, обіймати державні посади

Однак потрібно мати на увазі, що подібна політика проводилася тільки відносно великої шляхти. Що стосується дрібної й середньої шляхти, то її становище не змінилося, навіть у дечому стало гірше. Вона здебільшого перетворилася на «замкових слуг» і «бояр служивих», які мали невеликі земельні наділи і виконували різні поліцейські, адміністративні й військові функції на користь великих феодалів, біля яких вони жили. Дрібна шляхта була близька, по суті, до верхівки сільського населення й, знаходячись в опозиції до польської влади, перетворилася на хранителів українського національного духу.

У аналогічному становищі опинилося й православне духовенство. Вищі церковні посади обіймали ієрархи, які проявляли лояльність до польської влади. Нижче ж духовенство зберігало прихильність українським національним традиціям. «Біле духовенство» було пов'язане з селянськими масами. Це були сільські священики, що знаходилися в найбільш тісному контакті з мирянами, на світогляд яких вони чинили сильну дію. «Чорне» ж, монастирське духовенство, було більше пов'язано з шляхтою, з середовища якої й формувалися частенько його представники. Отже, дрібна й середня українська шляхта була відторгнута польською владою. Пройнята національними ідеями, вона стала активним учасником національного руху в Україні.

Після 1569 р. становище селянства ще більше погіршало. Згідно зі Статутами 1566 і 1588 рр. у Речі Посполитій встановлювалося необмежене кріпацтво. Феодал мав повне право зробити зі своїми кріпаками усе, що він тільки хотів побажати – купити, продати, обміняти, при необхідності навіть страчувати. Постійно зростала кількість днів панщини – до трьох, чотирьох і

навіть п'яти днів на тиждень.

Анітрохи не краще було положення селян і на державних землях, тобто що належать королеві, так званою «королівщині». Вони несли таке ж комплекс повинностей, тим більше що фільварки тут з'явилися раніше, ніж на землях феодалів. Польська влада поступово задушила й останні прояви самостійності селянських громад. Забороняються сільські віче і копний суд. Селяни позбулися права займатися такими промислами, як мисливство, рибальство, бджільництво, бортництво, оскільки всі ліси й озера перейшли у власність феодалів. Відтепер селяни перетворювалися на робочу худобу, нещадно експлуатовану і позбавлену всіх прав. Природно, що селянство тільки й чекало нагоди для виступу проти польського гніту.

Найбільші зміни після укладення Люблінської унії торкнулися козацтва. Польська влада, з одного боку, була зацікавлена в існуванні козацтва, але з іншого – побоювалася, що козацтво виступить проти колонізації України. З огляду на процес майнового й соціального розшарування серед козацтва, польська влада діяла за принципом «розділяй і володарюй». Вона прагнула притягнути на свій бік найбільш заможну його частину, щоб потім нацькувати її проти інших козаків.

На початок Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького козацтво не представляло з себе монолітної маси. Серед козацтва виділялася заможна верхівка що експлуатує своїх бідних родичів. Частина козаків входила в реєстр і мала певні привілеї. Інші, що жили на Запоріжжі, вважали себе вільним. Значна маса козаків не належала ні до тих, ні до інших, несучи різного роду повинності на користь своїх хазяїв. Та попри всі відмінності в майновому становищі й соціальному статусі, козаків об'єднувало прагнення позбавитися від польського гніту й жити відповідно до своїх уявлень про свободу.

5. 2. Державний устрій Речі Посполитої

Після Люблінської унії система управління Польщі поширилася на всю територію Речі Посполитої. Найвищим законодавчим органом був Вальний (загальний) сейм, який обирався кожні два роки. До складу Вального сейму входили король, сенат і посольська хата.

Король, відповідно до «Артикулу» Генріха Валуа (1573 р.), обирався. Тим самим був закріплений принцип обираючості короля, закладений з часів обрання польським королем литовського князя Ягайло в 1386 р. Для обрання короля збиралися спеціальні сейми. На першому з них вирішувалося питання про час і умови обрання, на другому – короля обирали, на третьому – король приймав присягу. Він присягав усі найважливіші питання вирішувати разом з сенатом, після чого його коронували.

До сенату входили всі найвищі посадовці Речі Посполитої – єпископи, каштеляни, воєводи. Завдання сенаторів у сеймі полягало у висловлюванні своїх думок, на основі чого король проголошував «конклюдію» – загальну думку сенаторів. Сейм також вибирав 16 найвпливовіших сенаторів, без згоди

яких король не мав права приймати рішення.

Найбільш впливовою частиною сейму була посольська хата. Вона складалася з представників шляхти, які обиралися на повітових сеймиках і таким чином представляла всю шляхту королівства. Представники шляхти на сеймиках отримували накази, а після завершення роботи сейму звітували на сеймиках.

Повноваження сейму були дуже широкими: він вводив нові податки, виробляв основні напрями зовнішньої політики, давав згоду на ведення воєн тощо. Рішення на сеймі приймалися одногосно, тобто діяв так званий принцип «ліберум вето». Рішення сейму називалися конституціями. Вони проголошувалися від імені короля, але при цьому обов'язково підкреслювалося, що вони прийняті вони за згодою сенату.

Центральне управління здійснювали король і посадовці, до яких відносилися коронний або великий маршалок (у його веденні знаходився королівський двір), коронний канцлер (завідував королівською канцелярією), коронний скарбник (казна королівства).

Водночас у Литві збереглися деякі державно-правові відмінності. Зокрема, тут був свій канцлер, скарбник. Разом з коронним гетьманом Речі Посполитої, що командував армією, діяв великий литовський гетьман, що стояв на чолі литовського війська.

В умовах панування польських магнатів і шляхти, які були ревними католиками, нащадки магнатських родин давньоруського походження визнавали, що основою покращення їхнього соціального статусу є два кроки – спочатку полонізація, а потім – відхід від «хлопської церкви», тобто розрив з православ'ям. У цьому їм допомагали ідеологи полонізації, серед яких особливо виділявся єзуїт П. Скарга. У його книзі «Про єдність Церкви Божої» було вказано, що «за допомогою слов'янської мови ніколи не можна пізнати істину». І дійсно, асиміляція магнатських родин давньоруського походження здійснювалася досить швидко. Це схвалював глава львівських католиків архієпископ Я. Порохницький, що сам був представником спольщеного роду. Він стверджував: «Коли траплялося, що була панна-одиначка з маєтністю або вдова багата, то королі своїх поляків-шляхтичів посилали до Русі, помагали їм своїми впливами, і так вони, женячися часто, наповнили Русь і запровадили віру правдиву католицьку римську; решту зробила пильність пастирів, так що й найбільші панове з Русі перейшли до єдності з римським костьолом, покинувши грецьку схизму».

Православна церква мала своєю паствою лише представників бідної шляхти, запорозьких козаків і селян. За таких умов в Україні не існувало політичного керівництва з боку тих представників панівного класу феодального суспільства, які б своєю діяльністю сприяли зміцненню української самобутності. Саме це за півстоліття після Люблінської унії викликало низку козацько-селянських повстань в Наддніпрянщині, де окрім католицької реакції, вибух національного, соціального й релігійного руху стимулювала й політична реакція польської еліти.

Після 1569 р. Польща перенесла принцип свого територіального

поділу на всі землі королівства. Тепер Річ Посполита ділилася на три провінції – Велика Польща, Мала Польща, Литва. До Малої Польщі входила велика частина захоплених українських земель. Ці землі адміністративно були поділені на шість воєводств за польським зразком: Руське (переважно Галичина), Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське і Київське.

Таким чином, провінції ділилися на воєводства, а ті на повіти. Найнижчою адміністративною одиницею були волості та села. Кожне воєводство мало свій представницький орган – сеймик, від якого обиралися представники на Вальний сейм. Місцеве управління здійснювали, як і раніше, воєводи, каштеляні, старости, інші посадовці. На чолі волості стояв королівський волосний староста, а на чолі села, після ліквідації копного сходу, управителі, яких призначали воєводи і старости. На території Речі Посполитої існували й такі адміністративно-господарські одиниці, як староства, але це було швидше винятком, оскільки староства давалися королем тимчасово за службу.

Водночас, з огляду на опір шляхти, яка не хотіла втрачати своїх вільностей і всіляко обмежувала повноваження місцевих органів влади, місцеве самоврядування не отримало чіткого й закінченого вираження в цей період на українських землях.

5.3. Правова система польської держави

До утворення Речі Посполитої Польща не мала кодифікованого права. Вона користувалася в основному збірками статутів і конституцій, а також нормами звичаєвого права. Однак підписання Люблінської унії 1569 р. Литовські статuti, особливо 1566 і 1588 рр., поширилися на всю Річ Посполиту. Причому на українських землях вони були головними джерелами права. У містах як і раніше, діяло магдебурзьке право. У деяких українських місцевостях продовжувало діяти українське звичаєве право. Те ж само було й з судовою системою й процесом. Вони залишалися такими ж, як і раніше, якщо не рахувати того, що до кінця XVI ст. по суті зник копний суд.

Після Люблінської унії на українські землі була поширена польська судова система, яка відповідала інтересам магнатів і шляхти. Розвиток фільваркового господарства, яке забезпечувало розкішне існування польської шляхти, примусив тодішніх польських правників зайнятися вдосконаленням господарського права. Вищою судовою інстанцією став господарський суд. Разом з ним діяли головний трибунал і сеймовий суд, які в умовах шляхетного безладу, слабкості центральної влади все ж таки мали підтримувати певний порядок управління Річчю Посполитою на всіх його рівнях.

Перехід Наддніпрянщини під владу польських феодалів здійснювався швидко і безладно, що потребувало швидкого вирішення спорів з приводу встановлення володарських прав магнатів. Ось чому було вирішено, що на землях сучасної України й надалі слід керуватися приписами Литовських статутів під час вирішення господарських прав. Навіть суто кримінальні

злочини підлягали підсудності господарського суду на підставі норм Литовських статутів. До таких злочинів було віднесено справи про державні злочини, злочини посадовців, які здійснювали розкрадання коштів з державної скарбниці, вбивство осіб шляхетного стану під час посполитого рушення (ведення військових дій), здійснення перепон виконанню судових рішень тощо.

Подальше поширення норм Литовських статутів на Наддніпрянщині, де самостійними князками почували себе магнати переважно з нащадків Рюрика, спонукали владу Речі Посполитої утворити особливу апеляційну інстанцію – головний трибунал, який мав переглядати судові справи за першою інстанцією. Проте й цей суд не виправдав надії на упорядкування державно-правових відносин на теренах сучасної України.

У 1588 р. було здійснено спробу реорганізації сеймового суду з метою перетворення його на єдину інстанцію щодо вирішення справ про здійснення державних злочинів. Водночас магнати Наддніпрянщини й далі почували себе вільними від впливу тих судів, які могли хоча б обмежити магнатське свавілля.

Стосовно досить великої за чисельністю загонової шляхти, яка взагалі не мала земельної власності й існувала за рахунок служіння великим землевласникам, для неї зберігали утворені ще у Великому Литовському князівстві земські, гродські та підкоморські суди. Їхня компетенція в даний час майже не змінилася.

В українських землях окреме судочинство здійснювалося щодо справ, пов'язаних із замахом на релігію та церкву. Для православного населення існували духовні суди, завданням яких було вирішення справ про порушення церковних догматів. Але з часом виокремилися церковні доменіальні суди, які контролювалися тими магнатами, на землі яких виникали церкви і монастирі. Саме в доменіальному суді за формальної участі в ньому представників місцевого духівництва вирішувалися справи не стільки духовного характеру, скільки дрібні цивільні й кримінальні справи селян, які порушили порядки, встановлені власниками фільварків.

Міщан королівських та приватновласницьких міст судила тамтешня адміністрація, яка призначалася їхніми власниками. Навіть у містах, які мали права на самоврядування на підставі дії положень магдебурзького права, судочинство контролювалося магнатами.

Процесуальне право на теренах Наддніпрянщини не закріплювало істотних відмінностей між цивільними та кримінальними справами. Щоправда, цей недолік певним чином згладжувався за рахунок змагального характеру судового процесу. У такому випадку сутність процесу визначалася сутністю позову. При цьому лише позивач збирав усі докази, пред'являв їх суду і підтримував звинувачення за допомогою свідків і письмових документів.

Слід вказати, що наприкінці XVI ст. розвиток права в українських землях взагалі припинився. Така ситуація стала наслідком негативного впливу на різні сторони життя суспільства Берестейської церковної унії 1596 р.

Наступ католицької реакції, викликаний у Речі Посполитій ще й впливом міжконфесійної боротьби католицизму з протестантизмом, призвів до утиску прав православного населення Наддніпрянщини. Саме тут практично не діяли навіть норми «Артикулів» Генріка Валуа (1573 р.). Свавільля магнатів стало однією з головних причин поселення національного руху в Україні.

РОЗДІЛ VI. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ: ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ ТА ПРАВО

Ключові слова: *Військо Запорозьке Низове, запорозьке козацтво, гарматне стадо, реєстрове козацтво, Генеральна старшина, курінна старшина, паланкова старшина, січова демократія, Велике коло (загальновійськові збори), козацьке звичаєве право.*

6.1. Виникнення козацтва й створення Запорозької Січі

Не маючи надії на захист степових кордонів державою, український народ організував його самотужки. Цю роль взяло на себе українське козацтво. Термін «козак» вперше зустрічається в джерелах XIII ст. – монгольській хроніці, датованій 1240 р. У перекладі з тюркської означає «одинокий», «схильний до розбою, завоювання». Існують й інші трактування цього слова. У 1490 р. воно вперше з'явилося в Україні на означення людей, що ходили в степ за здобиччю або боротися з татарами.

Проблема походження козацтва віддавна привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників і мала різнопланове трактування. Представники російської історичної «державницької школи» або цілком не сприймали козацтва, або давали йому негативну оцінку. Українські історики дореволюційної доби (М. Костомаров, Д. Яворницький) ідеалізували запорозьке козацтво. Польські вчені схильні пов'язувати проблему виникнення козацтва тільки з діяльністю польської й української знаті, а традиційна англо-франко-американська історіографія вбачає в запорозькому козацтві щось на зразок середньовічних піратів-флібустьєрів, головною метою яких була нажива і грабунок сусідів.

Проблема появи та формування козацтва залишається дискусійною. Перші спроби її розв'язання були зроблені ще на початку XVII ст., коли польські історики намагалися вивести козацький родовід із самоназви, тобто зі слова «козак». Зокрема, польсько-литовський хроніст М. Стрийковський вважав, що козаки походять від стародавнього ватажка «Козака», який вдало боровся з татарами. З часом виділили низку версій, що пояснюють походження козацтва:

1) «хозарська» – ототожнює козаків з давніми народами степу «козарами», або хозарами;

2) «чорно-клобуцька» – вбачає в них нащадків «чорних клобуків» — тюркського племені, яке у давньоруські часи жило в пограничному зі Степом Пороссі;

3) «черкаська» – вважає виникнення козацтва одним з наслідків процесу міграції в Подніпров'я черкесів (черкасів), які до того проживали в Тмутаракані;

4) «татарська» – виводить козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовта, де шляхом злиття татарського елемента з місцевим населенням утворилася якісно нова верства — козацтво;

5) «автохтонна» – доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вікових громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій віковий устрій, у військово-службові формування, підпорядковані великому литовському князю;

6) «болохівська» – пов'язує козацтво з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців, які після встановлення монгольського іґа добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих князів;

7) «бродницька» – висвітлює генетичний зв'язок козацтва зі слов'янським степовим населенням періоду Київської Русі — «бродниками», які жили у пониззі Дунаю;

8) «уходницька» – пов'язує виникнення козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі прибували сюди на промисли за рибою, бобрами, сіллю, дикими кінями та іншою здобиччю;

9) «захисна» – пояснює появу козацтва на південних рубежах необхідністю дати організовану відсіч наростаючій татарській загрози;

10) «соціальна» – факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання.

Однак жодна з цих теорій не може пояснити всю складність виникнення та формування козацтва, оскільки кожна з них базується на якомусь одному чиннику із економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер. Скоріше за все утворення козацтва є результатом складного процесу, в якому брали участь різні етнічні та соціальні групи, серед яких: дружинники руських князів, що втратили владу і землі внаслідок литовської експансії, селяни й міщани (уходники), які переселялися на нові, вільні землі «Дикого поля»; частина, української шляхти, позбавлена іноземцями власності; різноманітні категорії служилих людей й, очевидно, зрусифіковані половці. До речі, можливо, саме в них було запозичене тюркське слово «козак».

Серед причин, які зумовили появу українського козацтва, можна виділити:

- соціальні (посилення феодальної експлуатації українського населення з боку литовських і польських магнатів і шляхти, юридичне оформлення кріпосної залежності селянства від феодалів);
- економічні (нестача орної землі, необхідність колонізації вільних земель Дикого поля – степів за Дніпровськими порогами);
- політичні (прагнення польської адміністрації залучити козацтво на службу для охорони південних кордонів від татарської загрози);
- національно-релігійні (спротив політиці колонізації та покатоличення українського населення, наступ католицької церкви на права православних);
- стратегічні (загроза з боку Кримського ханства).

Усе життя козаків на подніпровських землях було підпорядковано інтересам постійного протидіяння турецько-татарським агресорам. Водночас запорожці вели боротьбу і проти феодальних Польщі та Литви, об'єднаних у 1569 році в єдину державу – Річ Посполиту. Правлячі кола останньої проводили по відношенню до України і Білорусі колоніальну політику, встановили там режим соціально-економічного, політичного, національного і релігійного пригноблення, що особливо тяжко відбивалось на становищі народних мас. У ході постійної боротьби проти загарбників запорізькі козаки створили свою оригінальну соціально-економічну та воєнно-політичну організацію – Військо Запорізьке Низове, яке контролювало значну частину степової України. Головними його рисами були відсутність кріпацтва, формальна рівність усіх членів козацької громади, право брати участь у військових радах, де розв'язувалися головні питання й обиралися старшина.

Сучасна українські історична та історико-правова науки наполягають на тому, що той соціальний осередок, який було утворено вільним козацтвом у вигляді Запорозької Січи (від слова «засіка», яким позначали дерев'яні укріплення), є прикладом свободи і демократії, якої було так мало навіть у тодішній Європі, де вже з'явилися перші буржуазні держави. У цьому вони повторюють радянську історико-правову концепцію, яка героїзувала українських козаків, спираючись на вислів К. Маркса про Запорозьку Січ як про демократичну християнську республіку. Але сукупність історичних фактів стосовно сутності козацько-селянських повстань на Україні проти гніту магнатсько-шляхетської Польщі та про козацький опір навалом кримських татар, для яких розбій на той час був с своєю рідною професією, джерелом життєзабезпечення населення Кримського ханства, викликає необхідність обережного підходу до вказаної проблеми. У зв'язку з цим слід було б звернутися до праці відомого зарубіжного дослідника нашої історії, канадського громадянина О. Субтельного «Україна. Історія».

У сьомому розділі своєї праці Субтельний характеризує раннє козацьке суспільство, що виникло у дніпровських порогів, як порубіжне суспільство. У даному разі він додержується концепції «фронтіру» (порубіжжя) відомого американського дослідника кінця XIX ст. Ф. Тернера, що була сформульована у його праці «Про демократію в Америці». Зміст цієї

концепції зводиться до того, що так звані фронтірсмени, які були американським варіантом українських чи російських козаків, хорватських гранічарів чи сербських гайдуків, в умовах боротьби проти своїх ворогів несли демократію на будь-які порубіжні землі (у нашому випадку, за поглядом Субтельного, – до Дикого поля, де століттями йшла війна проти кримських татар і турків).

Більшість сучасних американських дослідників не вважають концепцію Тернера вартої уваги, а загони фронтірсьменів та інші порубіжні збройні формування світу розглядаються ними як об'єднання людей, серед яких ані демократії, ані права, притаманного державно організованому суспільству не може існувати. На жаль, і українське козацтво тих часів, коли воно звільнялося від обтяжливого контролю з боку Речі Посполитої, Туреччини, Кримського ханства або Російської держави, перетворювалося на об'єднання озброєних людей, які не підкорялися нормам досить обмеженого у своєму впливі тодішнього міжнародного права війни і миру, яке мало поставити перепону актам агресії та розбою. Більше того, тільки у добу дійсного підйому національного духу, викликаного відчайдушною боротьбою українців за волю і право на утворення власної держави, козаки ототожнювали себе з населенням українських земель, яке йшло за Б. Хмельницьким або І. Сірко. Іншими козаки й не могли бути у ті часи, коли світом правило насильство, обмежене лише можливостями супротивника.

Постійні сутички із кримськими татарами і турками у Дикому полі вимагали утворення елементів військової організації зі звичаями обрання власних ватажків. Проте в більшому ступені на первісних козаків впливала польська державна організація, передусім – військова. Тому навіть на Запоріжжі, де польський вплив був значно слабкіший у порівнянні за станом міських та реєстрових козаків, які прямо перебували на військовій службі у Польщі, виникала така суспільна організація, основою якої була громада, де домінувала заможне старшина, а демократичні засади життя лише почасти були притаманні ранньому козацтву. Що ж до соціально-правового становища більшості козаків, то воно було проміжним між становищем дрібних українських шляхтичів, які служили Короні Польській, і селян-кріпаків.

Протягом століття, до Визвольної війни українського і білоруського народів проти гніту магнатсько-шляхетської Речі Посполитої й католицької церкви, козаки були зобов'язані державі військовою службою. Але, на відміну від шляхтичів, козаки, які визнавалися вільними людьми, не мали залежних від себе кріпаків.

Річ Посполита визнавала законною для козаків військовою службою лише ту, яка належала до занять реєстрового козацтва, тобто військовослужбовців, яких приймали на державну службу і заносили до окремого списку (реєстру). Завданням реєстровців була охорона кордонів Польщі, санкціонована у червні 1572 р. королем Сигізмундом Августом II, який доручив коронному гетьманові Язловецькому створити загін з 300 козаків, узяти їх на державну службу й встановити контроль над запорізькими козаками. Так виникло реєстрове козацтво (козаків вносили в спеціальний

список – реєстр), що знаходилося на службі у польського короля і що отримувало за службу гроші і матеріал на обмундирування. Проте перший козацький реєстр не виправдав очікувань і незабаром був розбещений. У 1578 р. король Стефан Баторій набрав реєстр в 500 козаків. Відтепер офіційно козаками стали називати тільки тих, хто був внесений в реєстр. Все ж інші козаками не вважалися.

Стефан Баторій надав реєстровим козакам певних прав і привілеїв, передав місто Трахтемирів разом з монастирем і шпиталем, затвердив своїми універсалами землі деяких представників старшини тощо. Реєстровці отримали клейноди, тобто прапори, бубни тощо, посилили свою «армату» (артилерію), стали отримувати щорічний жолд (грошове винагородження). Саме у такий спосіб польський володар намагався посилити антагонізм між старшинами козаків і голотою, щоб краще контролювати буйне козацтво. Характерно, що рядове козацтво ніколи не було знаряддям в руках короля і феодалів Речі Посполитої, всупереч їх волі повставало, ходило в походи, втягуючи в свої дії й значну частину реєстровців.

Реєстрові козаки, кількість яких спочатку становила не більше 3 тис. людей, звільнялися від юрисдикції феодалів. За службу вони отримували грошову винагороду та низку привілеїв, у тому числі право на зайняття промисловою діяльністю і торгівлею.

Лише в 1625 р. польській уряд остаточно затвердив військово-адміністративний устрій Війська Запорозького реєстрового, створивши шість полків (білоцерківський, канівський, корсунський, переяславський, чигиринський і черкаський) по тисячі козаків у кожному на чолі з вірними польській владі старшинами.

Низка козацько-селянських повстань на Україні 1638 р. змусила представницький орган магнатів і шляхти Польщі, сейм, затвердити «Ординацію Війська Запорозького реєстрового», в якій було зазначено наступне: «На вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в холопів». На підставі цього акту скасовувалася і без того примарна демократична система обрання козацької старшини, і всі реєстровці повністю підпадали під необмежену владу представника польського уряду – коронного гетьмана, від імені якого військову й судову владу на українському порубіжжі мав здійснювати комісар із числа шляхтичів. Він призначав осавулів й полковників з числа дрібної української шляхти, а сотники й отамани іноді формально обиралися із таких козаків, які були віддані польській владі. На Запоріжжі повинні були постійно знаходитися два полки реєстрових козаків, щоб не пускати туди збіглих від поміщицького гніту.

Зрозуміло, що уряд Польщі намагався розколоти тодішнє суспільство, яке утворювали люди, що вели своє походження, мову і православну віру від стародавньої Русі. Певну частину козаків-запорожців складали вихідці з Болгарії, Чехії, Білорусі, Молдавії, Литви, Словаччини, Угорщини,

Німеччини, Північного Кавказу.

Намагання польської влади повністю підкорити цих людей не було безпідставним. Справа в тім, що козацтво розпадалося на дві соціальні групи: заможну старшину і «чернь», тобто бідних, рядових козаків. Через це серед запорожців йшла гостра соціальна боротьба, яка значно посилилася в останні роки існування Нової Покровської Січі, коли кошовим отаманом був власник двадцяти тисяч коней Петро Калнишевський, на якого працювали в якості батраків не лише наймані українські селяни, а й козаки-незаможники. Цього голову Січі двічі скидали з посади рядові запорожці, але за допомогою російського війська він залишався кошовим отаманом, аж поки Січ не була зруйнована тими ж російськими солдатами.

Існування запорозьких козаків було визнано 1499 р. в уставній грамоті великого князя Литовського Олександра, яка була надана київському військовому загону: «Которые козаки з верху Днепра и с иных сторон ходят водою на низ до Черкас и далее».

Запорозька Січ виникла у 1550-х роках на острові Мала Хортиця. Там було збудовано постійне укріплення військового укріплення як форпост боротьби прашурів сучасних українців проти татарської агресії. Хортицька фортеця стала моделлю для пізніших січей. Ними були інші фортеці-січі, що виникали на Дніпрі та його притоках: Томаківська (60-70 рр. XVII ст.), Базавлуцька (1593-1638), Микитинська (1638-1652), Чортомлицька (1652-1709), Кам'янська (1709-1711, 1730-1734), Олешківська (1711-1728), Нова (1734-1775) січі. Всі вони були центрами кошу запорозьких низових козаків, інакше – січового товариства, яке формувалося на добровільних засадах із чоловіків православного віросповідання.

Освоєння дикого степу запорозькими козаками йшло з величезними труднощами, вельми повільно. Про це писав перший американський літератор та історик, засновник Сполучених Штатів Америки Дж. Сміт у власній біографії. Він у 1601 р. найнявся на військову службу до володаря Трансильванії, внаслідок чого мав воювати проти турків і кримських татар. Після невдалої війни трансильванського господаря проти Оттоманської Порти Сміт опинився в рабському стані у ногайських татар, але втік з полону в 1603 р., щоб згодом взяти участь у заснуванні США. Досить приязно описуючи предків сучасних українців, Сміт так окреслив стан речей у тих землях, які мали захищати від ворогів козаки: «Цими землями, що викликали не заздрість, а співчуття, бо зазнавали постійних спустошень, можна було йти лише з караваном купців під охороною військового загону, і все ж таки краще там поневірятися, аніж воювати. Дорогою часто траплялися невеликі села з кількох хат, збудованих із важких, обтесаних з боків колод, міцно скріплених дерев'яними шпичаками й критих соломною. Лише в одному селі, та й то в заможного господаря, у будівництві житла були використані металеві цвяхи.

У козачих городках фортечні вали зроблені зі стовбурів дерев таким же способом, що й хати. Стіни цих укріплень подвійні, між ними насипано землю й каміння, тому їх міг би знищити тільки вогонь. Перед валом – рів, а далі – частокіл зі стовбурів молодих сосен. Більшість міст укріплені лише

ровом і частоколом. Деякі з них мають кілька гармат малого калібру, а також каменемети, кулевріни та пищалі. Але основна зброя – це руський лук і стріли».

Запорозькі козаки ніколи не надавали польським чи російським урядам повних даних про свою кількість, але в добу розквіту Запорозької Січи на так званій території Запорозьких вольностей, яка охоплювала землі Запорізької й Дніпропетровської областей і сягала Харківської, Миколаївської, Донецької, Луганської та Херсонської областей, мешкало щонайменше 50 тис. людей.

Прийом до козаків був дуже простий: потрібно було лише правильно перехреститися. Запорожців ділили на січових і зимових козаків. Перші мешкали на Січи по куренях. Січові козаки визнавалися привілейованою частиною козацтва. Лише вони мали право обирати козацьку старшину зі свого середовища, одержувати грошове і хлібне жалування, брати участь у розподілу військової здобичі. Усі вони були неодруженими або вважали себе такими.

Сімейним козакам дозволяли жити поблизу Січи на лугах і берегах річок і лиманів, де виникали слободи чи окремі зимівники або хутори. Там ці козаки займалися хліборобством і скотарством, торгівлею і ремеслом. Ось чому привілейовані січовики відомі були під назвами «лицарі» і «товариші», а землеробів і ремісників називали «гніздюками» і «сиднями». Усі козаки у сукупності утворювали одне військо – «арматне стадо», яке іменувало себе офіційно «Славним низовим запорозьким військом і товариством», або інакше – «Військо дніпровське, кошове, верхове і все, що перебуває на лугах, на паланках, і на всіх урочищах морських, дніпровських і польових, і кошовий отаман, старшина і чернь».

Запорожці намагалися відіграти роль самостійної військово-політичної сили. Зрозуміло, що ці козаки, позбавлені офіційного статусу в Польській державі, на відміну від реєстровців, мали самостійно виживати. Тому серед них було звичайним військово найманство. Запорожці брали участь у Тридцятилітній війні в Європі (1618-1648 рр.), а також у війні французької Корони проти протестантів Ля Рошелі, яку описував у О. Дюма у «Трьох мушкетерах». У польсько-російських війнах першої третини XVII ст. запорожці виступали на боці Речі Посполитої, але зневага польського уряду до запорозьких вільностей змусила П. Сагайдачного в 1620 р. запропонувати цареві Михайлу Романову взяти на службу все Військо Запорозьке.

Січ бере активну участь у козацьких та селянських повстаннях під проводом М. Жмайла, Т. Федоровича (Трясила), І. Сулими, Я. Острянина. Привід для всіх цих повстань був єдиний – різке посилення соціального, національного та релігійного гноблення українського народу. На чолі повстань завжди були козаки. Як неодноразово доносили російському царю білгородські воєводи: «...их крестьянскую веру нарушают и церкви божиі разрушаются, и их побивают и жен их и детей, забирая в хоромы, пожигают и пищальное зелье, насыпав им в пазуху, зажигают, и сосцы у жен их резали, и дворы их и всякое строение разоряли и пограбили». Зрозуміло, що всі ці

повстання незмінно закінчувалися поразкою бунтівних людей від регулярних військ Польщі, яка в першій половині XVII ст. ще залишалася могутньою європейською державою. При цьому козацька старшина, яка за своїм походженням і переконаннями була близька до польського шляхетського стану, зраджувала селян і рядових січовиків, оскільки її метою було лише зрівняння у правах із польськими феодалами. І лише під проводом Б. Хмельницького запорозька старшина мала взяти дійсну участь у національно-визвольній війні українського народу проти польського панування. Після цього Запорозька Січ протягом певного часу намагалася зберегти традиційні самоврядні інституції, але проводити незалежну політику під спільним російсько-польським контролем за умовами Андрусівського перемир'я (1667 р.) вона не була в змозі.

Після Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького на більшу частину території України розповсюдилася гетьманська влада і ранній осередок козаччини – Запорозька Січ – втратив своє значення. Наприкінці XVII ст. Січ вже не стоїть на авансцені політичних, релігійних і соціальних справ усїєї України. Натомість запорожці зосередилися на власних справах, тобто справах відносно невеликого, майже ізольованого козацького братства, чисельність якого рідко перевищувала 10 тис. вояків. Січ існувала в незалюднених степах між Гетьманщиною на півночі та Кримським ханством на півдні. У 1686 р. вона перейшли цілковито під владу царя.

Лівобережні гетьмани завжди вважали Січ підлеглою територією, проте запорожці часто вступали в конфлікти не лише з гетьманами, а й із кожною країною, що намагалася їх підпорядкувати. Майже до кінця XVII ст. вони продовжували напади на татар і турків. Типовим запорозьким отаманом цього періоду був Іван Сірко, що зажив собі слави безстрашного ватажка успішних нападів на Кримське ханство, але він нехтував, а то й загострював політичні проблеми, що стояли перед українською спільнотою за доби так званої Руїни.

У соціально-економічному відношенні Запорозька Січ також зазнала глибоких змін. Військова здобич і плата за службу на війні не складали для січовиків основне джерело прибутків. Багато хто з них займався рибальством, мисливством та бджільництвом. Вони також розвивали такі ремесла, як ковальство та човнярство. Дехто із запорозької старшини отримав земельні маєтки на Лівобережжі, що остаточно закріпило соціальне-економічне розшарування і призвело до конфліктів між старшиною і голотою. Модель «козацького братства» ставала примарною, проте Січ і надалі притягувала бунтарів з тих українських земель, де посилювався поміщицький гніт.

Легенда про козацьку демократію є надбанням російської історіографії XIX ст. завдяки зусиллям багатьох поетів і публіцистів. Вони здебільшого були прибічниками європейських демократів, які, зрозуміло, були далекі від наших вітчизняних реалій, і тому намагалися бачити в козаках борців за свободу. Цей міф, нажаль, у наші часи став основою вітчизняної історіографії. Можливо, деякі селяни приймалися на Січі, але вони ніколи не керували там козацькими справами. Намагання прикритися ідеєю визволення селян від

феодалного гніту для зручного і «справедливого» захоплення багатств польської шляхти, турецьких і татарських панів становили щось подібне до політичної програми старшини. Але «січові лицарі», еліта козаків, і кріпаки-утікачі належали до двох різних світів. Перші репрезентували світ вояків-гультаїв, які цуралися звичайної землеробської праці, а другі були нащадками осілого землеробського суспільства з культурою, побутом і звичаями, що становили нерозривну єдність з матеріальною і духовною культурою стародавньої Русі. Саме тому під час селянсько-козацьких постань проти панської Польщі у разі небезпеки повної поразки запорізька старшина кидала селянську голоту напризволяще й рятувалася утечею.

Ще один міф щодо козацької шляхетності – це місія захисту православного світу, адже Виговський, Дорошенко, Юрко Хмельницький та інші «захисники православ'я» без найменшого докору сумління визнавали своїми панами османських падишахів – які були «світочами ісламу». Козацька старшина взагалі не була політично розбірливою. Вони завжди були вірні власній степовій природі людей, для яких захоплення здобичі було понад усе. Запорізькі «лицарі» входили до союзу з поляками, шведами, турками, кримськими татарами, якщо цього вимагала їхня «зовнішня політика», що, між іншим, завжди схвально приймали у цивілізованій Європі. Зокрема, Пилип Орлик, який був обраний у 1711 р. гетьманом козаками, що разом з ним опинилися на турецьких землях після поразки Карла XII від російської армії, взяв участь у пограбуванні українських земель і знищенні їх мешканців разом з мусульманином кримським ханом і польським магнатом католиком Потоцьким.

Про цей сумісний напад на Україну начебто віковичних супротивників британський історик того часу Дж. Моттлі писав: «Хан виступив одразу ж на чолі ста п'ятдесяти тисяч солдатів. Його син командував п'ятдесятьма тисячами вершників, а воєвода Потоцький пішов за ним з більше ніж десятьма тисячами воїнів, зібраних із поляків, шведів, угорців, валахів та козаків. Татари просунулися аж до самого Ізюма, пограбувавши та спустошивши його околиці.

Вторгнення хана на Україну закінчилося для неї найгіршими наслідками. Розбивши декілька російських загонів і захопивши такі містечка, як Вільно, Маливода, Нововолода (?) та ін., узявши також Меркові (?), Тернівку та декілька невеликих фортів, він просунувся аж до Самари... Однак сніг, що випав, змусив татар повернутися назад. До кінця березня вони прибули у Перекоп з великою кількістю награбованого і майже дванадцятьма тисячами бранців.

Потоцький, козаки Орлика та старший син хана, який носив титул султан-калги, вели наступ уздовж Борисфена... Оскільки вони не зустріли ніякого опору (московітські війська знаходилися на берегах Дністра і коло Молдови), то змогли проникнути аж до Немирова і за Брацлав (одне місто – вище за течією Бугу, інше – нижче). Звідти після незначних сутичок, захопивши здобич, повернули в бік Білої Церкви... Але війська князя Голіцина розпорошили татар і змусили Потоцького повернутися до Ту-

реччини».

Слід вказати, що уряд Петра I двадцять років був змушений миритися з існуванням Січі, але перехід кошового отамана К. Гордієнка та його прибічників разом з І. Мазепою на бік Карла XII змусив царя ліквідувати Січ. Лише у 1734 р. імператриця Анна Іоанівна дозволила запорожцям заснувати Нову Січ на підставі угоди між царським урядом і запорожцями, за умовами якої Січі дарувалася автономія і поверталися всі колишні січові землі.

Існування автономного утворення у Російській самодержавній імперії з її надцентралізацією державного управління суперечило інтересам царату, тим більше що значна кількість козаків-січовиків брала участь у селянських повстаннях проти російських поміщиків. До того ж після завершення російсько-турецької війни 1769-1774 рр. Січ утратила своє військово-стратегічне значення в якості форпосту боротьби проти турецько-татарської агресії. Ось чому в серпні 1775 р. імператриця Катерина II на подання відомого державного діяча Григорія Потьомкіна, який звався січовим товаришем Грицьком Нечосою, підписала маніфест про ліквідацію Запорозької Січі. Територію ж Січі було приєднано до Новоросійської губернії, після чого козацькі землі розподілили між тими «вірними запорозькими старшинами», які отримали російське дворянське достоїнство, а останнього кошового отамана П. Калнишевського було заслано до Соловецького монастиря. Рядовим козаки ж отримали дозвіл записатися в купці чи міщани, а більшість козацької голоти перетворилася на державних селян.

Частина запорожців після руйнації Січі знайшли притулок на території сучасної Румунії, де з дозволу турецького султана вони заснували Задунайську Січ. Проте з початком російсько-турецької війни 1828-1832 рр. Задунайська Січ припинила існування, оскільки частина січовиків на чолі з кошовим отаманом Й. Гладким випросили у російського імператора Миколи I дозвіл на утворення Азовського козацького війська. Однак згодом нащадки цих козаків утворили Кубанське козацьке військо, яке зберігало традиції запорозького самоврядування та козацького звичаєвого права.

6.2. Військово-адміністративний устрій Запорозької Січі

Запорозька Січ виступала як військовою, так і територіальною структурою. Її військова організація складалася з куренів, а в територіальному відношенні вона була розподілена на паланки. Наприкінці існування Нової Січі вона складалася з тридцяти восьми куренів. Це тюркське слово козаки запозичили у кримських татар, щоб позначити великі житла, де мешкали козаки, що об'єднувалися за ознакою походження з якійсь місцевості. Таким чином, спочатку куренем називалося житло козаків, пізніше це слово вживалося для визначення військової одиниці, а у XVIII столітті – ще й території, тобто курені називалися за місцевістю, звідки походили їх козаки. Іноді курені називалися за прізвищами отаманів-засновників. Назви куренів напередодні

падіння Нової Січі були такими: Кушівський, Поповичівський, Васюринський, Іркліївський, Щербаківський, Титарівський, Незамаївський, Рогівський, Корсунський, Калніболоцький, Уманський, Дерев'янківський, Шкуринський, Коренівський, Нижчестеблівський, Вищестеблівський, Джереліївський, Переяславський, Полтавський, Мишастівський, Минський, Тимошівський, Величківський, Левушківський, Пластунівський, Дядківський, Брюховецький, Ведмедівський, Платнірівський, Пашківський, Батуринський, Канівський, Крилівський, Донський, Сергіївський, Коніловський, Іванівський і Кисляківський.

Усі курені розміщувались на території самої Січі. Вони становили собою військовий загін козацтва. Водночас, він був і адміністративно-господарською організацією, що, здобувши за рішенням січової ради певну частину запорізьких угідь, займався там спільним сільськогосподарським виробництвом для власних потреб. На чолі куреня стояв курінний отаман, якого щорічно обирали належні до куреня козаки. Січ конструювалася за куренем і від нього залежала.

Поступово землі Війська Запорізького розширилися й стали поділятися на окремі адміністративні одиниці – паланки. У XVIII столітті Нова Січ складалася з восьми паланок: Кодацької, Самарської, Протовчанської, Орельської, Інгульської, Бугогардівської, Прогноїнської, Кальміуської. П'ять з них знаходилися на території сучасної Дніпропетровської області. Найдавнішими і найзаселенішими були Кодацька та Самарська паланки. Дійсно козацьким містом, справжньою їх столицею були Черкаси, внаслідок чого й самих козаків у російських джерелах XVI-XVII ст. нерідко називали «черкасами». Великими містами стали Чигирин, Корсунь, Канів. Але чим далі втікачі просувалися на південь, тим тяжчою була боротьба з ординцями.

Адміністративно-територіальною одиницею була паланка, яких спочатку (до 1768 р.) було п'ять, потім їх кількість зросла до восьми. У буквальному значенні, в перекладі з турецької, слово «паланка» означає невеличку фортецю. У запорожців під паланкою розумілося передусім територіальне управління. Під кінець існування Січі на козацькій території, що мала 1700 верст в окружності, на правому березі Дніпра було три, а на лівому – п'ять паланок. На чолі паланки стояв полковник.

Своєрідним видом управління суспільними справами на землях Війська Запорозького Низового було квазідержавне управління, особливість якого полягала в тому, що ця система була заснована на каркасі військової організації козацтва. Тому можна з певними застереженнями вести розмову про військово-державне облаштування Січі, адже посади в ній були одночасно й державні, й військові.

Найвищим військовим, адміністративним і судовим органом була загальна військова рада, право участі в якій мали без винятку всі козаки. Як вказують деякі сучасні українські науковці, витоки запорозького народоправства сягають давньоруського вічевого ладу. Дійсно, загальна Рада (так зване «Велике Коло», або велика Загальновійськова Рада, де збиралося

усе Запорозьке Товариство) уособлювала всю повноту законодавчої, адміністративної та судової влади й забезпечувала законотворчість, контроль діяльності та формування внутрішньої і зовнішньої політики Запорозької Січі.

Загальна Рада збиралася щорічно 1 січня (?) для звіту козацької старшини перед товариством й обрання отамана Війська Запорозького низового, січової та курінної старшини. Але вважати це зібрання спадкоємцем віча стародавньої Русі означає проігнорувати той факт, що ця держава припинила своє існування внаслідок татаро-монгольської навали і підкорення пращурів сучасних українців литовськими і польськими феодалами. Як реальний суб'єкт міжнародних відносин Запорізька Січ виокремилася від суспільно-державних структур Речі Посполитої завдяки такому фактору, як протистояння Кримському ханству. Вплив кочовики Дикого степу на запорожців в значному ступені визначили козацький характер, звичаї, військове мистецтво і навіть зовнішній вигляд. Урешті решт, за формою проведення козака рада є не стільки продовженням давньоруської вічової традиції, скільки татарським курултаєм. Лише через запозичення деяких традицій кримських татар і турків можна було сподіватися на значний успіх у боротьбі проти Османської Порти та її васала – Кримського ханства.

Нарешті, слід вказати на те, що козацька демократія на Загальних Радах досить жорстко обмежувалася старшиною, яка вправно «диригувала рішеннями» голоти, потрібними еліті січовиків. Що ж до братерства козаків, то наприкінці існування Запорозької Січі воно залишилося лише в козацькому фольклорі, адже старшина перетворилася на звичайних поміщиків, які поводитися з козацькою голотою наче із кріпаками. І це нічим не відрізнялося від тих відносин, які були звичайними для XVIII ст. як в Російській імперії, так і в Кримському ханстві, де беї та мурзи поводитися з «байгушами», тобто татарською голотою, наче з рабами.

Участь козаків у роботі січової ради з формально-юридичної точки зору розглядалась одночасно як право і як обов'язок. Рада скликала за потреби й обов'язково на великі свята: Різдво, Великдень, Покрову. Це були загальні збори запорозького козацтва, які відбувалися на січовому майдані. На раді вирішувалися найважливіші питання – вибору кошового отамана й військової старшини, війни і миру, розподілу земель, воєнних походів, покарання злочинців. Кошовий отаман і військова старшина звітували на радах про річну діяльність.

Організаційно січова рада складалася з малого (старшинського) кола і великого кола рядових козаків, причому перевага при вирішенні питань віддавалася останньому. Формально в колі кожен мав рівне право голосу. Але підрахунку голосів не існувало, на око або на слух визначалась думка більшості присутніх. За відсутності регламентних процедур такий широкий за складом орган не міг належно організувати обговорення та вирішення питань. Саме про це писали будь-які європейські автори, яким доводилося вступати у певні зв'язки з січовиками. Так, шотландський медик Б. О'Коннор, який протягом тривалого часу перебував на службі у дружини польського короля Я. Собеського Терези Кунігунди, писав у своїй книзі «Історія Польщі»

(Лондон, 1698) про так звану запорізьку демократію наступне: «На козацьких військових радах генерал, зібравши весь народ, стоїть під наметом з непокритою головою разом із канцлерами та генерал-лейтенантом. Звернувшись із коротким привітанням до натовпу, який сидить навколо на землі, генерал пропонує їм обговорити яке-небудь питання. Наприкінці він може запитати, чи є заперечення проти його пропозицій, або ж поцікавиться оцінкою своїх дій, знаючи, що козаки завжди ставляться до нього з покорною і шаную. Поки генерал говорить, вони мовчки слухають його. Але як тільки замовкає, своє схвалення проявляють гвалтом і викриками». Ясно, що генерал (гетьман) і генерал-лейтенанти (генеральна старшина) і гадки не мали про європейську демократію з її вкрай обмеженим на користь заможних верств населення правом на здійснення прямої та представницької демократії, яка, між іншим, навіть у буржуазних державах того часу Великій Британії та Нідерландах нічого спільного не мала з «народоправством».

У самій Січі аж до ліквідації царатом існувало формальна рівність, проте лише частина запорожців, яка давно служила і мала різні заслуги, звана товариством, мала право одержувати грошове забезпечення, брати участь у розподілі здобичі, вибирати зі свого середовища старшину. Інша маса, так звана сірома, таких прав не мала, що викликало її постійне невдоволення, яке пізніше стало вилитися в справжні бунти проти козацької старшини. Набагато глибше було розшарування серед козаків, які проживали в містечках, у власних господарствах, на околицях міст. Серед них було багато дрібної шляхти, міщан, торговців, які втекли з релігійних чи національних мотивів і мали гроші, достатні для того, щоб і на новому місці почати безбідне існування. На них працювали незаможні козаки, експлуатація яких посилювалася із втягуванням козацьких господарств у ринкові відносини.

Вказані суспільні відносини закріплювали через дію загальної військової ради, яка з XVIII ст. набула право на здійснення функцій законодавчого органу, який видає загальнообов'язкові норми, що фіксуються в письмовому вигляді.

Існували також ради (сходки) у куренях і паланках, на яких козаки цих підрозділів вирішували власні військово-адміністративні та господарські питання, обирали своїх ватажків – курінних отаманів й паланкових полковників та курінну й паланкову старшину.

Управління військовими, адміністративними, судовими, господарськими і навіть духовними справами всього Війська Запорозького відала військова старшина, до складу якої входили кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий осавул. Наступні після них старшини і військові службовці лише допомагали їм і виконували їхню волю.

На чолі Запорозької Січі стояв кошовий отаман, який уособлював усю вищу владу (воєнну, адміністративну, судову й, у певному розумінні, духовну). Під час воєнних дій він мав диктаторські повноваження з правом карати на смерть тих, хто не виконував його наказів. Кошовий отаман затверджував обраних на військовій раді старшин, розподіляв воєнну здобич, прибутки, царське жалування, виконував функції найвищого судді,

здійснював загальне керівництво військовими справами, отримував королівські й сеймові конституції, царські укази, гетьманські універсали й ордери, представляв Січ у міжнародних відносинах тощо. Він приймав із Києва духовних осіб і призначав духівництво для січової та паланкових церков. Проте найважливіші справи кошовий отаман вирішував, тільки скликавши військову раду. З огляду на постійну залежність від січової ради та короткотерміновість перебування на посту, січовий отаман, звичайно, являв собою вид органу республіканського типу.

Побут старшин мало чим відрізнявся від життя простих козаків. Після обрання він і далі перебував у тому самому курені, що й раніше; стіл і страва його були разом із козаками куреня. Лише під кінець історичного існування Січі кошові отамани, як і вся військова старшина, почали отримувати царське жалування, заводили власні будинки й великі господарства з найманими працівниками.

Військовий суддя був другою особою після кошового отамана і часом заміняв його під іменем «наказного кошового отамана». На військовій раді його обирали як охоронця споконвічних звичаїв та порядків. Водночас він відав кошторисом і виконував обов'язки скарбника. Крім виконання зазначених функцій, військовий суддя був хранителем великої срібної печатки війська.

Військовий писар відав документацію, здійснював облік прибутків та витрат. Серед його обов'язків важливе місце належало зовнішньополітичним справам. Від імені кошового отамана та всього війська він здійснював листування з володарями й вельможами різних держав. При військовому писарі був помічник - виборний військовий підписарій, крім нього іноді ще й кілька «канцелярських службовців», хоча справжньої канцелярії на Запоріжжі не існувало. Зовнішньою ознакою військового писаря була чорнильниця в довгій срібній оправі, яку він під час зборів громади тримав за поясом.

Військовий осавул відповідав за громадський порядок, стежив за ладом і пристойністю поведінки козаків. На нього покладалися військово-поліцейські й комендантські функції із забезпечення громадського порядку як безпосередньо в Січі, так і на всій території Запорозьких вольностей. У походах осавул керував військовою розвідкою, під час бою уважно стежив за діями і приходив на допомогу тій чи іншій частині війська залежно від ситуації. Помічником йому обирали військового підосавулія.

У ієрархії військових начальників після січової старшини йшли курінні отамани, кожного з яких обирали лише козаки певного куреня на своїй курінній сходці. Прямим обов'язком курінних було постачання продовольством та предметами першої необхідності власного куреня, а також зберігання грошей і майна козаків у курінній скарбниці.

Важлива роль у системі військово-адміністративного управління належала військовим служителям: довбишу, пушкарю, товмачу, кантарджію, шафарю та ін.

Військовий довбиш, або политаврник, відав військовими литаврами, якими скликав козаків на ради, перед військовими походами або під час

прийому на Січ послів та інших важливих осіб. До основної сфери діяльності військового пушкаря належала військова артилерія, гармати, мортири, ядра, дріб, свинець, порох. Обов'язки перекладача на Січі здійснював військовий товмач, який мав знання з польської, турецької, татарської та інших мов. Охоронцем військових ваг і мір, що служили нормою для ваг і мір усіх торгівців на Січі був військовий кантарджий («кантар» з турецької – вага). На нього також покладалося збирання податків з усіх привезених на Січ товарів, продуктів, горілки й вина. Військові шафарі (з польської – економи, домоправителі) займалися економічними питаннями, вели книги прибутків-видатків. Разом із підшафарями вони збирали мито з проїжджих купців та промисловиків на головних перевозах через Дніпро, Буг і Самару.

Таким чином, близько ста двадцяти осіб виконували адміністративні функції у Новій Січі в останні роки її існування. Ця система мала такі рівні, які відображали військовий та адміністративно-територіальний устрій Запоріжжя, а саме: кошова старшина, курінна старшина, паланкова старшина, військові служники. Вищий щабель рангової системи посідали кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий осавул. Разом з ними адміністративні функції здійснювали такі представники курінної старшини: тридцять вісім курінних отаманів, сім паланкових полковників, дев'ять полкових писарів, сім полкових осавулів, дев'ять полкових підписарів, сім полкових підосавулів, скарбничий, заступник скарбничого, військовий підосавул, військовий довбиш, піддовбишний, двадцять письменних людей, які виконували обов'язки канцеляристів, військовий пушкарь, військовий підпушкарь, вісім гармашів, кантарджий та тлумач. В оточенні курінного отамана певні адміністративні функції виконували курінні писар, хорунжий, кухар. Разом з очільниками паланок функції з управління цими територіями здійснювали також паланкові осавул і писар.

Як уже зазначалося, військова старшина виконувала не лише адміністративні, а й судові функції. У куренях роль судді покладалася на курінних отаманів, у паланках – на паланкових полковників. Вони розглядали різні суперечки сторін і, маючи велику силу й авторитет, виносили вирок, в тому числі карали винних тілесно. Здійснення основних судових функцій покладалося на військового суддю, який безпосередньо розглядав кримінальні й цивільні справи.

Певні судові функції виконували й інші військові старшини. Військовий писар викладав присуд кошового отамана або старшини на раді, сповіщав засуджених. Військовий осавул здійснював оперативно-розшукові заходи щодо затримання злочинців, проводив дізнання, попереднє слідство та організовував виконання судових вироків. Військовий довбиш доставляв на Січ затриманих злочинців, приковував засуджених до ганебного стовпа, був присутнім при виконанні судових вироків. Злочинці, що чекали на суд, перебували під наглядом військового пушкаря. Тимчасово їх утримували у військовій пушкарні; він також був наглядачем військової в'язниці.

6.4. Січове право

Особливе місце у внутрішньому житті Запорізької Січі займали право і суд. Козаки не визнавали законів, що діяли на території Речі Посполитої. Основу козацького права становили старовинні звичаї, що визнавалися ними. Вони перетворилися на правила суспільної поведінки, підкріплені так званим «здоровим глуздом». Зрозуміло, що у військовому товаристві звичаєве право регулювало всі сторони життя його членів, від військової до господарської.

Військова організація козацтва, яка перебувала в постійному русі, могла породити лише такі звичаї, які ставали загально визнаними правилами поведінки, що базувалися на «здоровому глузді». Козацьке звичаєве право регулювало усі сторони життя Запорізької Січі, від військової до господарської. Зрозуміло, що кодифікованих нормативних актів, які б регулювали правові відносини на Січі, військове товариство виробити не спромоглося.

Як писав відомий український історик академік Д. Яворницький: «Писаних законів від запорожців годі було сподіватися передусім тому, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорозьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами, які не дозволяли їм надто зупинятися на влаштуванні внутрішнього ладу свого життя; нарешті запорозькі козаки взагалі уникали писаних законів, побоюючись, щоб вони не змінили їхніх свобод». Проте було б справедливим зауважити, що у відсутності писаного права на Запоріжжі завжди були зацікавлені старшини, оскільки усна форма права дозволяла їй трактувати стародавні звичаї у власних інтересах.

Військовий спосіб існування козацтва, яке завжди перебувало у стані лавірування між тогочасними великими державами, визначив безумовний уклін у бік формування публічного права. Запорожці виробляли такі специфічні норми публічного права, які могли б забезпечити встановлення певного компромісу між буйними членами козацької громади та визначити правовий стан підлеглого населення, яке проживало на території, що контролювалася Січчю. Як і в більшості інших порубіжних суспільств світу, запорозька старшина завжди вбачала за доцільне зробити охоронцями звичаїв козацької громади заслужених старих вояків. Проте цю категорію січовиків могли становити лише такі «славетні лицарі», які за часів участі у військових походах козацтва виступали у ролі старшини.

Важливе значення для кошової організації мало правове врегулювання процедури формування органів влади і управління Січі. Кожен курінь висував свого кандидата у кошові отамани і наполягав на обранні саме його. Кандидати мали негайно покинути зібрання козаків, щоб особистою участю не впливати на цю начебто демократичну процедуру. У більшості випадків після тривалих суперечок зупинялися на одному з кандидатів, до якого направлялась поважна делегація, щоб оголосити обраному волю товариства. Але бували непоодинокі випадки, коли вирішення даного питання було пов'язано з кривавими сутичками козаків-протівників. Перевага завжди

визнавалася за тією стороною, яка силою просувала свого кандидата на посаду голови Січі. Новообраний кошовий мав кланятися на чотири боки і дякувати товариству. Цього ж дня обирали військову старшину, а по куренях – отаманів. Наступного дня відбувалися вибори військових служників.

Дещо іншою була правова процедура вирішення на раді питань про воєнний похід, особливо якщо йшлося про найману службу іноземному володарю. У такому разі перевага віддавалась рішенню всього кола рядових козаків, оскільки це саме вони становили військову силу Коша. Лише у разі згоди запорозької голоти на участь у війні цей похід і міг відбутися.

У соціальному житті Січі протягом останнього століття її існування особливо важливу роль відігравало правове регулювання такої проблеми, як правила володіння, використання і розпорядження землею. Згідно з нормами звичаєвого права, поділ між козаками угідь, призначених для сільськогосподарського обігу здійснювався за жеребом. Усі козаки начебто мали право на задоволення власних потреб землею, однак поступово й у Січі виникало землеволодіння феодального типу. Ось чому відносно швидко і без зайвих бунтів сіроми після ліквідації Січі так звані «вірні козаки» з середовища старшин перетворилися на російську шляхту, яка закріпила за собою спадкове землеволодіння.

На Січі досягла значного розвитку своєрідна система кримінального права. Злочинними визнавалися діяння, що посягали на військово-політичні, економічні, соціальні й моральні основи січової громади, завдавали шкоди життю, здоров'ю, честі і гідності особи. В залежності від об'єкту посягання можна виокремити наступні види злочинів:

- 1) військова зрада, якою визнавали пияцтво під час військових дій, невиконання наказу старшин і дезертирство;
- 2) службові злочини, до яких віднесли зловживання службовим становищем і розкрадання скарбниці;
- 3) злочини проти порядку управління й суду;
- 4) різноманітні злочини проти особи – від образи й завдання тілесних ушкоджень до вбивства;
- 5) майнові злочини, до яких належали крадіжка, пограбування і знищення чужого майна;
- 6) порушення моральних норм – статеві збочення, приведення на Січ жінки, перелюб.

Система покарань була багатоступінчастою – від осуду до страти, яка ділилася на просту (шибениця, побиття киями на смерть) і кваліфіковану. В останньому разі, з погляду сучасних українців, сутність кваліфікованих страт являють собою інтерес скоріше для психіатрів, адже посадження на палю, членушкодження, коли засудженому ламали або відсікали руку або ногу, відрізали ніс, вухо, язик, та інші заходи протиприродні покарання злочинців викликають жах. Щоправда, на той час жахливі страти здійснювалися навіть у тих країнах, що вважалися найбільш цивілізованими. Тому не дивно, що козаки вправно використовували відповідний досвід не лише турків і татар, а й пихатих польських аристократів, які визнавали себе освяченими і

культурними людьми. За дрібні провини застосовували покарання винного у ганебного стовпа.

Судочинство й виконання вироків здійснювалося публічно. Судові функції здійснювалися всією козацькою старшиною – як кошовою, так і паланковою. Вищою апеляційною інстанцією була Військова рада, але іноді найскладніші справи розглядав увесь кіш. Основною судовою ланкою у запорожців був військовий суддя. Проте у випадках вирішення таких справ, які торкалися всього січового товариства суддя передавав їх на розгляд кошовому отаманові або військовій раді. під час здійснення ними відповідних процедур ці суб'єкти звичаєвого права виступали в якості суду першої інстанції. Судові функції виконували й інші представники старшини. Так, здійснення слідчих дій та виконання судових рішень було у компетенції військового осавула, разом з яким розслідування заплутаних справ здійснював військовий довбиш.

Як докази використовувалися визнання підсудним своєї провини, пояснення потерпілих, покази свідків, речові докази, письмові документи (у справах цивільно-правового характеру).

При розгляді кримінальної справи злочинцеві пропонували зізнатися в скоєному і щиросердно покаятися. Якщо підсудний не визнавав своєї провини, його прилюдно катували. Вирок звинуваченому в кримінальному злочині запорозькі посадовці, відповідальні за здійснення судових функцій, виносили з урахуванням думки козацького товариства.

Приватноправове регулювання на Січі не була розвиненою, тому що взагалі у цьому суспільстві не було й мови про виникнення приватної власності з правом володіння, користування й розпорядження. Приватна власність загалом потребувала встановлення її на засоби виробництва, з яких основним була земля, що належала всьому військовому товариству. До того ж земля могла стати приватною власністю лише за тієї умови, якби її дозволили використовувати у сільськогосподарському обігу за допомогою найманої робочої сили, чия праця могла б приносити додаткову вартість підприємцю, а не батраків. Але в самій Російській імперії лише зароджувався капіталістичний уклад, якого не могло бути тоді в Запорозькій Січі. Таким чином, у запорожців існувало лише право на особисту власність на речі і зброю, а також їхнього права на частку від військової здобичі, спільного полювання чи рибної ловлі. Щоправда, запорозька старшина поступово ставала великим власником земель, свійських тварин, млинків, ставків, хоча формально-юридично їхня власність не була закріплена, а тим більше – загальноновизнана.

За козацьким звичаєм, існував специфічний порядок регуляції приватно-правових відносин, причини і сутність яких безпосередньо пов'язані з особливостями соціально-правової організації Січі.

Вирішуючи спори приватного характеру, судді мали схилити сторони до примирення. Тому козак, який не погоджувався з рішенням суду першої інстанції (курінний отаман), міг звертатися до суду другої інстанції – військового судді, а потім і до суду третьої інстанції – кошового отамана.

Козацьке споріднення, як основа існування і розвитку військового товариства було соціальним організмом, в якому роль приватноправової регуляції не мала істотного значення. Практично це проявлялося в особливому порядку спадкування. У спадковому праві домінувала звичаєво-правова норма, що зберігала єдність курінного майна. Особисте майно могло обертатися, але в межах курінного товариства. Заповіт практикували по лінії курінного споріднення.

У період Нової Січі зимівники козацької старшини перетворилися на великі господарства зі стадами худоби, табунами коней й отарами овець. Потреби господарських і торговельних відносин спричинили розвиток зобов'язального права. Різноманітні угоди між козаками (дарування, купівлі-продажу, міни, особистого найму) уклалися в усній формі. Це не виключало можливості укладання їх у письмовій формі. Зобов'язання виникали як із змісту угод, так і внаслідок заподіяння шкоди. Правопорушення приватного характеру, що розглядалися козацькими судами, стосувалися несплаченого боргу, різноманітних збитків, несправедливої грошової претензії, справи про перевищення визначеної в Січі норми продажу товарів.

Контрольні питання

- 1. Які соціально-економічні та політичні причини викликали появу українського козацтва?*
- 2. У чому особливості притаманні для виникнення реєстрового козацького війська?*
- 3. Які особливості виникнення різних січей на теренах сучасної України?*
- 4. Які функції виконувала генеральна старшина Війська Запорозького низового?*
- 5. Які орган влади Запорозької Січі уособлював січову демократію?*
- 6. Які особливості військово-адміністративного устрою Війська Запорозького низового?*
- 7. Які функції виконувала курінна старшина запорожців?*
- 8. Які особливості звичаєвого права Запорозької Січі?*
- 9. Який зміст покладено в основу правового регулювання земельних справ на теренах Запорозької Січі?*
- 10. Які особливості спадкового права запорожців?*
- 11. Чим викликана ліквідація Нової Запорозької Січі?*

РОЗДІЛ VII. СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVII СТ. ГЕТЬМАНЩИНА

Ключові слова: *Військо Запорозьке, козацький реєстр, Генеральна старшина, гетьманські універсали, три види старшинських рад, Генеральний уряд, Генеральний військовий суд, Церковний суд Гетьманщини, спроби кодифікації права Гетьманщини.*

7.1. Історична довідка

Національне і релігійне гноблення українського народу з боку польських магнатів, шляхти і кліру католицької церкви особливо посилювалося у середині XVII ст. Навіть у найближчому оточенні польського короля визнавали, що «на Україні володарює беззаконня». Як згадувалося у відомому козацькому літопису Самійла Величка, пани та їхні орендарі особливо жорстоко гнобили селян, оскільки намагалися повернути із зиском гроші, передані магнатам за укладання орендних угод: «Дуды, повивачное, огородщизна, подымное утворення, поголовщина, очковое, ставщина, сухотельщизна, пороховщизна, пересуды и аренды, а сверж того от всякого скота и от пчел девятая часть, от рыбных ловель урочное. Дани, взимаемые... арендаторами, были следующие – от играня на дудке, свирели, скрепке и прочее; от детей новорожденных за повияч 200, от всяких садовых и огородных плодов 200, от каждой хаты 5, подушный оклад 10, от вступления в брак 6, от улья пчел 2, от рыболовни, из стодола 10, от ветряных мельниц и жерновов 20, судные посулы, т.е. позов для судящих – 29; особо за откуп жидами церквей божиих, а также и всяких питейных статей; пороговщина от каждого рога волового; от рога коровьего – девятая доля».

Ясно, що така «політика» магнатсько-шляхетської Польщі на Україні, підкріплена релігійними переслідуваннями православного люду з боку католицької церкви, закономірно викликала національно-визвольну війну. Її результатом стало створення військової держави – Війська Запорозького на чолі з Б. Хмельницьким, який був обраний гетьманом на козацькій раді в Микитинській Січі в 1648 р.

Причини цього руху було викладено Б. Хмельницьким у одному з його універсалів, де містився заклик до українського народу повстати проти загарбників. Ось уривок з цього документу: «Не слухайте більше урядників, як невільники, ви, котрих батьки не піддавалися ніяким законам, ніяким королям, лише шанували його вдасть, та так жили, що вигнали татар і зайняли частину землі. Ніколи не найдете способу на польську перемогу, як тепер не скинете цілком ярмо урядників і не здобудете свободи, тої свободи, що наші батьки кров'ю окупили, і прийдете в неприступні місця на Дніпровім низу...

Нас, чутких і живих, уважають дикими і неспокійними, відважних і добро заслужених назвали нас бунтівниками. Се ж відомо цілому світові, що польське військо нищить козацьке і селянське добро, неславить їх жінок і дітей. Всім накладають невільники послуги, тягарі, панщизняні роботи проти давнього звичаю, а як хто публічно чи приватно на стільки кривд вийде зі скаргою, подибле лише сміх і зневагу; щонайбільше – дістане порожні,

безвартні слова. Всі вважають лише, аби знищити козацький рід.

Навіть військову службу Річ Посполита призначила нам віднедавна безплідну, і ми в границях королівства тратимо козацьку відвагу, коли ж лише на Чорнім морі, серед небезпечностей від турків, козацький народ росте, ширшає й живе.

Поляки поклали святою ціллю своєї політики опанувати наш лад самоуправи й вибору і наставляють над нами урядників, як і де інде, не на те, аби вони розказували міщанам і селянам поправу, лише на те, аби силою могли задержувати міста.

На всі ті кривди нема іншого способу, як лише зламати поляків силою і погордою смертю, тих поляків, що вже відвикли від боротьби; а як доля нас покине, то покладемо перед ними мертві тіла й трупи, дамо не стації, а душу й кров нашим начальникам; не полишимо міст і лин, лише дорогу застелимо могилами. Я вже з стількох прикладів знаю, що свобода найменше тоді певна, коли не маємо перед собою журби й порога, а найліпше борониться її в готовості й напруженню.

Дуже було б добре, аби вже раз на поляків, не відкладаючи, сполучно, одним ударом козаки в селяни вдарили. Мені здається, що се більше чесно, ліпше і безпечніше, коли поляки почують залізо у власній середині, коли будуть мати щоденно перед очима ворогів, будуть бачити, як здобуваються і самим пострахом займаються міста,— аж тоді знелюблять війну, вернуті, поля козакам, аби мати спокій.

Щодо мене, то не буду жалувати ні життя, ні сили, готовий на всякі небезпечності, усе віддам, аби лише для загальної свободи і спокою, і душа моя не потішиться скорше, доки не добуду сього плоду, що я в найвисшим бажанню собі поклав».

Перемоги козацько-селянського війська під Жовтими водами, Корсунем, Пилявцями у 1648 р. завдали нищівного удару політичному режиму Речі Посполитої в Україні. У «Декларації його королівської милості Війську Запорозькому» від 8 серпня 1649 р., яка отримала назву Зборівського договору, було визнано українську державність у межах трьох воєводств — Київського, Чернігівського та Брацлавського. На цій території, яку називали тоді Військо Запорозьке, Русь, Руська земля, Стара Русь, проживало до 1 млн. людей. Там встановлювалася козацька адміністрація. Уся територія військової квазідержави поділялася на полки й сотні, а завдання органів публічної влади покладалися на генеральний, полковий і сотенний уряди. Реєстр козацького війська становив 40 тис.

У 1649 р. було розпочато створення власних фінансової, податкової, судової систем. Але поразка повсталих під Берестечком загальмувала утворення незалежної від Польщі держави. За Білоцерківським договором (1651 р.) унаслідок поразки повсталих козацьку територію обмежили Київським воєводством, а чисельність військових, підпорядкованих гетьману Хмельницькому, встановили у 20 тис. осіб.

Політичне та економічне становище на визволених землях було важким. Негативно відбивалися на господарстві держави продовження

воєнних дій, загальна мобілізація, неврожай, ізоляція від зовнішніх ринків, татарські навали, з їх трагічними наслідками. Загроза відновлення польсько-шляхетського панування на українських землях залишалась. За таких умов Б. Хмельницький домагається рішення Земського собору Російської держави (жовтень 1653 р.) про взяття Війська Запорозького «с городами их и землями под государеву высокую руку». Слід віддати належне цьому курсу Хмельницького хоча б з суто практичних міркувань, про що у жодному з вітчизняних досліджень Визвольної війни в наш час нічого не пишуть. Справа в тім, що за роки війни господарство на тих землях, де йшли безперервні військові дії, було підірвано настільки, що повсякденне забезпечення їхніх жителів і козацького війська харчами, військовим спорядженням, зброєю, вогнеприпасами, конями та іншими потрібними людині речами було забезпечено лише Російською державою. Вона протягом тривалого часу відкрито проти Польщі не воювала, але взяла українців «на забезпечення всім потрібним» власним коштом, що, між іншим, негативно відобразилося на економіці у цій державі і призвело до так званих соляних і мідного бунтів пересічних підданих царя.

8 січня 1654 р. у м. Переяславі на військовій Генеральній раді було ухвалено рішення про перехід України під зверхність царя Олексія Михайловича. Робота Ради була відкрита словами Б. Хмельницького: «Вот уже шесть лет живем мы без государя, в беспрестанных бранях и кровопролитиях с гонителями и врагами нашими, хотящими искоренить церковь Божию, дабы имя русское не поминалось в земле нашей...» Учасники Переяславської ради висловились: «Волім під московського царя православного». Переяславський полковник П. Тетеря обійшов козацьке коло, питаючи присутніх: «Все ли так соизволяете?». Присутні відповідали: "Все единодушно!». Це рішення було скріплено спільною присягою. Незабаром після того тисячі людей у 117 містах України також склали присягу на вірність цареві Олексію Михайловичу. Слід вказати, що рішення Переяславської ради було підтримане не повсюди. Відмовились скласти присягу Уманський, Брацлавський, Кропивнянський та Полтавський полки.

Частина сучасних науковців вказує й на те, що запорожці в акті присяги Олексію Михайловичу участі не брали, але вони замовчують той факт, що саме січовики схвалили курс на зближення з Росією раніше за всіх у листі Б. Хмельницькому від 13 січня 1654 р. Там було вказано наступне: «Відповідаючи зараз на вищезгаданий лист ваш гетьманський, висловлюємо, що ми його цілком зрозуміли і не лише пізнали з того листа, а й побачили на власні очі, що нам уже з поляками, як зі змією, яка має відсічений кимось хвіст, уже ніяк не дійти до колишньої дружби. Адже це вони започаткували й спричинили все лихе й війну, і навіть зараз, після шестилітнього змагання, бачивши і в Короні своїй, і в нашій Малоросійській Україні великі попелища з людських поселень і безліч побитих війною людей, що лежать на полях, нітрохи не хочуть зм'якшити свого серця і, забувши про свою гнівну завзятість на нас, прийти до колишньої, зі ствердженням давніх наших прав та свобод, приязні та згоди. Отож і ми не радимо вашій гетьманській милості

допоминатися більшої, ніж є зараз, їхньої до нас приязні і признаємо за слухний ваш задум удатися і бути з усім народом... що живе обіруч Дніпра, під протекцію... російського монарха».

Попри всі ці розбіжності, якихось значних виступів проти складання присяги не було. Російський уряд на той час сприймав за традиційну ту обставину, що гетьманська держава, створена Хмельницьким, мала певні традиції народовладдя. Тому було закономірним те, що у Москві вважали недостатньою присягу старшини і наполягали на участі у цьому акті пересічних українців як суб'єкту вирішення найважливіших справ.

Укладання україно-російського договору було наступним кроком до зближення двох країн після рішення Земського собору та Переяславської ради. Після від'їзду царських послів у Корсуні та Чигирині відбулися кілька старшинських нарад, на яких було визначено склад посольства до Москві з метою укладення договору, проект якого виробили соратники гетьмана. 11 березня 1654 р. посольство на чолі з генеральним суддею С. Зарудним та переяславським полковником П. Тетерею прибуло до російської столиці, привізши з собою проект договору з 23 статей (пунктів). Після жвавих переговорів і редагування тексту договору останню його редакцію звели до 11 статей, які й були підписані царем. 27 березня послы отримали підписаний текст договору, царський привілей Війську Запорозькому й Б.Хмельницькому та кілька інших грамот, які в комплексі складають зміст україно-російського договору. Договір мав дві рівнозначні назви, які вживалися як в пізніших документах при посиланні на них, так і в історичній літературі: «Березневі статті 1654 р.» та «Статті Богдана Хмельницького».

Основні вимоги української сторони, що визначають умови приєднання України до Росії, викладено у «Просительних статтях». Серед них: невтручання царських урядовців у внутрішні справи Гетьманщини; право зносин гетьманського уряду з іноземними державами за дозволом царського уряду; підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького й української шляхти та залишення селян у поземельній залежності; встановлення 60-тисячного козацького реєстру, регулярна виплата платні старшині та коштів на утримання козацького війська; збереження козацької адміністрації та покладання виключно на неї обов'язку зі збирання податків для царської казни; право Війська Запорозького обирати гетьмана та надання Чигиринського староства гетьманові у рангове володіння; збереження прав київського митрополита; участь царських військ у війні проти Польщі та обороні України від нападів татар; утримання козацької залоги у фортеці Кодак.

У історико-правовій науці існують різні погляди на відносини України і Росії, закріплені Переяславсько-Московською угодою. Справа ускладнена тим, що оригінали відповідних правових актів до нас не дійшли. У розпорядженні дослідників історії української та російської державності є тільки проект договору та чернетки акту й грамот з багатьма додатками й поправками. Вони знаходяться у російських архівах. Тому вирішення такої проблеми, як сутність російсько-українських угод, викликає як спекуляції

політичного характеру, так і різнобій концепцій справжніх учених. У наш час наявні наступні дослідницькі концепції щодо правової характеристики об'єднання Росії та Гетьманщини: 1) персональна унія, за якою обидві сторони мали спільного монарха, зберігаючи кожна свій уряд (Р. Лашенко, В. Сергеевич); 2) реальна унія, за якою відбувалася більш тісна злука (М. Дьяконов, О. Попов); 3) васалітет (М. Грушевський, М. Слабченко, Л. Окіншевич); 4) протекторат (Д. Дорошенко, В. Смолій, А. Яковлів); 5) псевдопротекторат (Б. Галайчук); ліквідація державності України (Б. Нольде, Д. Одинець, В. Мякотін); 6) воєнний союз (В. Липинський, І. Борщак).

Зрозуміло, що особливою теорією стосовно Переяславської угоди залишаються тлумачення її під час пишних святкувань трьохсотріччя цієї події в СРСР. Тоді у Тезах ЦК КПРС було визнано, що дана угода стала кульмінаційним моментом у віковому прагненні українців та росіян до возз'єднання, і метою повстання було саме возз'єднання цих народів. Слід, однак, виходити з того, що суб'єктами цього договору був російський цар і гетьман Б. Хмельницький із генеральною старшиною, які вбачали в угоді різний зміст. Незалежно від політичних уподобань тих осіб, яких цікавить правовий зміст Переяславської угоди, слід розуміти, що військова організація, яка на той час була квазідержавою і мала назву Військо Запорізьке, увійшла в російське підданство під протекцію внаслідок реальної воєнно-політичної ситуації. Вона зберігала власні органи державного управління та збройні сили на чолі з виборним гетьманом, а також власну судово-правову систему, але фактично не могла здійснювати самостійну міжнародну діяльність. Росія ж з часом почала перетворювати режим протекторату на інкорпорацію, тобто включення Війська Запорізького до свого складу. Тим не менше, Переяславсько-Московська угода стала поворотним пунктом в історії України, чия доля на три з половиною століття була пов'язана з долею Росії.

7. 2. Суспільний лад Гетьманщини

У ході Визвольної війни місце польської феодалної еліти посіли нові феодали, так звана нова шляхта. До цього стану увійшла й частина старої не полонізованої шляхти, яка підтримала боротьбу народу України за незалежність. Права цієї шляхти на земельні володіння були підтверджені гетьманськими універсалами та жалуваною грамотою царя Олексія Михайловича (1654). Однак ці пани через власну малочисельність не виокремилися в особливий панівний стан. Зате перемога соратників Хмельницького над польськими панами призвела до виникнення «вельможного військового товариства». Його становила старшина, яка виокремилася з маси козацтва й перетворилася на аристократичний прошарок суспільства.

Відповідно до нового місця, яке посіла старшина в козацькому товаристві, вона розподілялася на три розряди, кожному з яких належали власні привілеї. На вищому щаблі козацької аристократії перебували «бунчукові товариші», які утворювали найближче оточення гетьмана Війська

Запорізького і тому перебували «під бунчуком», який за тих часів був головним символом військової, адміністративної та судової влади Б. Хмельницького та його наступників. Їхні посади й власність поступово перетворювалися на спадкові. До нової знаті належали також особи, зараховані у «військове товариство». Вони перебували під військовим стягом. Нижній ступень козацької аристократії становили представники «значкового товариства», які виступали під полковими стягами.

Основним обов'язком козацької знаті була військова служба, за яку старшини отримали від гетьманської влади виключні права на промисли й торгівлю. Саме це становило сталий дохід старшини, яка до того ж була звільнена від сплати мита і податків. Але основний прибуток старшина отримувала через передачу так званих «рангових земель», які становили половину сільськогосподарського земельного фонду Війська Запорізького, в оренду. Орендарями, зрозуміло, ставали селяни, які звільнилися від панування польських магнатів і шляхти, але земель у власність майже не отримали. Слід також додати, що у наступному, XVIII ст., маєтки козацьких аристократів перешли в спадкову невід'ємну власність нащадків сподвижників Б. Хмельницького. І це поступово утворювало всі необхідні умови для так званого «вторинного», або інакше – остаточного, закабалення раніше вільного селянства. Цей процес розпочався за гетьманства І. Мазепи, а закінчився відповідними діями уряду Катерини II. Тому не дивно, що І. Мазепа перетворив на власних кріпаків 20 тис. родин раніше вільних козаків і селян, І. Скоропадський – майже 19 тис., Д. Апостол – понад 9 тис. Відтак козацький «нобілітет» здебільшого легко інкорпорувався в поміщицький клас Російської держави, тим більше, що, як православні, вони не просто увійшли до складу імперської аристократії, а й взяли участь у верховному державному управлінні Росією.

Українське православне духівництво поділялося на біле й чорне. Вище біле духовенство не підлягало юрисдикції держави, але воно не відокремлювалося від суспільства, оскільки мало займатися не тільки церковними, а й суспільними справами. За правовою ознакою ця частина православного духівництва наближалася до аристократів. Чорне ж духівництво, тобто монахи, перебували під опікою гетьманської влади, яка дбала про збільшення монастирського землеволодіння. Щодо нижчих церковних служників, то вони цілком залежали від володарів маєтків, на чийй землі виникали парафіяльні церкви. І така залежність іноді перетворювала цих людей майже до кріпаків.

Козацтво лишалося окремим станом суспільства зі специфічним обсягом правоздатності належних до нього осіб. Після перемоги у національно-визвольній війні усі козаки, які служили у війську, вважалися реєстровими. За службу їм надавалися земельні наділи. Вони користувалися свободою торгівлі, звільнялися від податків. Проте зростання впливу козацької верхівки призвело до того, що прості козаки були усунені від участі у радах і втратили право обирати старшину.

У XVIII ст. соціально-економічне становище рядового козацтва

погіршилось. У 1735 р. за указом царського уряду реєстровців було поділено на дві категорії: виборних (заможніших, боздатних) і підпомічників (надто бідних, щоб озброїться власним коштом). Основним призначенням виборних козаків була участь у воєнних походах. Підпомічники ж повинні були слугувати старшині. Але жодні зміни у правовому становищі різних груп козаків не врятували козацтво від занепаду. Формально-юридично у XVIII ст. у реєстрі значилось близько 176 тис. виборних козаків і близько 200 тис. підпомічників, але дійсно боздатними з них були тільки 10 тис. Більшість козаків перетворилися на жебраків, яким судилося перетворитися на державних селян.

Українське селянство після перемоги у Визвольній війні отримало волю. Селяни проживали на землях, що належали державі, за що сплачували податки. Загальні тенденції розповсюдження в Гетьманщині феодально-кріпосницьких порядків протягом століття визначили перетворення основної маси хліборобів у кріпаків. При цьому основну роль у покріпаченні українських селян відіграли не якісь там російські поміщики, а козацька старшина, що якраз у цих питаннях користувалася свободою дій, яку схвалювали уряди всіх російських монархів протягом XVIII ст. Роль «першої скрипки» в цьому «оркестрі», безперечно, належить гетьману І. Мазепі, який два десятиліття правив Гетьманщиною майже безконтрольно – від обрання гетьманом за часів цариці Софії до зради Петру I й переходу на бік Карла XII. За універсалом І. Мазепи, у 1701 р. селянам установлювалась панщина до двох днів на тиждень.

Окрім праці на панській землі, селяни мали віддавати частину своєї худоби, птиці, виконувати роботи по господарству, платити на утримання військ, спорудження шляхів тощо. У 1739 р. генеральна військова канцелярія обмежила переселення селян умовами виконання всіх повинностей і наявності па це дозволу пана та місцевої адміністрації. За універсалом К. Розумовського від 22 квітня 1760 р., селянин отримував можливість переходу лише за письмовим дозволом феодала, залишаючи останньому свою нерухомість. І цей правовий акт підтвердила російська цариця, оскільки гетьман був братом так званого «нічного імператора», старшого брата Олексія, фаворита Єлизавети Петрівни. Кирило очолив державний переворот у Росії, за результатами якого до влади прийшла Катерина II. Проте імператриця усунула останнього гетьмана України від влади і ліквідувала Гетьманщину, оскільки у самодержавній Росії не було місця для автономних територій. Після цього Катерина II зробила останній крок у справі закріпачення селян на користь поміщиків з числа минулої гетьманської старшини: указом від 3 травня 1783 р. вона наказала селянам залишатися на тих землях, де вони значилися згідно з останнім переписом населення.

Міщани були юридично вільними, але політично безправними людьми. Деякі дослідники небезпідставно вважають, що їхнє становище наближалось до становища державних селян. Вони сплачували податки до міської і гетьманської скарбниць, виконували численні повинності. У роки Визвольної війни більшість міст утратила самоврядування за магдебурзьким

правом і підлягала козацькій адміністрації. Виняток становили лише великі міста, які мали магістрати та користувалися певними торговими і промисловими привілеями. Також тут обирався війт, який виконував судові функції. На чолі менших міст і містечок були козацькі отамани і ради (ратуші), які підпорядковувались полковій адміністрації.

Ремісники об'єднувались за професійною ознакою у цехи (гончарі, кравці, бондарі тощо). Ремісники – члени цеху поділялися на довічних і тимчасових майстрів. Майстри експлуатували підмайстрів, учнів та робітників. Щоб стати членом цеху, треба було мати власне господарство, яке виробляло ремісничу продукцію. Існував і віковий ценз – 21 рік. Право засновувати цехи, обирати цехові управи належало лише майстрам. Вони користувалися податковими пільгами, встановлювали монополію на виробництво і збут товарів, розглядали дрібні судові справи членів цеху.

Купці, які вели оптову і широку роздрібну торгівлю, об'єднувались в гільдії. Гільдійське купецтво мало податкові пільги, але сплачувало громадські збори, несло низку повинностей. Наприкінці XVIII ст. купці були звільнені від рекрутчини та тілесних покарань. Правове становище купців залежало від своєчасної сплати гільдійських внесків: неплатник автоматично переводився до стану міщан.

7.3. Органи автономної влади та управління у XVIII ст.

Військо Запорізьке, яке відіграло вирішальну роль у визволенні більшості пращурів сучасних українців від польського гноблення і тиску католицької церкви, що намагалася розповсюдити греко-католицизм на всю етнічну територію України, обіймало меншу частину території нашої сучасної держави.

Територію так званої Гетьманщини становили землі на берегах Дніпра. Ними були землі сучасних Чернігівської та Полтавської областей, західні регіони Сумщини і Харківщини та схід Київщини. На сході лише згодом, після надання козакам Гетьманщини відповідних дозволів царя Олексія Михайловича, на вільне заселення ними Слобожанщини, розпочався процес засвоєння українськими козаками території так званої «засічної межі». То було російське прикордоння, де до Визвольної війни лише іноді виникали «городки» (фортеці) донських козаків, які захищали росіян від нападів турків і татар. Між ними селилися й запорозькі козаки, які втікали на Слобожанщину після поразок козацько-селянських повстань першої третини XVII ст. проти Речі Посполитої. Але лише за часів правління Олексія Михайловича процес виникнення вільних козацьких слобод набув впорядкованого характеру. На цих землях козаки з часом утворили полки й сотні Слобожанщини. На підлеглих козакам землях площею близько 250 тис. кв. км проживало 1,2-1,5 млн. люду різного правового стану і статку.

За межами Гетьманщини, яка мала військово-адміністративний устрій і зберігала автономію під російським протекторатом, знаходилися Галичина та Західна Волинь. Що ж стосується території на південь від сучасного міста

Запоріжжя. Вона буде звільнена від турецько-татарського панування лише у результаті переможних для царської армії російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. І лише після того почалося українське заселення Причорномор'я й Приазов'я.

У перші десятиріччя після повстання половина земель, що раніше належала Польській короні, стала власністю Війська Запорозького. Під час формування державного механізму Гетьманщини козацька старшина мала визнати, що землю, з якої були вигнані польські поміщики, слід передати у володіння, користування й розпорядження селянських громад, але на умовах сплати державних податків. Усього площа цих земель дорівнювала половині землі, що перебувала у сільськогосподарському обігу. Третину землі передали козацьким урядникам. Їхні володіння, офіційно названі ранговими, перебували у користуванні гетьманських державців лише на час несення військової, адміністративної і судової служби. Лише згодом рангові землі мали перетворитися на спадкові володіння козацької еліти. Нарешті, 17% сільськогосподарських земель були власністю православної церкви.

Козацька еліта встановили специфічну форму правління. Підпорядковану їм територію було розподілено на 16 військових округів, або полків, що відповідали полкам козацького війська. Полковники були адміністративними та судовими урядниками відповідній території у мирний час. Територія кожного полку ділилася на сотні, в яких військову та адміністративну функції виконували сотники. Органи управління полками та сотнями розміщувались у головних містах відповідних земель, що носили їхню назву. На нижньому щаблі цієї адміністративної будови знаходилося окреме містечко чи село, в якому влада належала козацькому отаманові. Спочатку козацькі старшини обиралися козаками відповідних загонів. Проте з часом ці посади стали спадковими.

На чолі кожного полку стояв полковник, який мав полкову старшину: полкового обозного, писаря, осавула, хорунжого та інших. Полк поділявся на сотні, які очолювали сотники, що мали при собі сотенну старшину (сотенного писаря, отамана, осавула, хорунжого); отамани відали справами козаків, що проживала в селах, а тамтешні старости – справами селян. Полковник обирався на військовій раді, але часто безпосередньо призначався гетьманом. За таких умов не варто було сподіватись, що Гетьманщина утвердиться на засадах демократії, адже козацька старшина дбала лише про власні привілеї, лишаючи поза увагою права як рядових козаків, так і селян й міського населення.

Березневі статті (1654 р.) визначили державний лад Гетьманщини таким, у якому тісно перепліталися республіканські й монархічні начала. У ній зберігався військово-адміністративний апарат влади та управління, який склався під час національно-визвольної війни. На чолі Гетьманщини стояв гетьман, якого обирала Генеральна рада, але, починаючи з 1709 р., кандидатуру на цю посаду визначав царський уряд. Будь-які спроби гетьманів перетворити власну владу на спадкову були приречені на поразку. Це не відповідало інтересам протекторів Гетьманщини – російських царів. Коли ж

1763 р. представники української старшини звернулися до царського уряду щодо успадкування гетьманства родом Розумовських, відповіддю було скасування Катериною II інституту гетьманства як такого.

Термін перебування гетьмана на посаді не визначався, вважалося, що його обирали довічно, хоча у гетьманських статтях 1669 та 1672 рр. передбачалося право старшини усунути поводиря Війська Запорозького у випадку його зради. Новообраний гетьман присягав на вірність царю, після чого отримував царську грамоту на гетьманування та клейноди – знаки гетьманської влади.

Гетьманові належала вища законодавча влада, оскільки він видавав універсали, які мали статус вищих законодавчих актів. Як глава виконавчої влади, гетьман розпоряджався державними витратами, налагоджував збирання податків, користувався правом на роздачу державних земель старшині за військову службу, але без права розпорядження нею. Гетьман був вищим воєначальником та вищою апеляційною судовою інстанцією. Він мав право затвердження судових вироків й інколи самостійно розглядав судові справи.

Після переходу гетьмана Мазепи на бік Швеції у 1708 р. царський уряд істотно обмежив повноваження гетьманської влади. Було відхилено запропоновану старшиною кандидатуру на нового гетьмана П. Полуботка, і гетьманську булаву вручили І. Скоропадському. Цей юридичний факт привертав увагу навіть іноземців, особливо якщо вони були зацікавлені в тому, щоб влада царів над Гетьманщиною була послаблена. Так, англійський історик Дж. Моттлі, сучасник цих подій, писав про політичні перетворення у Гетьманщині після переходу І. Мазепи у табір Карла XII наступне: «Для винесення вироку гетьману (Мазепі) була скликана військова рада. Цар наказав, щоб езекуцію провели під наглядом генералів князя Меншикова і князя Головкина, кавалерів ордена Святого Андрія.

Герольд розірвав жалувану грамоту, надану Мазепі на шляхетство, і жбурнув її шматки на землю. Потім він зняв блакитну стрічку та орденську відзнаку зі спеціально зробленої дерев'яної статуї і повалив її додолу. До неї підійшов кат, пов'язав мотузку довкола шиї статуї і потягнув до місця проведення езекуції. Там голосно прочитали постанову про те, що карають гетьмана за зраду монархові, країні й народові, його лишають честі, титулів та всіх звань і присуджують до повішення. Кат у присутності великої кількості людей поламав на шматки родову зброю, у тому числі і криву східну шаблю, та повісив статую на шибеницю... По завершенні езекуції козацька старшина відправилася до великої церкви, а після служби біля храму провели вибори нового генерала, або ж гетьмана. На цю посаду обрали Івана Скоропадського, про що було оголошено під бурхливі схвалення всіх присутніх та гарматний салют і постріли козаків із мушкетів. Новий гетьман у супроводі багатьох офіцерів негайно прибув до царя (Петра) і впав біля його ніг. Цар підтвердив результати виборів».

Після полтавської перемоги російської армії влада гетьмана була обмежена введенням посади імперського резидента, який здійснював

контрольні функції щодо гетьманського уряду. У військових справах гетьман підпорядковувався командувачеві російської армії, розквартированої у Наддніпрянщині. З 1722 по 1727 р. замість посади резидента діяла Малоросійська колегія. Хоча офіційно її статус визначався як вища апеляційна інстанція, колегія перебрала на себе всю повноту влади. Без узгодження з колегією гетьман не міг видавати універсали населенню Гетьманщини і накази полковникам. Колегія контролювала надходження в її розпорядження грошових та натуральних зборів. На жаль, у більшості сучасних вітчизняних досліджень указано, що «відтепер усі податки йшли до Росії». Насправді ці податки залишалися в розпорядженні гетьмана та його оточення, оскільки саме цим можна було зацікавити українську еліту в реформах, які б покращували економічну ситуацію у Гетьманщини, яка після доби Руїни виглядала вкрай негативно у порівнянні зі станом справ у власне російських губерніях і Прибалтиці, яка опинилася у сфері впливу Російської імперії.

У період з 1734 по 1750 р. Наддніпрянщина була без гетьмана. Справами її населення відало Правління гетьманського уряду, що складалося з рівної кількості представників вищого російського офіцерства та козацької генеральної старшини. Як уже було сказано, обрання у 1750 р. останнього гетьмана К. Розумовського було дозволено імператрицею Єлизаветою не стільки з державних, скільки з особистих міркувань, на прохання фаворита Олексія Розумовського, який завжди дбав про молодшого брата. І це було йому не складно, оскільки Олексій у Російській імперії обіймав досить почесну посаду «нічного імператора», тобто фаворита, а можливо і тайного чоловіка імператриці.

У 1764 р. указом Катерини II гетьманство було остаточно ліквідовано. Для управління Україною знову було створено Малоросійську колегію, до якої входили по чотири представники царського уряду й української верхівки. Колегію очолив російський воєначальник граф П. Румянцев. Після поширення на українські землі у 1781 р. російської системи управління потреба у Малоросійській колегії відпала. У 1786 р. її було ліквідовано.

На землях Війська Запорізького було утворено дві губернії – Азовську і Новоросійську. Після скасування гетьманства російський уряд вирішив остаточно ліквідувати існуючі ще форми військового і місцевого адміністративно-територіального устрою на Лівобережній Україні. У 1781 на Лівобережжі було ліквідовано сотенно-полковий устрій. В 1781-1783 рр. в Україні було утворено Київське, Харківське, Чернігівське, Новгород-Сіверське і Катеринославське намісництва. Паралельно з намісництвами існував поділ на губернії. У 1783 указом російської військової колегії на основі лівобережних козацьких полків створювались регулярні карабінерські кавалерійські полки. Внаслідок цього остаточно ліквідувалася козацька військово-адміністративна система устрою на землях Наддніпрянщини.

У 1783 р. Кримське ханство було приєднано до Російської імперії. Царським указом від 2 лютого 1784 р. на території Криму було утворено Таврійську область з центром у Ак-Мечеті (нині – Сімферополь). У 1783

Азовська і Новоросійська губернії були об'єднані, й на їх основі створено Катеринославське намісництво з центром у Кременчуці (з 1789 р. – у м. Катеринослав).

Після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Польщі до складу Російської імперії увійшли Київщина, Брацлавщина і Волинь. Після цього вирішувалося таке питання, як інкорпорація минулої гетьманської старшини до панівного класу Російської імперії. Протягом століття в системі управління Гетьманщиною важливу роль відігравали Генеральна та старшинська ради. Генеральна рада не перетворилася на орган влади тому, що це було зібрання великої кількості людей, не спроможних дійти до згоди стосовно організаційних засад її роботи. Цей розбрат став запозиченням польських шляхетських традицій, від яких так і не звільнилися новоявлені українські аристократи.

Функції представницького органу в Гетьманщині поступово перебирала на себе старшинська рада. Існувало три види старшинських рад: а) рада гетьмана за генеральної старшини, яка мала працювати майже постійно; б) рада генеральної та полкової старшини, яка скликала лише у разі необхідності; в) з'їзди старшин усіх рівнів, які іноді запрошували для участі у їх роботі представників духовенства і міщан. З'їзди старшин за традицією збиралася по великих святах у Батурині, але їхні учасники у більшості випадків відігравали роль «весільних генералів».

На верхівці військово-адміністративної системи Війська Запорозького стояв гетьман. Він волів радитися з впливовішими старшинськими родами, але на практиці гетьмани вільно здійснювали свої прерогативи. Крім командування козацьким військом, вони проводили власну зовнішню політику, наглядали за системою управління та судочинства, здійснювали контроль за козацькою скарбницею, земельним фондом та збором податків і мита. І це значно посилювало політичну вагу гетьмана.

Вищим військово-адміністративним органом, генеральним урядом, була Генеральна військова канцелярія. Вона утворилася ще в роки Визвольної війни й діяла до скасування гетьманства у 1764 р. Намагаючись обмежити її компетенцію, Петро I у 1720 р. вилучив із ведення генеральної канцелярії фінансові й судові справи, а в 1722 р. підпорядкував її Малоросійській колегії. Очолював Генеральну військову канцелярію генеральний писар. Вона поділялась на дві частини: колегіальну (складалась з генеральної старшини) і розпорядчу (складалась з українських та російських чиновників).

Генеральні судді (від одного до трьох в різні часи) розглядали цивільні й кримінальні справи, були радниками гетьмана, виконували його спеціальні доручення. Генеральний підскарбій контролював фінанси країни. З 1728 р. було вже два підскарбії – один росіянин, а другий – українець представник генеральної старшини. Генеральний писар завідував Генеральною канцелярією, зберігав державну печатку, виконував доручення з міжнародних справ. Існувала також і нижча генеральна старшина, функції якої чітко не встановлювалися. По суті такі особи були гетьманськими помічниками й ад'ютантами, виконували різні доручення гетьмана. В урочистих випадках

генеральний хорунжий ніс військовий прапор – корогву, генеральний бунчужний – гетьманський бунчук. На генеральних осавулів, а їх було два, покладалося виконання певних дипломатичних доручень, судових розслідувань, а під час військових кампаній – навіть обов'язки наказного гетьмана. На місцях управляли полкові та сотенні уряди, які сформувалися після визвольної війни.

Система управління в містах залежала від їхнього статусу. Великі міста користувалися магдебурзьким правом, яке надавалось або підтверджувалося гетьманськими універсалами та указами царського уряду. Але поряд з магістратами в них діяли ще й полкові чи сотенні уряди. Козацька старшина, постійно втручалася у справи міста, звужувала сферу міського самоврядування. Значна кількість міст мала статус ратушних, тобто не користувалася магдебурзьким правом і залежала від козацької адміністрації.

Судова система Гетьманщини після 1654 р. являла собою ієрархію підпорядкованих один одному сільських, сотенних, полкових судів та Генерального військового суду. Сільські суди отаманів діяли колегіально, але за участю представників козацької громади. Поступово їхнє значення підупало, а сфера компетенції звузилася до розгляду незначних спорів господарського характеру між козаками. Сотенні суди діяли на території сотні і за своїм складом та діяльністю були подібними до сотенного правління. До їхньої юрисдикції належали цивільні й кримінальні справи місцевих козаків. Полкові суди існували в центрах полкових територій і склалися з полкового судді й полкової старшини. Судову колегію очолював полковник. Ці посадовці діяли як суди першої інстанції для сотенної та полкової старшини і другої, апеляційної інстанції, щодо сотенних судів.

Вищою судовою інстанцією був Генеральний військовий суд. Він діяв як суд першої інстанції у справах особливої важливості і складався з генерального судді та генеральної старшини. У різні часи кількість генеральних суддів була від одного до трьох. До того ж у 1728 р. до складу суду було введено трьох російських чиновників.

Церковні суди зберегли свій окремий статус. Держава не втручалася у сферу духовного судівництва, хоча значно обмежила його компетенцію. До того ж кримінальні і важливі цивільні справи церковних людей розглядалися світськими судами.

Окрім зазначених судів у Гетьманщині діяли мирові, цехові, третейські та ярмаркові суди, сфера компетенції яких поширювалася на міське населення, що займалося різного роду промисловою і торгівельною діяльністю.

У 1760-1763 рр. на прохання старшини, що прагнула зрівнятись у правах з російським дворянством, було проведено судову реформу. Реформа мала зрівняти у підсудності всі прошарки панівного класу й суттєво обмежити компетенцію Генерального військового суду як суду першої інстанції для вищої старшини. Тоді виявилось, що життя вимагало відокремлення розгляду цивільних та кримінальних справ і спрощення судової системи. За результатами реформи було створено двадцять судових повітів, у кожному з

яких заснували земський суд з цивільних та підкоморський суд із земельних справ. Для розгляду кримінальних справ було відновлено діяльність городських (міських) судів у кожному з полкових міст. Судді обиралися з числа козацької старшини. Генеральний військовий суд, до складу якого належало два судді і по одному представникові з усіх полків, став апеляційною інстанцією для новоутворених судів. Таким чином, судова реформа, відокремивши судову систему від адміністративної, мала позитивне значення.

7.4. Право в Гетьманщині

Формування української держави «Військо Запорозьке» суттєво вплинуло на розвиток вітчизняного права. Під час Визвольної війни польський апарат державної влади було повністю ліквідовано, а життя вимагало новим чином регулювати питання, які стосувалися економічних, політичних, соціальних і військових відносин у тодішній Україні. Проте у правовій сфері зміни відбувалися поступово та ще й в обмеженій формі. У результаті одразу ж було скасовано дію тільки тих джерел права, які раніше закріплювали панування польської шляхти. До таких джерел було віднесено «Уставу на волоки» (1557 р.), «Ординацію Війська Запорозького» (1638 р.) та сеймові конституції. Проте деякі інші джерела, такі, як Литовські статuti (1529, 1566, 1588 рр.), збірники магдебурзького права, постанови сейму, що стосувалися прав міського населення, протягом тривалого часу зберігали юридичну чинність. Тим не менше, Гетьманщина потребувала власних джерел права, які б регулювали різноманітні суспільні відносини в умовах розвитку держави, підвалини якої були закладені під час визвольної війни.

Слід розуміти, що військовий характер державності, започаткованої національно-визвольним рухом під керівництвом Б. Хмельницького, визначив ту обставину, що правова система Гетьманщини ґрунтувалася на козацькому звичаєвому праві. Важлива роль серед джерел права належала договірним гетьманським статтям, які уклалися з нагоди обрання нового гетьмана між гетьманом зі старшиною, з одного боку, та російським царем – з іншого. Гетьманські статті регулювали головні питання внутрішнього життя України, визначали обсяг повноважень гетьмана та права і привілеї старшини й козацтва.

Початок розвитку договірних відносин між козацькою елітою і царатом було покладено Переяславськими статтями 1659 р., коли на козацькій раді у м. Переяславі 17 жовтня 1659 р. обрали гетьманом Ю. Хмельницького, що було схвалено царським урядом. Ці статті формально підтверджували Березневі статті 1654 р., але були доповнені новими пунктами, які обмежували автономію Війська Запорозького, адже козаки втрачали право на усунення гетьмана від влади без дозволу царя.

Батуринські статті 1663 р. були укладені в період поглиблення кризи української державності, коли країна фактично розпалася на дві частини – Правобережжя і Лівобережжя, які ворогували одна з одною. Обраний

голосами козацької голоти на Чорній раді гетьманом Лівобережжя І. Брюховецький підписав у Батурині статті, спрямовані на подальші обмеження вольностей Війська Запорозького. Ці статті містили зобов'язання лівобережної козацької старшини забезпечувати російське військо, що перебувало на теренах сучасної Полтавщини і Чернігівщини харчами і повертати до білгородського воєводства російських селян-утікачів. Нарешті, було заборонено ввозити до власне Росії тютюн, який поставляли англійські купці аж з британських колоній в Америці. Щоправда, ця вимога стосувалася не лише занадто винахідливих гетьманських купців, а й взагалі торгівців з будь-яких країн світу, оскільки цар Олексій Михайлович взагалі заборонив ввіз та вживання цього «богомерзкого зелья» у своїй державі.

Коломацькі статті 1687 р. були черговим кроком у обмеженні автономних прав Гетьманщини. Договір, що містив 22 статті, було укладено в козацькому таборі на р. Коломак під час походу до Криму російського війська разом з лівобережними козаками між гетьманом І. Мазепою, з однієї сторони, та царями-співправителями Іваном і Петром та їхньою старшою сестрою, правителькою Софією, з іншої. За цією угодою Генеральна військова рада фактично припинила своє існування. Гетьману заборонялося без царської ухвали знімати старшин з керівних посад та позбавляти їх маєтностей. Козацька старшина могла обирати гетьмана лише з царського дозволу й зобов'язувалася наглядати за гетьманом та повідомляти царський уряд про будь-які спроби голови Гетьманщини порозумітися з правителями Туреччини, Кримського ханства чи Речі Посполитої. Водночас підтверджувалися права й привілеї козацької старшини, зокрема, довічне володіння маєтностями. Установлювався новий реєстр Війська Запорозького в 30 тис. людей. Російським воєводам заборонялося втручатися у внутрішні справи Гетьманщини, проте Росія зобов'язувалася надавати їй військову допомогу у випадку зовнішнього нападу.

Решетилівські статті 1709 р. були підписані одноособово Петром І як «Решительный указ» у відповідь на «Просительные статьи» (14 пунктів) гетьмана І. Скоропадського. За цим актом обмежувалися повноваження української адміністрації, а гетьман мав виконувати укази царя та розпорядження малоросійського приказу. До того ж усі козацькі полки переходили під головування командувачів російських військ. Водночас гетьман зобов'язувався перетворити власну піхотну і кінну «гвардію», сердюцькі й компанійські полки на підрозділи, які мали виконувати військово-поліцейські функції під час придушення селянських заворушень та запобігати втечам землеробів від новоявлених панів. За згодою полковників або сотників допускалося втручання російських воєвод у внутрішні українські справи.

У 1728 р. джерелом права Гетьманщини були затверджені «Решительные пункты», надані старшині у вигляді указу Петра II. Цей указ з'явився у відповідь на петицію гетьмана Д. Апостола про повернення козацькому краю прав, викладених у Березневих статтях 1654 р. Акт складався з преамбули та 28 пунктів. У преамбулі вказано, що «малоросійські

права» є невідчужуваними, особливо якщо йдеться про вольності Війська Запорозького. Проте більшість вказаних прав так і не набули юридичної сили, адже їхній зміст суперечив курсу російського уряду на подальше інкорпорування Гетьманщини до Росії. Так, було заборонено обрання гетьмана без царського дозволу, а усунення цієї особи з посади було проголошено виключною прерогативою царя. Гетьманський уряд остаточно позбавлявся права на дипломатичні зносини з іноземними країнами за винятком вирішення прикордонних справ, але тільки під наглядом царських уповноважених. У військових справах гетьман повністю підпорядковувався російському генералітету. Автономний уряд Гетьманщини, однак, ще зберігав право на збір податків, проте контроль за використанням фінансів було покладено на генерального підскарб'я, якого призначав одноособово російський монарх. Нарешті, козацька старшина прирівнювалася до російських військовослужбовців з відповідними чинами (на кшталт системи, яка вже існувала у донському, яїцькому та сибірському козацьких військах власне Росії). Військовослужбовцям, які отримали вказані чини за службу імперії, надавалися маєтки й право на покріпачення вільних селян і козаків.

Слід вказати, що деякі вітчизняні історики під час розгляду заходів царського уряду, спрямованих на обмеження автономії Гетьманщини, намагаються звеличити «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького». Цей правовий проект, відомий як «Конституція Пилипа Орлика» (за ім'ям основного автора документу) або «Бендерська конституція» (за місцем її укладання), іноді оголошують першою в історії людства демократичною конституцією. Проте кожен правознавець, який вивчає «Історію держави і права зарубіжних країн», знає пам'ятати, що в 2015 р. у Великій Британії святкуватимуть вісімсотліття «Великої хартії вольностей». У цій країні, окрім даного акту, було введено до дії ще до появи проекту П. Орлика «Біль про права» та «Акт про управління». Ці акти в сукупності утворили вперше в історії людства конституційне право, яке є основою права Великої Британії навіть у наш час. Щодо Конституції Пилипа Орлика, то цей акт ніколи не мав юридичної сили, тобто ніколи не регулював будь-які правові відносини, які б розповсюджувалися на пращурів сучасних українців.

В історії людства нездійснених конституційних проектів було багато. До того квазіконституція, ухвалена емігрантською козацькою радою у м. Бендери (тепер республіка Молдова) у квітні 1710 р. під час обрання нового гетьмана П. Орлика після смерті І. Мазепи, за формою є угодою між Орликом та старшинами. Прості ж козаки Війська Запорозького реальними суб'єктами цього акту, у разі набуття ним юридичної сили, не могли б виступати. Окрім того пересічні пращурі сучасних громадян України у вказаному акті взагалі не були названі як носії проголошених там прав і свобод.

Чомусь не згадується й те, що натхненниками вказаного акту були Карл XII і голова його похідної канцелярії граф Мюлерн, які домоглися від Орлика конституційного проекту, оскільки їм набридли чвари емігрантських ватажків, які змагалися за владу в емігрантському середовищі. Саме шведський король і Мюлерн затвердили проект своїми підписами, що не

говорить на користь його конституційності. До того ж «Конституція» Орлика не може бути визнаною проявом демократії, притаманної народу України на початку XVIII ст., оскільки демократії як такої тоді майже не існувало у найрозвинутіших країнах Європи. Її не існувало й у британських колоніях на теренах сучасних США, які лише за вісімдесят років у результаті переможною для пращурів американців війни за незалежність від Великої Британії (1775-1783 рр.) об'єдналися в єдину державу. І там буржуазна демократія з правової точки зору оформилася лише після перемоги капіталістичної Півночі над рабовласницьким Півднем під час громадянської війни 1861-1865 рр. і Реконструкції південних американських штатів. Тому є фантазією така оцінка Конституції Пилипа Орлика, яка притаманна деяким нашим науковцям, що пишуть без тіні сумніву наступне: «Зрештою слід сказати, що, написана майже за 80 років до конституції США, Конституція Пилипа Орлика увібрала в себе надбання європейської державно-правової думки, була кроком до поділу влад на законодавчу, виконавчу й судову. Вона мала й такі демократичні основи, як приватна власність, загальне виборче право (щоправда, виключно для чоловіків), обмеження свавілля у податках».

Стосовно вищевказаного слід розуміти, що навіть більшість сучасних американських фахівців з конституційного права США не в захваті від подібної пишномовності, оскільки реального розподілу влади між трьома її гілками у державі, де завжди домінувала президентська влада, ніколи не існувало. До того ж у Америці, яка є країною громадян-абсентеїстів, загальне виборче право й нині реалізується не зовсім відповідно до демократичних стандартів, навіть під час обрання органів локальної демократії, тобто місцевого самоврядування. Щодо обрання президентів, то в цьому питанні Америка подає приклади такої ж гри у примарну демократію, як і майже стовідсоткове голосування радянських громадян за депутатів представницьких органів усіх рівнів влади.

Реальними ж юридичними фактами щодо виникнення джерел права Гетьманщини є введення до дії нормативних актів гетьманської влади. Чільне місце серед них посідали гетьманські універсали. Це були офіційні акти, що видавалися від імені гетьмана. Вони склалися за прийнятою тоді формою, підписувалися гетьманом і скріплювалися печаткою Війська Запорозького. Конкретні питання суспільно-політичних відносин вирішувалися також за допомогою гетьманських ордерів. Порядок заснування й діяльності адміністративних органів, судових установ визначався гетьманськими інструкціями.

До гетьманського законодавства належали також декрети, грамоти, листи. Ці акти регулювали переважно адміністративні та цивільні відносини і були як загальнообов'язковими, так і такими, що визначали правове становище окремих станів, установ, господарств, осіб. Часто-густо вони використовувалися для того, щоб повідомляти про прийняті гетьманською владою законодавчі акти та встановлювати порядок введення їх в дію.

Статус підзаконних актів, спрямованих на реалізацію актів царя й гетьмана, мали акти Генеральної військової канцелярії, які видавалися у

формі універсалів та указів верховенство царської влади над Україною. У Гетьманщині діяли нормативні акти царського уряду, які спеціально приймалися для неї. Норми ж загальноросійського законодавства були чинними лише на Слобожанщині та в Новоросії, хоча й там у деяких випадках, наприклад, при розгляді дрібних кримінальних справ, ще дотримувались місцевого звичаєвого права.

Отже, в Гетьманщині діяли різні, багато в чому застарілі правові норми, які часто суперечили одна одній за змістом або, навпаки, дублювали одна одну. Кардинальні зміни у суспільному житті з перетворенням Росії на абсолютну монархію також вимагали уніфікації права. Усе це стало причинами кодифікацій українського права у XVIII ст.

На прохання гетьмана Д. Апостола та козацької старшини імператорським указом 1728 р. «для пользы правосудія Малоросійскаго» було створено кодифікаційну комісію з тих генеральних старшин та священників, які розумілися на праві. Вона мала зробити переклад Статутів Литовського, Саксонського та Магдебурзького й джерел права на російську мову, скласти з них проект Зводу законів для Гетьманщини та надіслати його на апробацію Петру II.

За 15 років роботи склад комісії постійно змінювався. Результатом її діяльності стала поява у 1743 р. Зводу, який мав назву «Права, за якими судиться малоросійський народ». Цей кодекс містив норми державного, адміністративного, цивільного, кримінального та процесуального права Гетьманщини.

Кодифікація здійснювалася на основі оригінального українського правового матеріалу, що суперечило інтересам самодержавної влади. Тому цей проект до 1759 р. пролежав без руху в Сенаті, а потім був повернутий гетьманові К. Розумовському на доопрацювання. Після внесення деяких змін і доповнень Звід вносився на затвердження спочатку Комісії генеральної старшини (1759 р.), а потім Ради генеральної й полкової старшини (1763 р.). Саме тут і виявилось, що переважна більшість старшини досить швидко інкорпоровалася до складу панівного класу Російської імперії, і тому «Права, за якими судиться малоросійський народ» виступили проти їхніх інтересів, спрямованих на покріпачення вільного населення Гетьманщини, селян і козаків. Тому, відповідно до їхніх міркувань, на Лівобережжі Дніпра продовжував діяти Литовський статут 1588 р., який забезпечував панівне становище нових російських феодалів, на яких перетворилася минула гетьманська старшина. Внаслідок цього Звід так і не став офіційним джерелом права.

У 1767 р. на пропозицію президента Малоросійської колегії П. Румянцева під керівництвом секретаря колегії і члена Генерального суду О. Безбородько було створено «Екстракт малоросійських прав». До цієї збірки увійшло багато різноманітних джерел права, а саме: королівські, князівські й царські договори, грамоти, укази, гетьманське й імператорське законодавство, витяги із збірників магдебурзького права, литовських статутів і судової практики. Розподіл правових норм проведено залежно від предмета їх

регулювання: про головне правління в Малій Росії; про суди; про порядок ведення справ; про маєтки державні; про прибутки державні; про ревізію; про козаків, вольності і маєтки їх тощо. На його підставі, у зв'язку з ліквідацією автономних органів місцевого управління в Україні, 1786 р. було створено "Екстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на девятнадцать частей». Завдяки цьому з'явився систематизований збірник норм державного, адміністративного та судового права, якому, однак, не довелося стати головним джерелом права українських земель, що увійшли до складу царської Росії. В умовах зміцнення феодалних відносин розвиток основних галузей права у цьому великому імперському регіоні був спрямований тільки на закріплення станових привілеїв нової генерації «панства» – колишньої козацької старшини.

Стосовно правових норм, які діяли на теренах сучасної України у добу Гетьманщини і становили цивільно-правову галузь, слід указати, що передусім вони регулювали права поміщиків на володіння, користування і розпорядження землею. У правовому відношенні всі земельні володіння поділялися на вотчини й рангові. За «Решительными пунктами» відбулася уніфікація поземельних прав шляхти й козацької старшини з визнанням можливості успадковування маєтків. Тому не дивно, що вже земельні пожалування К. Розумовського знають лише один титул: «вечное и потомственное владение».

Селяни, що мешкали на монастирських і шляхетських землях, невдовзі після Визвольної війни набули статусу підданих і вважалися лише користувачами тієї землі, яку перетворювали на свою власність козацькі старшини. Селяни, що мешкали на державних землях і виконували численні обов'язки перед державою, найдовше користувалися правом володіння землею. Ось чому найбільш заможні селяни цього стану за певних умов користувалися правами на дарування, заставу, міну, купівлю-продаж, заповіт обробленої ними ріллі.

Рядові козаки вже за часів гетьманату Мазепи частково втратили право вільно розпоряджатися своїми земельними ділянками. За ними залишили лише право подвірного землекористування на рівні з державними селянами.

Наведені юридичні факти свідчать, що в другій половині XVIII ст. унаслідок зміцнення і розширення кріпосницьких відносин вотчинна система землеволодіння стала переважаючою.

Поширення товарно-грошових відносин зумовило розвиток зобов'язального права. Зобов'язання впливали з договорів купівлі-продажу, обміну, позики, оренди майна, особистого найму чи заповідання майнової шкоди. Невиконання відповідних зобов'язань передбачало відшкодування збитків майном або відробітком.

Успадкування здійснювалось як за звичаєм, так і за заповітом. За звичаєм, після батька майно успадковували рівними частками сини, у випадку ж їх відсутності – дочки. Наймолодший син успадковував також батьківську хату. Особисте майно матері успадковували дочки.

Шлюбно-сімейні відносини регулювалися переважно нормами звичаєвого та церковного права. Обов'язковою умовою укладання шлюбу була згода батьків на шлюб дітей. Шлюбний вік для юнака був 18 років, для дівчини – 16 років.

Кримінальне право зазнало подальшого руху від приватноправового до публічно-правового характеру регулювання. Суб'єктом злочину визнавалася особа будь-якого стану, що досягла 16-річного віку. Кримінальні вчинки розглядалися публічними судами. Злочином вважалось порушення закону, заподіяння шкоди життю, здоров'ю, честі, майну особи. Проте закони містили вказівки на стан необхідної оборони та деякі інші випадки, які звільняли від відповідальності.

Найнебезпечнішими вважались злочини проти держави (державна зрада, вивіз до ворога зброї, фальшивомонетництво тощо). За державні злочини винуваті засуджувались до смертної кари і конфіскації майна.

Злочини проти релігії (блюзнірство, віровідступництво, чародійство), як і раніше, каралися смертю, але іноді юридична відповідальність за ці злочини обмежувалася тілесними покараннями і позбавленням прав.

До майнових злочинів були віднесені крадіжки, пограбування, різні способи знищення чужого майна. Ці злочини залежно від завданої шкоди поділялися на важкі й легкі. Майнові й посадові злочини за обтяжуючих обставин каралися повішенням, але у більшості випадків злочинців присуджували до ув'язнення, тілесних покарань, штрафів та конфіскації майна.

Метою системи покарань було заподіяння мук злочинцям, відшкодування шкоди, завданої злочинними діями, а також виправлення злочинця й запобігання новим злочинам.

Вищою мірою покарання була смертна кара, яка поділялася на просту (відрубання голови, повішення, розстріл) та кваліфіковану (четвертування, колесування, посадження на палю, закопування живим у землю). Існували також покарання тілесні (відрубання руки, відрізання носа, вуха, язика), болісні (биття палицями, батогами, різками), ганебні (прив'язування до ганебного стовпа на майдані, публічне шельмування).

Одним з найпоширеніших видів покарань стало *ув'язнення*, яке поділялося на кару в'язницею (тюремне) й арешт. Важкою формою ув'язнення було перебування в підземній тюрмі. Як додаткові покарання застосовувалися вигнання з громади і церковна покута.

З поширенням російського законодавства, починаючи з середини XVIII ст., застосовуються заслання на каторгу.

У процесуальному праві з'являється тенденція до застосування обвинувально-змагального процесу під час розгляду цивільних справ і слідчого – під час розгляду кримінальних справ. Судовими доказами вважались власне зізнання, показання сторін, свідків, речі, документи, присяга. На стадії попереднього слідства у кримінальних справах для одержання доказів могли застосовуватися тортури й побиття. Однак від них звільнялися панівні верстви населення.

Міщани були юридично вільними, але політично безправними людьми. Дослідники вважають, що їхнє становище наближалось до становища державних селян. Вони сплачували податки до міської й гетьманської скарбниць, виконували чимало повинностей. У роки Визвольної війни більшість міст утратили самоврядування за магдебурзьким правом і підлягали козацькій адміністрації. Виняток становили лише великі міста, які мали магістрати й користувалися певними торговими й промисловими привілеями. Тут обирався війт, який виконував судові функції. На чолі менших міст й містечок були козацькі отамани й ради (ратуші), що підпорядковувалися полковій адміністрації. У ратушних міста права міських жителів обмежувалися козацькою адміністрацією, яка визначала для них види й розміри податків та повинностей.

Пошвавлення міського життя простежується з середини XVIII ст., коли зростає чисельність магістратських міст. До кінця століття магдебурзьке право отримали майже всі міста Лівобережжя. Ремісники об'єднувалися за професійною ознакою у цехи і поділялися на довічних і тимчасових майстрів. Майстри експлуатували підмайстрів, учнів та робітників. Право засновувати цехи, обирати цехові управи належало лише майстрам, які користувалися податковими пільгами і певними монопольними правами на виробництво й збут товарів й розгляд дрібних цивільних судових справ членів цеху.

Купці, які вели оптову і широку роздрібну торгівлю, об'єднувалися в гільдії. Наприкінці XVIII ст. їх було звільнено від рекрутчини й тілесних покарань. Для осіб, які прохали права на внесення до списків торговців, встановлювався досить високий грошовий ценз – оголошена маєтність таких підприємців мала бути оціненою мінімум у 500 карбованців.

Контрольні запитання

- 1. Які концепції стосовно особливостей переяславсько-московської угоди притаманні різним напрямкам вивчення історії держави і права України?*
- 2. У чому сутність так званої доби «Руїни» української державності?*
- 3. Які особливості притаманні встановленню політичного режиму Війська Запорозького (Гетьманщини)?*
- 4. Які особливості притаманні діяльності українських гетьманів – нащадків Богдана Хмельницького?*
- 5. В чому сутність полкового устрою гетьманщини?*
- 6. Які джерела права Гетьманщини діяли в добу «Руїни»?*
- 7. Які спроби кодифікування права Гетьманщини відомі в історії України у XVIII ст.?*
- 8. У чому сутність «Конституції» П. Орлика?*
- 9. У чому особливості кримінального права Гетьманщини?*
- 10. Які причини викликали ліквідування української автономії у складі Російської імперії?*

РОЗДІЛ VIII. ДЕРЖАВА І ПРАВО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

8.1. Державно-правові відносини у Наддніпрянській Україні від ліквідації автономного устрою до середини XIX століття

Ключові слова: криза кріпосницького господарювання, губернський та повітовий устрій Наддніпрянської України, інвентарна реформа, джерела кримінального права українських губерній, буржуазні реформи в царській Росії та Україна, українські депутати в Російській державній думі.

Наприкінці XVIII ст. царизм в основному досяг своєї мети, яка визначала ліквідацію автономно-самоврядних українських регіонів. На території Слобожанщини та Лівобережжя з'явилися Харківська, Чернігівська і Полтавська губернії. Під царський ранжир уніфікованого адміністративно-політичного поділу потрапили й Правобережна Україна та Волинь, які були включені до російської держави внаслідок другого і третього поділів Польщі. І саме тут місцева влада керувалася категоричним наказом царя Павла I: «Привести у відповідність з великоруськими губерніями всі західні землі в усіх галузях життя». На новоприєднаних українських землях, що були звільнені від влади магнатсько-шляхетської Польщі, за польського панування існували Київське, Брацлавське, Подільське і Волинське воєводства. Їх замінили губернії: Київська, Подільська і Волинська.

Центральне управління Україною здійснювали імператор і органи, які перебували у його особистому розпорядженні: «Власна Його Імператорської Величності Канцелярія», Державна рада, Комітет міністрів. Важлива роль у системі центрального управління українськими землями належала міністерству внутрішніх справ і галузевим міністерствам, що мали власні органи в системі місцевого управління.

Процес уніфікації державного устрою Росії вимагав, щоб у національних окраїнах були встановлені жорстокі форми державного управління – намісництва і генерал-губернаторства. Ця адміністративна система була встановлена і в Україні. На середину XIX ст. всі губернії (Харківська, Чернігівська, Полтавська, Київська, Подільська, Волинська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська) входили до Малоросійського, Київського та Новоросійсько-Бесарабського генерал-губернаторств.

У губерніях необмежену владу над населенням мали губернатори, які здійснювали функції державного управління, приписані указами монархів Російської імперії та її законами. Генерал-губернатори та губернатори зосередили у своїх руках вищу місцеву адміністративну, поліцейську, наглядову й судову владу. У розпорядженні генерал-губернаторів перебували розташовані на відповідній території війська, які передусім використовувалися для придушення народних повстань.

Генерал-губернатори і губернатори спиралися на численну армію чиновників. Адміністративно-управлінський апарат і поліція були покликані захищати владу царизму на місцях. У губерніях система управління складалася з губернатора, губернського правління, до якого входили віце-губернатор, радники, прокурор, канцелярія, губернські установи галузевого управління (казенна палата, суд, присутствіє поліції та рекрутське присутствіє). У 1837 р. імператорський «Наказ губернаторам» проголосив їх повноважними «хазяями» губерній. Ці особи одержали право контролю над діяльністю всіх підвідомчих їм установ і підприємств будь-якої форми власності. Губернатори здебільшого були військовими, й тому вони контролювали військові підрозділи російської армії, розквартировані у містах і містечках України. Губернські правління перетворилися на виконавські канцелярії, яким належало відати упродовження розпоряджень губернаторів, а самі губернатори одержали право контролю над діяльністю будь-якої установи та підприємства.

Губернський апарат управління підпорядковував повітовий апарат, що складався з повітового казначейства, правління державних маєтностей і митних органів. До системи місцевого управління належали і станові органи – губернські та повітові дворянські зібрання. Через ці органи дворяни впливали на розв'язання основних місцевих проблем.

Для управління державними селянами було створено волості (повіти), в яких діяли волосні управління у складі волосного голови, старости і писаря.

Управління у містах здійснювали дві паралельні структури виборні установи (міські ради, магістрати і ратуші) і поліцейські органи. У великих містах управління було зосереджено в управах благочиння. Штат цих управ складали городничий, два пристапи і два ратмани. Менші міста мали городничого, поліцмейстера і станових приставів.

Російські закони про селянські станові установи передбачали існування сільського сходу і обраної ним адміністрації на чолі з сільським старостою. Компетенція цих структур була досить обмеженою, але вони вирішували важливі для місцевого населення справи – від перерозподілу землі за допомогою жеребу й нагляду за станом доріг і мостів до розкладу повинностей і розв'язання сімейних суперечок.

Волосний сход, до якого громади надсилали свої представників з числа найбільш заможних селян, обирав волосного старшину, посадовців волості й склад волосного суду, а також вирішував у межах своєї компетенції господарські питання. Волосний суд розглядав цивільні справи між селянами, а також незначні кримінальні справи.

Зрозуміло, що ця піраміда, яку склали особи, відповідальні за стан справ в українських губерніях Російської імперії, завжди була під невсипущим контролем генерал-губернаторів і губернаторів. Головний зміст державної служби ревнох до виконання монаршої волі генерал-губернаторів (київського – Д. Бібікова, малоросійського – М. Долгорукова, новоросійського – М. Воронцова) визначали особисті інструкції, отриманні ними від царя. Микола I вказував, що він чекає від своїх слуг на посилення нагляду за

«настроєм умів». І цей державний курс був цілком природний, оскільки в усій кріпосницькій Росії розпочалася незворотна криза економічних і суспільних відносин феодального характеру. Особливості цієї кризи в Україні були значною мірою пов'язані з тим, що після російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. і розділів Польщі до складу пересічних підданих російської монархії увійшла велика маса українців, які здебільшого були кріпаками і підкорялися чужинному праву. І вдруге в своєму житті вони мали пристосовуватися до інших порядків, які були закріплені правом феодальної Росії. Разом з цією державою вони мали пережити кризу кріпосництва і відчути вплив капіталістичного укладу, який розвивався в надрах економіки феодального типу.

У першій половині XIX століття розпочалася **криза кріпосницького господарювання**, що викликало **нові явища у політичній організації держави і суспільному житті**. На той час більша частина сучасної території України входила до складу Російської імперії, яка зазнала системної кризи феодально-кріпосницького способу господарювання. Водночас у надрах натурального господарства феодального типу визрівав капіталістичний уклад, який був сукупністю наступних елементів: товарного сільськогосподарського виробництва, орієнтованого на постачання сировини, необхідної капіталістичне налаштованим підприємцям; дрібнотоварне міське ремісниче виробництво; державних та приватних мануфактур двох типів організації виробничого циклу – централізованого і розсіяного; капіталістичної торгівельної кооперації.

Сільське господарство українських земель, що входили до складу Російської імперії, було малопродуктивним. Відстала трипільна система обробки землі, недосконале сільськогосподарське знаряддя, нестача у селян тягла і стихійні лиха зумовлювали низьку врожайність. Тому разом з основними польовими роботами селян примушували обробляти сади і городи поміщиків, охороняти їхні маєтки, споруджувати стави і перевозити своїми волами поміщицькі товари на ярмарки. В умовах розвитку капіталістичного укладу поміщики також вимагали від кріпаків, щоб ті доставляли їм і певні грошові суми. Кріпосницька ж імперська держава понад усе піклувалася про утримання в покорі феодально залежного селянства – кріпаків і державних селян. Загальна кількість українських кріпаків на середину XIX ст. становила 10,5 млн. людей, а вільних підданих імперії, українців за походженням, – 3,5 млн. людей. При цьому чисельність українського населення зростала швидше, ніж кількість представників інших народів Російської імперії, де загалом нараховувалося 43, 7 млн. людей.

Не зважаючи на кризу феодально-кріпосницького ладу в Росії, яка мала своїм наслідком складну економічну ситуацію, в українському селі зростала кількість заможних селян, які накопичували великі викупні грошові суми, необхідні для викупу на вол. Ці заможні селяни займалися рільництвом, продуктивним тваринництвом, торгівлею, чумацьким узвозом і навіть промисловим підприємництвом. На середину XIX ст. багато з них були вже власниками промислових підприємств з вільною найманою працею,

продуктивність яких була вищою за дворянські мануфактури, які виробляли горілку, тканини та інші вироби.

Найбільш помітним новим явищем в українському господарстві ставало підвищення продуктивності праці у промисловості завдяки технічному перевороту, який розпочався на рубежі 30-40-х рр. XIX ст. У містах України виникли різні фабрично-заводські підприємства, а в селищах швидко розвивалося цукроваріння. При тому понад 90% заводів, які використовували найману працю, знаходилися в приватній власності представників купецького стану.

Промислову і сільськогосподарську продукцію збували переважно на ярмарках. Найбільшій торговий оборот мали ярмарки в містах Київ, Харків і Єлісаветград, які належали до ярмарків загальноімперського значення. Розвитку торгівлі сприяв чумацький промисел. На перевезенні солі, хліба та іншого товару були зайняті до 130 тис. чумацьких возів. Саме з чумацьких заможних родин згодом вийшли великі підприємці-мільйонери (наприклад, Харитоненки), які отримали дворянство.

Таким чином, у надрах феодально-кріпосницького ладу визрівав капіталістичний спосіб життя. Проте розшарування населення і зародження товарно-грошових відносин стримувалося системою кріпосництва, оскільки праця кріпаків була неефективною. І ці взаємопов'язані процеси знаходили свій прояв в загостренні соціальних протиріч.

Суспільний устрій на українських землях поступово наближався до того, який був притаманний власне російським землям імперії. Найпершим станом російського суспільства вважалося дворянство. Загальна кількість дворянських душ чоловічої статі в усій Росії становила 100 тис. Встановити, скільки українських козацьких старшин і шляхтичів отримали права, що належали дворянам, досить важко. Але є підстави вважати, що їхня кількість доходила до 29 тис. людей. Склад дворянства, у тому числі й українського походження, постійно поповнювався відповідно до положень введеної наприкінці царювання Петра I «Табелі про ранги» (1722). Вона встановила 14 ступенів або класів чинів як у військовій, так і у цивільній службі державі. При цьому надання першого (14-го за табелем) військового офіцерського чину автоматично перетворювало будь-яку особу на спадкового дворянина, а нижні цивільні чини (з 14 про 9) надавали право лише на особисте дворянство.

Кінцевою ланкою у політиці піднесення дворянства була «Жалувана грамота» 1785 р. Цей правовий акт урочисто затвердив права дворян на визволення від обов'язкової служби державі і від особистих податків, від постою військ у поміщицьких садибах і від тілесного покарання. Позбавити дворянина соціального статусу чи майна можна було лише за рішенням суду, затвердженим царем. Грамота дозволяла дворянам мати фабрики в містах і в маєтках і закріпила їхнє право власності на земельні надра. Згодом її дія поширилася навіть на Правобережну Україну, хоча по більшості права російського дворянства отримали польські шляхтичі, які переважали серед володільців кріпосних селян. Саме цей регіон скоріше був колонією

польських панів, ніж територією, яка повністю контролювалася царським урядом. Там магнати польського походження володіли великими земельними масивами. Так, родині Браницьких належало 250 тис. десятин, Потоцьким – 170 тис. десятин, Сангушкам – 200 тис. десятин. Ці магнати вкрай жорстоко поводитися з українськими селянами, намагаючись «відігратися» в такий спосіб за ліквідацію польської держави й скасування релігійного гноблення православних з боку католицької церкви, що було схвально сприйнято українським населенням Правобережжя.

Законами російської імперії було встановлено, що регулярно (кожні три роки) в губерніях та повітах мали збиратися дворянські збори, яким належало обирати свого предводителя і деяких чиновників (капітан-справника, уїзного суддю і засідателів та чинів губерньського правління). Права дворянина визначалися не вельможністю, а маєтним положенням. Так, заборонялося висувати на виборну посаду кандидата, який мав менше 100 рублів річного доходу з сіл (посадовий оклад не враховувався).

Подальше зрівняння української шляхти з російським дворянством у правах відбувалося шляхом видання законів. У березні 1801 р. Павло I був вбитий заколотниками, після чого його син і наступник, причетний до вбивства батька, підписав указ про надання прав російського дворянства панам, що мали власні маєтки з кріпаками на Слобідській Україні. У 1835 р. цар Микола I, який врахував активну участь українських дворян-офіцерів під головуванням видатного полководця-українця І.Ф. Паскевича у придушенні польського повстання 1830-1831 рр., підписав указ «Про малоросійські чини, які надають право на дійсне або спадкове дворянство». Ним знов були підтвердженні станові привілеї й пільги для цих осіб та їх нащадків.

Польське повстання змусило царський уряд звернути увагу на Правобережну Україну. Там, подібно до Царства Польського, яке мало автономію у складі Росії, зберігалася економічна могутність шляхти, яка свого часу володіла монополією на участь у політичному житті в масштабах польської держави, обирала і скидала з трону королів, мала права не сплачувати особисті податки і здійснювати збройний заколот (рокош).

Після краху Речі Посполитої Правобережна Україна фактично залишалася під владою польських панів. Дворяни і міщани в містах розмовляли лише польською. Вони ненавиділи все російське і нехтували всім українським. Лише за часів царювання Миколи I на Правобережжі поступово вводилася руська мова навчання замість польської, а в гімназіях ксьондзів, які виконували роль учителів української молоді, змінили православні священники. Після повстання 1830-1831 рр. була ліквідована польська система освіти. У 1832 р. були закриті академічні школи й пансіони для дівчат польського походження й католицького віросповідання, майбутніх шляхетських дружин, які розглядалися в якості «осередків латинсько-польської пропаганди». Закрили й лицей у Кремінці, замість якого на його ж базі в Києві було утворено університет св. Володимира. Проте навіть у 60-ті рр. XIX ст. більшість студентів цього навчального закладу були етнічними поляками, що вступало до протиріччя з політикою російського уряду

стосовно освіти, яка мала бути далекої від польських зразків. Проте на корінних польських землях, які входили до складу Російської імперії, мова навчання і його система залишалися польськими.

Зрозуміло, що після падіння своєї держави польські шляхтичі не мирилися з тим, що вони були зрівняні в правах з усіма російськими дворянами, які мали бути опорою царату. Зважаючи на сутність повстання 1830-1831 рр., під час якого шляхта намагалася підбурювати своїх кріпаків на участь у боротьбі проти російської влади, уряд Миколи I мав здійснити ліквідування шляхти як класу через застосування процесу верифікації, або перевірки шляхетства. Тих шляхтичів, що не мали жодних письмових актів, які б підтверджували їхнє благородне походження, влада примусово вписувала в інші суспільні стани, наприклад, до міщанства. Після цього їх можна було змусити стати до роботи і сплачувати податки. Наприкінці 1833 р. органи шляхетського самоврядування Правобережної України під тиском російського уряду мали погодитися на позбавлення шляхетських прав близько 72 тис. осіб. Пізніше, протягом 1834-1835 рр., кількість верифікованих осіб становила 93 129 осіб. У такий спосіб був підірваний гніт кріпосників польського походження, але на зміну їм прийшли поміщики-українці.

Зрозуміло, що більшість панів-українців стали соціальною базою самодержавства, особливо після того, як їм законом 1827 р. було надано право створення фабрик і заводів у містах без обмеження кількості робітників. Завдяки цьому можна було пережити занепад поміщицьких підприємств, утворених в великих маєтках верхівки дворян.

Українському дворянству, як привілейованому стану Російської імперії, протистояв найбільш численний клас – кріпосне селянство. Селяни у першій половині XIX ст. за соціальним станом поділялися на кріпосних та державних. Станом на 1857 р. кріпосних рабів поміщиків було 5,3 млн., а державних селян – 5,2 млн. людей. Володіння кріпаками було юридично закріплено як виключне право дворянства. При тому всім не дворянам було заборонено володіти землями і селянами. Більше того, 1814 р. навіть всім особистим дворянам було наказано продати власних кріпаків спадковим дворянам. Останні фактично одержали право і на особу селянина, який перебував у феодалній залежності, і на його власність. Унаслідок цього зловживання цим правом з боку поміщиків було звичайним для всієї імперії, але передусім – для поміщиків-українців. Вони тільки-но отримали шляхетність і, увійшовши до складу російського дворянства, мали вкрай жорстоко встановлювати свою владу над нещодавнє вільними селянами і козаками.

Селянство було основним виробником всіх матеріальних цінностей. Податки і прямі та непрямі збори з селян становили основу частину державного бюджету Російської імперії. При цьому вони відчували вплив розвитку товарно-грошових відносин внаслідок того, що з 1796 р. податки, що їх збирала з селян казна, мали вноситися грошми, тоді як раніше їх збирали хлібом. Посилення експлуатації селян поміщиками і державою, які потребували грошей, призводило до зубожіння платників і зросту недоїмок,

що визначало хронічний дефіцит державного бюджету. З метою посилення експлуатації застосовувалось переведення кріпаків на місячину, тобто у селян відбиралися наділи і вони зобов'язувалися працювати за місячне утримання (пайок та одяг).

За ініціативою малоросійського генерал-губернатора Д. Бібікова на Правобережжі, де економічний і духовний гніт, встановлений для українців-кріпаків магнатами польського походження і католицького віросповідання, набув особливо тяжких форм, у 1847-1848 рр. була проведена інвентарна реформа. Метою цієї реформи було впорядкування й зменшення експлуатації кріпаків. У кожному поміщицькому маєтку запроваджувалася інвентарна книга, до якої записувалися розміри ділянок, що оброблювалися кріпаками, стан реманенту і норми кріпосницьких повинностей. На основі інвентарів встановлювалися розміри панщини: для чоловіків – три дні, для жінок – один день. Але дійсні норми експлуатації селян насправді визначали поміщики, чие право земельної власності було недоторканим.

Державні селяни, які переважно походили з покріпачених козаків, жили на казенних землях і вважалися особисто вільними. Але й вони зазнавали нещадної експлуатації. Свідоцтвом цього були грошова рента, податки, рекрутська, возова, дорожня та інші повинності. Деяко поліпшила становище цих людей реформа 1837-1841 рр. Натхненником цієї реформи був міністр державних маєтностей, граф Кисельов. За реформою збільшилися земельні ділянки державних селян, подушний податок був замінений поземельним промисловим податком, що поліпшило умови існування землеробів, які працювали на казну. Особливої уваги міністерства державних маєтностей було приділено підйому агротехнічного рівня селянського землеробства. У селах державних селян було відкрито школи, лікарні та ветеринарні пункти. Нарешті, державним селянам дозволили сформувати волосні органи самоврядування і сільські і волосні суди.

Зрозуміло, що самоврядування державних кріпаків мало досить обмежений характер. Проте поміщики були невдоволені реформою Кисельова, оскільки побоювалися, що спроба покращити буття державних селян зміцнить їхнє тяжіння до переходу до казенного відомства. І все ж таки реформа управління державним селом стала єдиним значним заходом у селянському питанні протягом 30-річного царювання Миколи I.

У феодальній Росії релігія і церква служили зміцненню існуючого державного ладу і суспільних відносин. Опорою царського режиму у країні, де православ'я було панівною релігією, ставали численні монастирі. Духівництво з самого начала свого існування було поділено на біле і чорне. До білого духівництва належали ієреї, священники, яким належало вершити церковну службу для мирських віруючих. Біле духівництво разом зі священнослужителями більш низького рангу, дяками і дячками, мало право на утворення сім'ї та володіння власністю. Чорне духівництво, ченці, було пов'язано обітницею довічно не одружуватися. Воно було позбавлено права власності.

Духівництву належало формувати масову суспільну свідомість у душі

покори тим порядкам, які були закріплені правом імперії. Можна вважати, що більшість населення українських земель знаходилася в постійному контакті з духівництвом. Приналежність до тієї або іншої церкви (православної, католицької або протестантської) була для українських підданих царату обов'язковою. На церкву була покладений обов'язок реєстрації актів цивільного стану: народження, шлюбу, смерті – поряд з обов'язковим виконанням відповідного священного обряду. Від кожного чиновника щорічно вимагали свідоцтва про прийняття «святого причастя».

Царський уряд звільнив духівництво від особистих податків, повинностей і тілесних покарань. Проте, зважаючи на особливу роль православної церкви у духовному житті Росії, духівництву було заборонено займатися торгівлею і промислами, володіти землями з кріпаками. Слід вказати, що у Росії діяло так зване ктиторське право, яке було запозичене у Візантії. Тому повним господарем церкви вважався ктитор, тобто чоловік, який побудував її власним коштом. Ктитор запрошував і відстороняв священника, а церковна влада лише затверджувала його рішення. Тому нижче православне духівництво за своїм положенням іноді було прирівняним до кріпаків, і поміщики-самодури отримали право піддавати цих людей тілесному покаранню, що, зрозуміло, не сприяло підвищенню авторитету православної церкви.

Після ліквідації польської держави на українських землях стала збільшуватись кількість церков, що поверталися з унії до православ'я. У 1839 р. було проголошено «акт злуки» уніатської церкви з православною. Українська православна церква була включена до Всеросійської православної церкви. Духовні школи, семінарії та Київська духовна академія ставали тоді осередками відродження українського духовного життя, хоча київську митрополію і єпископські кафедри очолювали призначені Синодом вихідці з Росії. Було б, однак, справедливим указати на те, що ці люди за походженням належали до українців. І взагалі, більшість вищого духівництва Російської імперії з того часу, коли Ф. Прокопович дістався Санкт-Петербургу і виконав головну роль в духовному обґрунтуванні основ російського самодержавства, становили саме українці. До того ж у парафіях залишалися династії українських священників.

Міське населення України за чинним російським законодавством, поділялося на наступні категорії: 1) почесні громадяни; 2) гільдійське купецтво; 3) міщани; 4) ремісники, або цехові; 5) робітні люди. Поза цими категоріями перебували дворяни, які мешкали у містах і на постійній основі, і наїздами з власних маєтків.

Почесні громадяни займали проміжне положення між дворянством та іншим населенням міст. Це звання отримували заможні купці, які ставали відомими навіть уряду Росії за постійну благодійну діяльність (пожертвування великих грошових сум на ті міські потреби, які не задовольнялися з державного бюджету), та представники недворянських прошарків, які займали високі посади на цивільній службі. Почесні громадяни звільнялися від подушного податку, рекрутської повинності й мали право

бути обраними на громадські посади у містах.

Купецтво всієї дореформеної Росії мало певні важливі привілеї. Воно було звільнено від деяких податків і рекрутчини. Залежно від матеріального стану, купці поділялися на гільдії, які мали корпоративний устрій. Найбільш заможні купці (першої гільдії) отримали переважне право вести велику зовнішню і внутрішню торгівлю. Купці другої гільдії користувалися привілеями у великій внутрішній торгівлі, а третій – у дрібній оптовій торгівлі.

Найчисленнішу групу міського населення становили міщани, які не були привілейованим станом. До міщан були віднесені ремісники, роздрібні торговці, наймані робітники. Всі вони були обкладені великими податками, віддавали своїх дітей до царської армії і не звільнялися від тілесних покарань. Проте поступово міщани мали долучатися до служби у державних і приватних установах, що сприяло отримання ними особистого дворянства. Нарешті, накопичення достатніх для пристойного існування коштів дозволяло міщанам володіти будинками та рухомою власністю. Що ж стосується ремісників, то законами Російської імперії їм дозволялося об'єднуватися в цехи.

Поза міськими станами в українських землях на початку ХІХ ст. перебували так звані робітні люди, які були попередниками пролетарів. Ці людини працювали за наймом, а соціальними ознаками їх положення вважалися відсутність власного житла і навіть постійного місця проживання. Основну масу робітних людей становили кріпосні, які одержували від своїх панів дозвіл заробляти кошти на сплату податків працею на міських підприємствах. Ці люди у відносинах з підприємцями виступали в якості вільних найманих працівників, але продовжували сплачувати поміщику податки, віддаючи йому частину своєї заробітної платні. Внаслідок цього вони ще не були промисловими робітниками.

У першій половині ХІХ ст. вільна наймана праця переважала в обробній промисловості. Поряд з цим зберігала певні позиції в економіці примусова праця кріпосних робітників, зайнятих у поміщицьких і казенних підприємствах. Проте питома вага цієї форми виробництва товарів постійно зменшувалася.

Право першої половини ХІХ ст. зберігало свій феодалний характер і мало певні особливості, пов'язані з чинністю пережитків того часу, коли українські землі входили до складу Речі Посполитої. На більшості українських земель до 40-х років ХІХ ст. продовжувало діяти місцеве право. Більше того, зберігали чинність Литовські статuti й збірники магдебурзького права. Російське законодавство в цей період застосовувалось лише на території Слобідсько-Української губернії.

Але державна політика Романових була спрямована на централізацію й уніфікацію державного управління, що вимагало поширення на українські території російської правової системи при використанні окремих місцевих особливостей. Цьому сприяла кодифікація імперського права, здійснена у першій половині ХІХ ст. Натхненником цієї кодифікації був відомий

державний діяч М. Сперанський, який сприйняв деякі ліберальні погляди на державу і право, притаманні правознавцям розвинених країн світу. Але саму Комісію для складання законів очолив міністр народної освіти, товариш виконуючого обов'язки міністра юстиції П. Завадовський, чия родина належала до великих поміщиків зі Стародубщини. Указ Олександра I (1804 р.) поклав на Комісію завдання систематизувати всі нормативні акти, чинні в Росії.

Кодифікація права в Україні мала свої особливості, які відбивали різну історичну долю українських земель, що свого часу перебували під владою Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Тому група юристів на чолі з А. Повстанським упорядкувала проект «Зводу місцевих законів губерній і областей, приєднаних від Польщі». Група під керівництвом Ф. Давидовича упорядкувала цивільно-правові норми Чернігівської й Полтавської губерній, створивши «Зібрання малоросійських прав» (1807 р.). Ці кодифікації не набули чинності, оскільки діяльність Комісії була призупинена, а Сперанського відсторонили від кодифікаційної діяльності. Лише «Зібрання малоросійських прав» як збірник реально чинних норм цивільного права Лівобережжя, було частково включено до Зводу законів Російської імперії (1833 р.).

Ще одна група правознавців на чолі з професором І. Даниловичем протягом 1830-1833 рр. створила проект «Зводу місцевих законів західних губерній Російської імперії» для Правобережної України і Білорусі. За змістом це був збірник матеріального (закони про стани, закони цивільні) й процесуального (закони про суд) права, який вдало об'єднував норми місцевого і російського права. Цей Звід затвердила Державна рада, але сили чинного джерела права в уніфікованій правовій системі Російської імперії він не отримав.

Саме в ті часи Микола I остаточно скасував Литовські статuti і Магдебурзьке право, які діяли на Правобережжі. Деякі сучасні українські науковці з подання відомого канадського історика О. Субтельного, автора монографії «Україна. Історія», стверджують, що цим був нанесений нищівний удар по спробі українців прилучитися до європейської правової культури. Але Миколу I слід картати не за такі дії, а за те, що він зробив цей захід з великим запізненням, адже право Середньовіччя не було вже потрібно Україні, де настав час для розвитку капіталістичного укладу і його правового регулювання нормами буржуазного характеру.

У якості джерел кримінального права в українських губерніях з 1840 р. діяли норми 15-го том Зводу законів Російської імперії і Уложення про покарання кримінальні й виправні (1845). Під злочиним ці джерела розуміли замах на недоторканність прав верховної влади і встановлених нею влад, а також посягання на права і безпеку суспільства і приватних осіб. Кримінальні осудні дії поділяли на злочини й провини. Вину злочинця визнавали у формі умислу або необережності. Найнебезпечнішими вважали політичні злочини (посягання на життя царя або членів царської родини, повстання, державна зрада). Встановлювалося 35 видів покарань, основних (страта, каторга та ін.) і

додаткових (позбавлення звань і титулів і передача винуватця під поліцейський нагляд). Засуджених на каторгу представників простих станів таврували випалюванням на лобі та щоках літер «кат», що було короткою формою слова «каторжний». Досить поширеною муками для людей з простих станів були тілесні покарання.

Судочинство першої половини XIX ст. здійснювалося шляхом функціонування різних судових систем, які всюди залежали від постійного втручання царської адміністрації до судових справ. Зрозуміло, що всі суди мали суто становий характер і керувалися принципами, притаманними феодалному праву. Слідство проводилося поліцейськими чинами, а гласності та змагальності судового процесу взагалі не існувало.

Лише у Слобідській, Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях судова система була приведена у відповідність з судовою системою губерній Центральної Росії, яка відбивала становий устрій російського суспільства. Тому судами першої інстанції були станові суди. У сільській місцевості діяли повітові суди, які були утворені для вирішення справ дворянського стану, що стосувалися їх володіння кріпаками. У містах для вирішення суперечок між учасниками цивільно-правових відносин, купцями і міщанами, функціонували магістрати і ратуші.

Роль судів другої інстанції відгравали губернські суди, до складу яких входили дві палати – цивільного і кримінального суду. Голови цих палат призначалися губернатором на подання осіб з його оточення. Кожна палата включала до свого складу виборних засідателів від дворян, міщан і державних селян. Зрозуміло, що інтереси двох останніх станів репрезентували найбільш заможні міщани і селяни.

Найважливішим завданням цивільної палати було оформлення всіх цивільно-правових угод, які стосувалися реалізації дворянського права власності на кріпаків та їхню власність.

Окрім губернських судів в масштабах губерній діяли совісні і надвірні суди. У першому випадку йшлося про вирішення справ неповнолітніх і божевільних осіб, а також про врегулювання майнових суперечок між родичами. Надвірні суди, склад яких призначав губернатор (голова, радник і асесори), вирішували справи про правопорушення військових і чиновників, які тимчасово перебували в службових відрядженнях у якихось інших регіонах імперії. Так, досить часто ці суди вирішували справи про злочини військових, які мали займатися так званим «ремонтм кінського поголів'я» гусарських і драгунських підрозділів російської армії. Цім людям видавали значні кошти на закупівлю коней, але вони за «гусарською традицією» програвали ці гроші. Що ж стосується чиновників, то їх «ахіллесовою п'ятою» завжди було хабарництво.

На Правобережній Україні (Київська, Волинська, Подільська губернії) у першій третині XIX ст. діяли такі судові органи, які були утворені ще у Речі Посполитій, а саме: повітові та підкоморські суди в сільській окрузі й суди магістратів та ратуш у містах. Повітовий суд складався з голови і двох асесорів, якими ставали шляхтичі польського походження, і писаря, якому

допомагали у забезпеченні безупинного функціонування судового процесу чотири возних. Ці суди розглядали головним чином кримінальні злочини досить важкого характеру.

Магістратські суди діяли у складі двох бурмистрів (голів, які були наділені рівними правами) і чотирьох ратманів, тобто радників суду. Ці особи, обрані міськими верствами заможного населення, вирішували справи про цивільні суперечки у великих містах. Що стосується ратушних судів, то вони займалися подібною діяльністю в невеличких містечках.

У якості апеляційної інстанції на Правобережжі діяли головні суди, які склалися з двох департаментів – кримінального і цивільного. Ця судова установа вирішувала також справи про божевільних і неповнолітніх злочинців.

У Полтавській та Чернігівській губерніях головною судовою інстанцією був генеральний суд, присутствіє якого знаходилося в Чернігові. У цій судовій структурі були два департаменти, очолені головою, якому допомагали вирішувати кримінальні чи цивільні справи по два радники. У судовому процесі в кожному департаменті брали участь по п'ять засідателів. Всі перелічені особи обиралися місцевим дворянством. У Полтавській та Чернігівській губерніях діяли також повітові та подкомірні суди.

В українських губерніях діяв і нижній земський суд, який мав здійснювати нагляд за станом громадського порядку, забезпеченням сплати податків і за виконанням повинностей. Перелік цих функцій вказує на те, що ця судова установа була також адміністративно-поліцейським органом. Склад земських судів на чолі з земськими справниками призначався губернатором з числа дворян, причому кандидатури справників губернатори мали погоджувати з міністром внутрішніх справ.

У 1808 р. у Одесі виник комерційний суд у складі голови, чотирьох членів і юрисконсульта. Цих посадовців обирали лише особи, які були приписані до купецького стану. 1832 р. на підставі монаршого указу «Установлення комерційних судів» такі судові присутствія з'явилися в інших містах Причорномор'я.

Вищою інстанцією для всіх судових установ українських губерній Російської імперії виступав Сенат. Проте остаточні рішення по справах, які набували великого суспільного резонансу і ставили під сумнів державний лад імперії, були прерогативою монарха.

Після польського повстання впродовж 30-х років XIX ст. царський уряд був змушений здійснити остаточну уніфікацію судової системи того часу у всіх національних окраїнах імперії. Тому особливості в судовій системі України було ліквідовано, і надалі вона розвивалася разом із російською, як її частина. Зрозуміло, що у судочинстві запроваджувалась російська мова.

8.2. Буржуазні реформи і «контрреформи» в царській Росії та Україна

Після того, як царська Росія зазнала поразки в Кримській війні, розпочалася нова доба її історії, яка отримала назву епохи Визволення, або епохи Великих реформ. Ця доба була пов'язана з ім'ям Олександра II, який, на відміну від свого батька, Миколи I, усвідомив, що скасування кріпосництва «зверху» є неодмінною умовою збереження влади Романових, які були першими російськими поміщиками.

Кріпосне господарство могло існувати надалі завдяки виснаженню природи і людини. Але вільна праця була більш продуктивною порівняно з працею невільника. Кримська війна продемонструвала зріст відсталості Росії від розвинених європейських держав. Тому вона мала найближчим часом перейти до рангу регіональної держави, що вступало у протиріччя з інтересами російської верхівки. Вихід з цієї ситуації був один – скасування кріпосництва. Проте Олександр II не наважився розв'язати цю проблему одноосібно. У конституційних державах того часу всі великі заходи спочатку розроблялися в міністерствах, потім обговорювалися в Раді міністрів, а наприкінці цього процесу відповідні законопроекти вносилися до парламенту. В Росії того часу не було ні парламенту, ні Ради міністрів. Ось чому було потрібно утворити громіздку систему центральних і місцевих установ спеціально для розробки селянського питання.

Процес підготовки *селянської реформи* розпочався в 1857 р., але дворянство утворило губернські комітети з вказаного питання, щоб вони саботували реформу. Лише в 1860 р. поміщики чорноземних губерній, зокрема українських, через своїх представників, які зібралися у Петербурзі, пішли назустріч проектам уряду (всього процесу скасування кріпосництва було присвячено 17 правових актів). Нарешті Головний комітет з селянської справи підготував маніфест Олександра I про скасування кріпосної залежності селян від поміщиків. Текст цього акту цар оголосив 19 лютого 1861 р, указавши, що в ньому якнайкраще забезпечені інтереси поміщиків. Селяни-українці дізналися про його зміст у всіх православних церквах з 9 березня до 2 квітня того ж року.

Після опублікування Маніфесту селяни з формально-юридичної точки зору отримали волю, оскільки поміщикам було заборонено продавати, купувати, дарувати, насильно одружувати або віддавати заміж, переселяти з місця на місце і карати різками або в інший спосіб, не передбачений законами Російської імперії, минулих кріпаків. Це означало, що селянам царським Маніфестом було даровано особисті та майнові права. Вони набули прав підприємців, учасників судового процесу і самоврядних інституцій. Нарешті, вони мали право вступати до державної служби.

Проте скасування кріпосництва не вирішило основне питання селян – земельне, адже воно вирішувалося з урахуванням місцевих особливостей, які завжди тлумачилися на користь поміщиків. Селянам дійсно виділяли садиби та польові наділи, але вони в чорноземних регіонах були настільки мізерні, що увічнилися у гірких народних приказках: «Поле, що й курці лапою ніде ступити», «Тіснота така, що із стріхи на чужий город капає». За ці клаптики

землі слід було внести великі викупні гроші. Уряд вважав, що з часом «тимчасово зобов'язані» відносини закінчаться, й селяни з поміщиками укладуть угоду по кожному маєтку. За законом селяни мали одноразово сплатити поміщику за свій наділ близько п'ятої частини обумовленої суми. Решту мала сплатити держава, але селяни зобов'язали повернути їй цю суму (з процентами) щорічними платежами протягом 49 років.

Зрозуміло, що поміщики Полісся, де земля була малородюча, намагалися примусити селян якомога скоріше викупити її. На Півдні та Лівобережжі України поміщики відібрали у селян 1 млн. десятин землі, що становило майже третину їхнього дореформеного надільного землекористування. На Правобережжі хліборобська частка була на 18 відсотків вище, ніж до реформи. Але це було зумовлено наслідками польського повстання 1863-1864 рр., після поразки якого царат довершив верифікацію прав шляхти на дворянство і землі. Ось чому й вийшло деяке поліпшення умов скасування кріпосного права для тамтешніх селян, які, однак, не одержали повного інвентарного наділу.

Слід вказати, що 440 тис. кріпаків, які служили при панських садибах, отримали лише звільнення, але земля їм взагалі не виділялася. З часу проголошення реформи 1861 р. протягом двох років дворові селяни мали працювати на поміщика чи платити йому оброк, а потім ставали нікому непотрібними, оскільки наділення їх землею закон не передбачав.

Викупні платежі були безсоромним пограбуванням селян. Вони залежали не від ринкової вартості землі, а від розмірів дореформених селянських повинностей. Загалом унаслідок реформи 1861 р. українські селяни втратили понад 15% загальної площі земель, які раніше перебували в їхньому користуванні. 94% колишніх поміщицьких селян одержали наділи менші 5 десятин, тобто менше норми середнього прожиткового мінімуму. Та й ці наділи селяни повинні були протягом 49 років викуповувати у поміщиків на основі встановлених реформою цін, які значно перевищували тодішні ринкові ціни на землю. Так, в Україні до 1906 р., коли «викупні платежі» припинилися, поміщики одержали за землю, передану селянам, 382 млн. крб., хоча її ринкова вартість становила 128 млн. крб.

Реформа надала право поміщику протягом двох років самому визначити і оформити у так званих уставних грамотах розміри земельних наділів селян. У цей період селяни перебували в становищі «тимчасово зобов'язаних», змушені були, як і раніше, відбувати панщину або платити оброк. У багатьох місцевостях таке становище продовжувалося багато років, бо надання селянам дозволу на викуп наділів цілком залежало від бажання поміщика аж до 1883 р.

Долю державних селян, які в Україні становили близько половини всієї кількості селянства, визначив прийнятий 1866 р. спеціальний закон про поземельний устрій. Згідно з ним селяни одержували право викупити свій наділ, а до того часу вони повинні були сплачувати щорічний державний чиншовий податок. 58% державних селян одержали наділи менші 5 десятин. Загалом участь держави і поміщиків у пограбуванні всіх минулих невільників

(з процентами за державну позичку) обійшлася землеробам у 2 млрд. карбованців, тобто вчетверо більше вартості наданої їм землі.

Таким чином, фактично поміщицькі та державні кріпаки викупували не тільки землю, а й особисту волю. Але реформи 1861 і 1866 рр. відкривали перед мільйонами вільних селян широкі можливості активізації господарської діяльності. Вони, як і представники інших соціальних верств населення, взяли участь у затвердженні прогресивнішого (порівняно з феодалістичним) типу товарного виробництва – капіталістичного, економіка якого ґрунтувалася на ринкових відносинах усього населення. Щоправда, гальмували цей процес кріпосницькі пережитки. Селяни залишилися нижчим податним станом, обтяженим непомірними викупними платежами, а також подушною податтю (накладалася незалежно від розмірів та стану селянського господарства) і поземельним податком. Як пережиток кріпосницької системи, зберігалися і натуральні повинності: дорожня, візницька та ін.

Скасування кріпосництва призвело до того, що минулі поміщики, які віками «на безоплатній основі» виконували адміністративні, поліцейські, судові функції по відношенню до кріпаків, вже не брали участь у підтриманні порядку на селі. Тому там виникли селянські общини, підпорядковані державним органам. Община сплачувала податки на основі кругової поруки, карала неплатників побиттям різками або примусовою віддачею на заробітки і забезпечувала виконання державних повинностей. Але й за умови дійсної участі общин у житті суспільства, яке після скасування кріпосного права пішло шляхом розвитку буржуазних відносин (економічних, соціальних і навіть політичних), державна влада не була спроможна утримувати основну масу населення імперії за допомогою чиновників, військових, жандармів і поліцейських. Це і стало основною причиною проведення наступної реформи – земської, яка мала долучити органи самоврядування до вирішення вказаних проблем.

До селянської реформи Росія підійшла з вкрай відсталим і занедбаним місцевим господарством. Медицини і освіти на селі практично не було. Про шляхи сполучення ніхто не дбав. Між тим державна казна була виснажена, і уряд не міг власними силами піднести місцеве господарство. Ось чому уряд вирішив піти назустріч ліберальній громадськості, яка клопотала про введення місцевого самоврядування.

Земська реформа в Україні проводилась відповідно до «Положення про губернські і повітові земські установи» від 1 січня 1864 р. За законом земства були суто господарськими організаціями. Земські установи склалися з повітових і губернських зборів, рішення яких впроваджували виконавчі органи – повітові та губернські земські управи. Царат подбав про те, щоб депутати повітових зборів, так звані гласні, обиралися на три роки окремо по трьох куріях (розрядах): а) з'їздами землевласників; б) зборами міських власників; в) волосними сходами. Для виборців перших двох курій діяли високі майнові цензи. Для селян вибори були двоступеневими. Спочатку сільські громади направляли своїх представників на волосні сходи. Там обиралися виборці на повітові з'їзди, які обирали повітові земські

зібрання. Депутати цих зібрань обирали губернські земські зібрання. Така система виборів по куріях забезпечила перевагу дворян у всіх земських органах. Але й за такої умови царський уряд вважав діяльність земств небезпечною. Тому для контролю за ними були створені «Губернські із земських справ присутствія», підпорядковані губернаторам і міністру внутрішніх справ імперії. Крім того, на Правобережній Україні, де більшість поміщиків брала участь у польському визвольному русі, запровадження земських установ відклали до 1911 р.

До компетенції земств належало влаштування і утримання місцевих шляхів; здійснення заходів з розвитку землеробства, торгівлі і місцевих промислів; опіка медицини, ветеринарії і початкової освіти; протипожежна служба; визначення грошових і натуральних повинностей для земських потреб. Після появи земств у провінції поступово змінювалося співвідношення сил. Раніше всі справи в повітах вирішувалися урядовими чиновниками разом з поміщиками. Тепер, коли була розгорнута мережа шкіл, лікарень і статистичних бюро, з'явився «третій елемент», тобто лікарі, вчителі, агрономи і статистики. Їм довіряли селяни і до їх порад прислуховувалися управи.

Неодмінною частиною державних реформ у будь-якій країні світу під час переходу до побудови буржуазних відносин завжди була *судова реформа*. У Росії її здійснили на основі затверджених Олександром II 20 листопада 1864 р. Судових статутів: 1) Установлення судових установ; 2) Статут цивільного судочинства; 3) Статут кримінального судочинства; 4) Статут про покарання, що накладаються мировими суддями.

Становий суд, залежний від адміністрації, був замінений буржуазним за власним характером судом. У результаті судочинство отримало демократичну основу. Її скріплювали звичайні для розвинених країн світу принципи змагальності, гласності, рівності всіх перед законом і права звинуваченого на захист. Щодо нової російської судової системи, то законом запроваджувалися судові установи двох типів – загальні та мирові.

Усю систему загальних судів очолював Сенат, наділений правами вищого апеляційного і касаційного судового органу. Цю систему становили окружні суди та судові палати. Перша структура, до якої входили голова, його заступник, якого іменували товаришем, і члени суду, відігравала роль першої інстанції, через яку проходили більшість цивільних і кримінальних справ. Кримінальні злочини розглядалися у складі трьох суддів, які оцінювали докази попереднього слідства, здійсненого судовими слідчими.

У випадку розгляду справ, де підсудним загрожували вироки у вигляді позбавлення чи обмеження громадянських прав, учасниками судового процесу неодмінно були присяжні засідателі. Списки присяжних складалися земствами і міськими думами та затверджувалися губернаторами. Цензові вимоги до присяжних наступні: 1) ці особи чоловічої статі мали бути російськими підданими, які досягли 25 років; 2) засідателі призначалися лише з числа людей, які володіли у даному повіті певною власністю і проживали там не менше двох років; 3) від присяжних вимагалось знання російської

мови; 4) заборонялося включати до списків кандидатів у присяжні злочинців, неспроможних боржників, божевільних і людей з розладами слуху, зору і речі. Присяжні виносили вердикт про невинуватість або винуватість підсудних, що не залежав від думки суддів і не підлягав апеляції. У разі визнання підсудного винуватцем, судді встановлювали йому міру покарання.

Судові палати, утворені в Києві, Харкові та Одесі, склалися з департаментів цивільних і кримінальних справ. Ці палати керували діяльністю відповідних окружних судів і розглядали апеляції на рішення цих установ. Крім того, судові палати діяли як суди першої інстанції у справах про державні та посадові злочини.

Судова реформа в Росії запровадила й *адвокатуру*. Юридичною аристократією були присяжні повірені, які здійснювали представництво в цивільних і захист у кримінальних справах в усіх судах імперії. Окрім них, у судових процесах брали участь приватні повірені, але тільки у тих судах, до яких вони були приписані.

Характерною особливістю проведення судової реформи в Україні було те, що вона в деяких регіонах здійснювалась частково.

Відповідно до судової реформи, велику кількість незначних цивільних і кримінальних справ мали розглядати мирові суди. Його першою інстанцією був одноосібний суд дільничного мирового судді. Іноді у містечках України виникали суд почесного мирового судді, який діяв на безоплатній основі. Кандидатами у мирові судді, яких обирали на три роки земські збори або міські думи, визнавалися заможні особи, які мали вищу або середню освіту і солідний віковий і службовий ценз. Апеляційною інстанцією був з'їзд мирових суддів.

У зв'язку зі здійсненням буржуазних реформ в українських землях Російської імперії особливого значення набули цивільно-правові норми, які врегульовували право власності, зобов'язальне право, спадкування і сімейне право. Поняття «право власності» тлумачилося як право особи володіти, користуватися й розпоряджатися майном до передачі цього права іншому суб'єктові цивільно-правових відносин шляхом купівлі-продажу, застави, дарування чи в інший спосіб. Головним об'єктом права власності в українських землях як завжди залишалася земля. Селяни після скасування кріпосництва стали отримали особисті й майнові права, але реалізація ними права власності на землю була обмежена, адже на здійснення всіх земельних операцій була потрібна згода селянської громади.

Сімейне право детально регулювало відносини подружжя, батьків і дітей, опіки й піклування. Укладення шлюбу мало для подружжя юридичні наслідки, надавало їм особисті й майнові права та обов'язки. Так, дружина повинна була коритися чоловікові як главі сімейства, а чоловік мав забезпечувати дружину засобами до існування.

Успадкування передбачалось за законом і за заповітом. Предметом заповіту було майно заповідача, але родове майно заповідатися не могло. Дочки при синах не діставали у спадок, а лише отримували частину майна, необхідну найчастіше для того, щоб жінки після одруження вносили до майна

нової родини свою частку речей у вигляді посагу.

Розвиток промисловості викликав поширення принципу договірної угоди, укладення якої, однак, закріплювало право роботодавця на нав'язування найманим працівникам кабальних умов праці. Лише у 80-90-х років XIX ст. набули чинність фабрично-заводські закони, які встановлювали максимальну тривалість робочого дня в 11,5 годин і забороняли використання праці жінок і підлітків на важких і підземних роботах. Окрім того, були введені певні обмеження на застосування штрафів.

За судовою реформою 1864 р. кримінально-процесуальне право відокремилася в самостійну галузь. Тоді ж було встановлено, що принципом права має бути презумпція невинуватості особи, підозрюваної у вчиненні злочину, поки її винуватість не доведена судом.

Кримінально-процесуальне право регламентувало стадії кримінального процесу: 1) попередній розгляд через здійснення дізнання і попереднього слідства; 2) віддання справи до суду; 3) підготовчі дії суду; 4) судове слідство з дебатами сторін; 5) винесення вироку. Буржуазний характер правосуддя за результатами судової реформи був очевидний тому, що припускався перегляд вироку в апеляційному й касаційному порядку.

Цивільний процес у мировому суді відбувався за спрощеним порядком. Судове засідання складалося з викладення суті справи, надання суду доказів і пояснень сторін. Важливу роль у цьому процесі відігравали адвокати. Оцінювання доказів здійснювалося за внутрішнім переконанням суддів. Рішення по справі оголошувалось судом у вигляді короткої резолюції. Допускалися примирення сторін і перегляд судових рішень в апеляційному порядку.

Бурхливий розвиток промисловості вимагав проведення *міської реформи*, необхідної задля впорядкування різних сторін життя міського населення. У містах поряд з державними органами мали існувати самоврядні структури. Їх встановили на основі Міського положення, яке було затверджене Олександром II 16 червня 1870 р. Воно поширювало свою дію на найбільші промислові центри українських губерній – Київ, Катеринослав, Миколаїв, Полтаву, Харків і Херсон. Але наприкінці 70-х років XIX ст. і в інших містах було створено всестанові органи міського самоврядування.

Відповідно до Міського положення, городяни обирали строком на чотири роки розпорядчі органи – міські думи, які створювали виконавчі органи – міські управи на чолі з міським головою. Вибори гласних (депутатів) міської думи проводилися по трьох виборчих з'їздах (великих, середніх і дрібних платників податків). Така система виборів призвела до того, що власники, які становили першу групу виборців, обирали стільки ж гласних думи, як і сотні середніх власників чи тисячі дрібних підприємців. Робітники, які не сплачували податків, у виборах не брали участь.

Міський голова і управа обиралися думою. Голова очолював і думу, і управу, координуючи їхню діяльність. Компетенція міських дум була аналогічною компетенції земств. Піклуванню міських дум і управ підлягали питання благоустрою, розвитку промисловості й торгівлі, а також завідування

шкільними, медичними і добродійними справами. Однак у 1892 р. було прийнято нове Міське положення, яке обмежувало повноваження міського самоврядування.

Слід вказати, що монарший лібералізм не завадив Олександрові II водночас з визволенням селян і проведенням земської і міської реформ подбати про охорону правопорядку, який відображав інтереси дворянства і других заможних верств населення. Ці охоронні заходи були важливі, оскільки після скасування кріпосного ладу вотчинна поліція, яка знаходилася під управлінням поміщиків, припинила своє існування. І це тоді, коли на селі поширився рух проти несправедливого і руйнівного для формально вільного селянства нового землеустрою. Тому було здійснено *поліцейську реформу*, яку запровадили відповідно до затверджених царським указом Тимчасових правил про устрій поліції у містах та повітах губерній (1862).

У повітах було створено поліцейські управління на чолі зі справниками, призначеними губернаторами. Справники командували поліцейськими чинами, приставами і урядниками, які доглядали за порядком у станах, дільницях та селищах. У всіх губернських містах і деяких містечках існували міські поліцейські управління на чолі з поліцмейстерами та їхніми помічниками. Цих службових осіб призначали губернатор або градоначальники. Кожне велике місто мало адміністративно-поліцейські одиниці, частини, на чолі яких перебували пристави, і дільниці, очолені дільничними. У штаті поліцейських управлінь перебували помічники приставів, дільничних, поліцейські наглядачі та нижчі чини (городові).

Значно посилилась роль жандармерії (політичної поліції). Жандармські управління діяли в кожній губернії, на залізницях і в місті Одеса, яке було «морським вікном» до інших країн світу. До основних функцій жандармерії належали політичний розшук, негласний нагляд за організаціями й особами «протиурядового напрямку» й проведення дізнань у справах про державні злочини. До появи при Генеральному штабі Російської імперії контррозвідки жандарми займалися також боротьбою проти шпигунства.

Основною опорою царизму під час буржуазних реформ вважали військо. 1861 р. військовим міністром був призначений генерал Д. Мілютин. Міністр врахував уроки Кримської війни, які вимагали важливих перетворень в армії і флоті. Вони мали метою утворення великих, навчених військовій справі резервів при існуванні обмеженої армії мирного часу. *Військова реформа* була проведена протягом 1864-1874 рр. На завершальному етапі реформи, в 1874 р., був прийнятий закон, відповідно до якого відмінили рекрутчину і ввели всестанову військову повинність чоловіків, які досягли 20 років і були годні до служби за станом здоров'я. Строк дійсної служби становив 6 років (на флоті – 7 років). Для осіб, які закінчили вищі учбові заклади, строк служби скорочувався до шести місяців.

На території України було створено воєнні округи: Київський, Одеський та Харківський.

У 60-70 роках XIX ст. було також здійснено *освітню реформу*, яка

стимулювала подальший культурний розвиток населення українських земель навіть за існування мовного обмеження (українська мова як навчальна не застосовувалася ні у початкових, ні у середніх, ні у вищих учбових закладах). І це тому, що для нижчих верств населення був відкритий більший доступ до освіти. Так, кількість початкових шкіл в Україні під владою Російської імперії зросла протягом другої половини XIX ст. з 1 300 до 17 000 (проте в них навчалися лише третина українських дітей, головним чином із заможних верств населення).

Більшій уваги було приділено середній освіті, яка ставала основою для підготовки майбутніх студентів. Останнім належало бути фахівцями з державного управління, культури й науки. Відповідно до особливостей системи державного управління Росією, переважна кількість середніх учбових закладів була закріплена за урядовими міністерствами. Всього в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. налічувалося 129 класичних гімназій і 19 реальних училищ, які зосереджувалися на підготовці фахівців з уклоном у природничі та фізико-математичні науки. Вони були підпорядковані міністерству народної освіти. Військово міністерство керувало семирічними кадетськими корпусами. Міністерству торгівлі і промисловості були підпорядковані сільськогосподарські та комерційні училища.

Розширені потреби народного господарства наприкінці XIX ст. викликали появу Київської політехніки, технологічного інституту в Харкові, сільськогосподарського – в Одесі, гірничого – в Катеринославі, вищого ветеринарного закладу – в Харкові. Однак перебільшувати наслідки цих реформ не доцільно, оскільки набори до вищих учбових закладів були мізерними. До того ж у них навчалися вихідці лише з привілейованих верств населення.

Слід вказати, що після скасування кріпосництва урядова політика змінилася не на краще. Олександр II не був в змозі протистояти тиску з боку придворної камарильї, старої бюрократичної гвардії і поміщиків-кріпосників. Цей тиск посилювався після польського повстання 1861-1863 рр. Зріст соціальної напруги в Російській імперії був викликаний розвитком народницького руху. 1 березня 1881 р. народниками було вбито Олександра II, а його спадкоємець Олександр III, ввів жорстку адміністративну регламентацію суспільного життя. Ворогів державної влади піддавали арештам і засланням. Загалом за часів правління Олександра III за антидержавні діяння було затримано і засуджено на підставі «Положення про надзвичайну охорону» (серпень 1881 р.) понад 4 тис. людей. Цей закон формально мав тимчасовий характер, але його дія була продовжена аж до падіння царизму.

Найбільш складним питанням часів так званих контрреформ Олександра III було земельне питання. За двадцять років після селянської реформи вона вичерпала свій позитивний заряд. Олександр III пішов у протилежному напрямку. Він укріплював поміщицьке господарство і підтримував патріархальний устрій села. Такий поворот пов'язаний з

діяльністю міністра внутрішніх справ Д. Толстого. З боку поміщиків йшли постійні скарги на те, що селяни «розбалувалися». У зв'язку з цим 1889 р. уряд ввів «Положення про земських дільничних начальників». Земські начальники, які не мали відношення до самоврядування, зосередили у своїх руках адміністративну і навіть судову владу на місцях. На ці посади призначалися дворяни з числа місцевих поміщиків. Загальне керівництво земськими начальниками в повіті здійснював предводитель дворянства. Ці начальники були повновладними господарями у своїй дільниці. Сільські й волосні сходи селян перебували у повній залежності від цих посадовців, яким було надано права відміни будь-яких приговорів сходів, арешту сільського старости й волосного старшини, накладання штрафу на будь-яких учасників сходу селян.

У ті ж роки були введені закони, які ставили перепони щодо права виходу селян з громади й земельних переділів. Такі закони мали метою звести селян до великої патріархальної родини і посилити адміністративний нагляд за їх життям. Наприкінці царювання Олександра III була проведена земська контрреформа, за якою був посилений контроль уряду за земствами. Врешті-решт контрреформи підготували соціальний вибух на селі на початку XX ст., під час першої російської буржуазно-демократичної революції. Цей вибух спричинили три фактори: зріст селянського малоземелля, світова сільськогосподарська криза і кріпосницька політика уряду.

8.3. Державно-правові відносини в українських землях Російської імперії з кінця XIX ст. до лютневої буржуазно-демократичної революції

Наприкінці XIX ст. найбільші держави світу вступили до нової стадії свого розвитку. На зміну промислому капіталізму прийшов такий державний і суспільний устрій, який відомі учені Англії, США і Франції того часу назвали «імперіалізмом». Російському суспільству науковий аналіз цієї епохи лише згодом став відомий завдяки праці В.І. Леніна «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916). Основні ознаки цієї епохи населення Російської імперії, у тому числі й українці, повною мірою відчувало на собі з перших років XX ст.

Ленінський аналіз вказаної проблеми нині може бути підданий критиці з будь-яких наукових позицій. Але вряд чи можна спростувати те, що російський імперіалізм, на відміну від британського «колоніального» і французького «лихварського», правильно слід назвати «військово-феодалний імперіалізм». Його репрезентувало самодержавство як російська форма монархічного авторитаризму.

На рубежі XIX-XX ст. Росія була самодержавною монархією, вища влада у якій належала імператору (царю). Протягом століть прерогативи монарха в Росії були основані на звичаєвому праві. Лише Петро I 1716 р. скасував патріархію і Боярську Думу і зосередив у своїх руках всю повноту верховної влади. У «Воїнському артикулі» було вказано: «Його Величність є самовладний монарх, який нікому в світі про свої вчинки відповідь надавати не повинен, однак силу і владу має у своїй державі й землі, як християнський

государ, за власною волею і благим наміром управляти».

Павло I сутність царської влади сформулював наступним чином: «Імператор Всеросійський є монарх самодержавний і необмежений. Підкорятися верховній Його владі не лише за страх, а й за совість, Сам Бог наказує». Цей постулат став першою статтею першого тому Зводу законів Російської імперії. Він залишався незмінним аж до 1906 р. Містика російського самодержавства була нерозривно пов'язана з учінням Православної Церкви про владу і народними поглядами на царя як на «Божого пристава». Але кінець такого роду влади був визначений трьома російськими революціями початку минулого століття, в яких брали активну участь різні стани українського населення.

Після скасування кріпосництва й перетворень у місцевому управлінні, судочинстві та інших сферах суспільного життя залишилися такі галузі, до яких не дістався «вітер перемін». Зберігалось станово-ієрархічне ранжирування. Спеціальний том Зводу законів (IX) містив «Закони про стани», які регулювали права й обов'язки кожного суспільного стану. Вищий ієрархічний статус мали дворяни як опора трону і держави. До числа найбільш значущих станів належали купецтво, почесні громадяни, міщани, селяни і козаки. Всі вони мали власні станово-корпоративні органи управління, взаємодопомоги і піклування.

Кожна людина в Російській імперії народжувалася в певному «юридичному стані», тоді як на початку ХХ ст. у більшості європейських країн продовжувало існувати дворянство, але за ним не було закріплено будь-яких особливих прав. У Росії специфічна станова стратифікація відображала історичні умови країни, але в більшому ступені вона відповідала інтересам самодержавної монархії, побудованої на принципі вертикального соціального ранжирування. Тому самодержавство не могло добровільно піти на відміну станової основи суспільно-державного устрою. Але йому довелося позначити свою згоду на те під час першої російської буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр.

Революційні зворушення в Російській імперії стали реакцією на загострення таких основних протиріч тодішнього суспільного життя: 1) протиріччя між передовим (з економічної точки зору) містом і відсталим напівфеодальним селом; 2) протиріччя між працею у капіталом, тобто між робітниками і підприємцями. У національних окраїнах імперії, у тому числі й в Україні, різко загострилося також і національне питання. Всі ці протиріччя виникли на тлі монополізації промисловості, особливо української, яка разом з банками була поставлена під контроль іноземного капіталу.

Масові визвольні змагання різних верств населення Російської імперії вилилися в революцію, що розпочалася в січні 1905 р. страйками і політичними демонстраціями петербурзьких робітників. До цього долучилися працівники української промисловості, а згодом в революції взяли участь і селяни. Найбільшого піднесення збройна боротьба проти царизму досягла у грудні 1905 р., коли повстали робітники Харкова, Катеринослава і Олександрівська (нині – Запоріжжя). Царизму не вдалося попередити ці

повстання спробою встановити в імперії конституційні основи державного і суспільного ладу.

17 жовтня 1905 р. був оприлюднений Маніфест, що «дарував громадянські свободи». Було оголошено про заснування Державної думи (Маніфест і указ від 20 лютого 1906 р.), яка разом з Державною радою мала відігравати роль двопалатного парламенту буржуазного типу. Але всупереч засадам буржуазного конституціоналізму цар Микола II здійснив таку реорганізацію Державної ради, в результаті якої цей орган, до якого входили особи, котрі досягли високого положення на службі монархії, мав охороняти царську самовладність шляхом виконання законодавчих повноважень. Імператор призначав Голову й Віце-голову й половину членів Державної ради, а інша половина цього органу обиралася на корпоративній основі. Усі думські законодавчі рішення мали розглядатися Державною радою і без її згоди не могли вважатися дійсними.

За результатами перших виборів, які здійснювалися на куріальних засадах, до Думи від України увійшло майже чверть її загального складу. За соціальним станом ці делегати розподілялися наступним чином: поміщиків – 24, інтелігентів – 26, селян – 42, робітників – 8, священник – 1. І за національним складом ця депутація була строката. До неї входили тільки 63 українця, а решту склали 22 росіянина, п'ять поляків, чотири євреї, один німець і кілька думців, чию національну приналежність встановити важко, оскільки в Росії статистичні дані стосувалися не національності, а віросповідання. Великі землевласники з українських губерній перш за все дбали про збереження загальноросійських привілеїв дворянського стану. Ці особи займалися також підприємницькою діяльністю у галузі великої міської промисловості. Проте вони були на вторинних ролях у цьому процесі, навіть якщо порівняти їх не з іноземними громадянами, які контролювали промисловість українських губерній, а з власне російською великою буржуазією. Тому деякі українські поміщики разом з заможними депутатами з селянського стану і представниками буржуазної інтелігенції вирішили за доцільне ліквідувати наслідки такого положення шляхом приділення особливої уваги національному питанню.

У I Думі частина депутатів-українців (45 осіб) об'єдналася в Українську думську громаду, політичною платформою якої була автономія України. Ця фракція мала свій друкований орган – «Український вісник». Певна лівизна цієї Думи викликала роздратування царя та його уряду. Селянські депутати, які представляли більшість населення Російської імперії, об'єдналися у групу трудовиків і домоглися неодноразового обговорення аграрного питання. Більшість селянських депутатів від українських губерній відстоювали проект трудовиків, який вимагав націоналізації конфіскації і поміщицьких земель і розподілу їх між землеробами за певною трудовою нормою. Крім того, Миколі I дошкуляли бажання українців та представників інших національних меншин імперії ставити питання про автономію. Реакція на ці вимоги у царя формувалася під впливом його найближчого оточення. Він, скажімо, погодився з думкою свого міністра внутрішніх справ П.

Дурново, який так охарактеризував наслідки селянських бунтів в Полтавській губернії для царату: «Слід сподіватися, що під впливом революційної пропаганди селяни цієї губернії приймуть резолюцію про відокремлення України від Росії, що спирається на принцип автономії».

Зрозуміло, що I Дума була розпущена. До II Думи було обрано також 102 депутати від українських губерній. Серед них було 16 поміщиків, 17 інтелігентів, 59 селян і 6 робітників. II Дума була більш лівою за політичними поглядами депутатів у порівнянні з першою думою. У ній 47 осіб відновили українську громаду, цілі якої було викладено у створеному ними часопису. Громада намагалась законодавчим шляхом досягти автономії України. При цьому тон у діяльності української громади задавали вже селянські депутати, яким привиджувалося, що в автономній Україні вони володітимуть більшою частиною земель поміщиків-українців. Останні ж швидко дійшли до висновку про те, що демократія для них є великою загрозою. Тому вони привітали те, що 1906 р. для придушення селянських бунтів було започатковано військово-польові суди, діяльність яких поновили із початком Першої світової війни.

В умовах революції, яка могла силоміць вирішити селянське питання на буржуазно-демократичних засадах, Микола II був змушений продемонструвати, що він начебто йде назустріч селянським вимогам. Тому 9 листопада 1906 р. він підписав указ «Про доповнення деяких постанов чинного закону, який стосується сільського землеволодіння та землекористування». У ньому визначалася регламентація право власності селян на землю і оголошувалося про остаточне припинення викупних платежів за землі, одержані від поміщиків.

Щоб не допустити подальшого розвитку революції, царизм мав проводити бонапартистську політику, особливо у тих регіонах, де проходили бурхливі селянські заворушення. Серед цих регіонів виділялися деякі українські губернії, такі, як полтавська і чернігівська, дворянство яких вимагало від уряду Миколи II примусової пацифікації селянства. Реакція уряду на ці вимоги своєї головної опори мала два основні аспекти: аграрний і думський. Зміст першого полягав у створенні класу сільської буржуазії, який мав би бути зобов'язаний царизму власним збагаченням за рахунок експлуатації безземельного селянства. Сільська буржуазія мала стати новою і вірною самодержавству опорою.

Другий аспект російського бонапартизму був спрямований на створення контрреволюційного союзу поміщиків і буржуазії з царизмом, який був би в змозі протистояти революції. Такий союз забезпечував царизму можливість лавірування між цими класами навіть після обнародування 3 червня 1907 р. царського Маніфесту про негайне припинення діяльності II Думи на підставі сфабрикованої царською охранкою справи про нібито підготовку соціал-демократичними депутатами «воєнної змови». Маніфест означав остаточну поразку революції 1905-1907 рр. і оформлення так званої третьочервневої монархії. Ця політична система була уособлена в діяльності III Державної думи. Іноді вважається, що ця доба – це період пошуків моделі

співіснування різних верств населення, час для знаходження компромісу між традиційними методами державного управління і новими реаліями політичного життя. Але такі пошуки досить швидко припинилися, і думи стали слухняним знаряддям контрреволюційної політики самодержавної монархії, інструментом гасіння соціальних конфліктів у суспільстві й придушення визвольних рухів у національних окраїнах імперії, особливо в Україні.

У III та IV Державних думах нараховувалося відповідно 112 і 97 депутатів з українських губерній. Більшість з них були вже поміщиками (у II Думі нараховувалося 64 великих землевласників і лише 20 селян). Депутати-поміщики з острахом сприймали звістки про поширення аграрних заворушень в Україні. Це змусило майже всіх депутатів-поміщиків і великих підприємців з українських губерній опинитися на боці царату. Вони перебували в одному політичному таборі з шовіністично налаштованими депутатами-поміщиками від власне російських губерній, які відкидали все українське. Більше того, 1910 р. глава уряду П. Столипін, інструктуючи своїх підлеглих, звернув особливу увагу на український національний рух, у основі якого, на його думку, була ідея «відродження старої України на автономних національно-територіальних основах».

Революція зруйнувала віру дворянства у всемогутність царизму. У зв'язку з цим виникла загальноросійська організація «Рада об'єднаного дворянства», яка мала виконувати функції дорадчого органу, паралельного думі. Її першим головою став О. Бобринський, нащадок Катерини II та її фаворита Г. Орлова, який був великим земельним власником, власником маєтків на Україні. Сила «об'єднаного дворянства» була досить велика, оскільки до нього входили члени Державної ради, колишні високопосадовці органів влади імперії, кандидати на високі посади в уряді. У цій дворянській організації помітну роль відігравали чернігівські і полтавські поміщики, які виступали проти українського селянського і національного руху.

Уже під час революції виявилось, що зорганізоване насильство державної влади над селянами не вирішувало основного питання всієї російської дійсності – земельного. Панівні класи мали подбати про зміцнення фундаменту самодержавства за рахунок «вирощування» нового класу дрібних сільських підприємців. Проведення відповідної політики взяв на себе П. Столипін, голова Ради міністрів. У промові в III Державній думі він оголосив, що розроблене під його керівництвом законодавство покликано захищати інтереси міцних селян, які спроможні стати на заваді революції.

Головне завдання столипінської аграрної реформи полягало в принциповій реорганізації землеволодіння і землекористування селянства на таких буржуазних засадах, які були притаманні Німеччині, Австро-Угорщині, Японії та деяким іншим розвиненим країнам. При цьому слід вказати, що аграрна політика, пов'язана з ім'ям П. Столипіна, не могла б народитися, якби внаслідок реформ Олександра II сільська громада не почала б розвиватися на буржуазних засадах.

Столипінська реформа гарантувала недоторканість земельної

власності приватних осіб. Усе було спрямовано на здійснення індивідуальних земельних угод за допомогою Селянського банку, якому належало кредитувати продаж і заставу надільної землі. Столипін вважав, що за таких умов з куркулів мусить вирости велика сукупність культурних сільських господарів. Реформа реалізовувалася царськими указами про передачу Селянському банку сільськогосподарських удільних земель (ці землі становили власність царської родини), про порядок продажу казенних земель, про дозвіл Селянському банку стосовно надання селянам позики під заставу надільних земель. Вінцем цих указів вважається найбільш важливий захід царського уряду – указ про розкріпачування сільської громади (9 листопада 1906 р.). Це означало, що уряд від політики підтримки сільської громади перейшов до насаджування на селі дрібного приватного власника. З патерналістськими засадами відносин держави і селянства було покінчено.

Руйнування сільської громади викликало новий опір незаможного селянства царській земельній політиці. Тоді було вирішено, що всіх бунтівних селян, переважно з території українських губерній імперії, слід переселити на схід, в малозаселені райони Росії. До початку Першої світової війни у переселенському русі взяли участь майже 1 млн. зубожілих селян-українців, які здебільшого так і не облаштувалися належним чином на нових землях, оскільки переселенці страждали від неймовірних матеріальних труднощів, хронічного голодування і незвичних кліматичних умов.

Столипінські аграрна і переселенська реформи взагалі не зачепили поміщицького землеволодіння, але навіть спроба здійснити цю мету викликала люту зненависть дворянської верхівки до голови Ради міністрів Росії. Ці реформи викликали вкрай негативне ставлення до них й інших верств населення, які додержувалися як лівих, так і правих поглядів на сутність державно-правових відносин в Росії. Не дивно, що Столипін було вбито під час терористичного замаху на його життя в Києві. Від його реформ особливо постраждало українське селянство. Багато розорених переселенців після повернення до України стали панівним матеріалом наступних зворушень на селі під час падіння царизму і вирішення подальшої долі українських земель після Жовтневої революції 1917 р.

До селянського руху в Україні долучався й робочий рух. Помітним явищем масового робітничого руху була підтримка національно-визвольної боротьби українців. Така підтримка відобразилася у діяльності більшовиків-депутатів IV Думи Г. Петровського (від робітників Катеринославщини) і М. Муранова (від пролетарів Харківщини). Вони виступали проти гнобительської соціальної та національної політики царизму і вимагали демократизації державного життя. Але докорінна зміна державного ладу Росії та стану земель Наддніпрянської України відбулася внаслідок світової війни.

Перша світова війна, що розпочалася у липні 1914 р., була імперіалістичною, загарбницькою, несправедливою для ворогуючих держав Троїстого союзу (Німеччини, Австро-Угорщини, Італії) і Троїстої згоди - Антанти (Росії, Англії, Франції). У стратегічних планах противників чільне місце в цій війні відводилося завоюванню українських земель.

На цю війну як на вирішальний засіб приборкання непокірливого українства і ліквідації закордонного осередку «мазепинства» в Галичині покладали надії можновладці Російської імперії. Царський уряд скористався запровадженням воєнного стану, щоб винищити «українство». Примусово закрили всі українські видавництва, заборонили газети й журнали, що виходили українською мовою, припинили діяльність «Просвіт» та інших самодіяльних творчих українських організацій. Двічі російська армія з боями входила до Галичини, завдавши австро-угорським військам нищівних поразок. Після цього з Галичини примусово вивезли у Росію сотні священників греко-католицької церкви і поставили цю церкву поза законом. На місце вивезених греко-католицьких священників привозили православних і засновували православні церковнопарафіяльні школи.

Світова війна викликала господарську розруху і значне погіршення матеріального становища у Російській і Австро-Угорській імперіях. Внаслідок цього українці взяли участь у буржуазно-демократичних революціях, які мали своїм наслідком повалення самодержавства в обох імперіях. Особливо великий вплив на українців було здійснено під час двох російських революцій 1917 р., які надали визвольному руху великого поштовху і викликали національно-визвольні змагання, кінцевою метою яких було проголошення самостійної української держави.

Контрольні питання

- 1. Якими були особливості губернського і повітового устрою в українських землях у першій половині XIX століття?*
- 2. Який зміст селянської реформи в українських землях?*
- 3. Які особливості земської реформи в українських губерніях?*
- 4. Яким чином здійснювалася міське реформа в українських губерніях?*
- 5. Якими нормативними актами регламентувався розвиток освіти в Україні в останній третині XIX століття?*
- 6. Сформулюйте основні причини російської буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр. та їхнє відлуння в Україні?*
- 7. Викладіть особливості дії українських фракцій у російських думах?*
- 8. Сформулюйте особливості столипінських реформ на теренах України.*
- 9. Викладіть особливості участі українців у першій світовій війні.*

РОЗДІЛ ІХ. ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОЇ

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РОКІВ

Ключові слова: *революція, громадянська війна, республіка, Центральна Рада, Універсал, Ради робітничих, селянських, солдатських депутатів, гетьманат, Директорія, Конституція, інтервенція, з'їзд Рад.*

9.1. Центральна Рада та її діяльність. Утворення УНР

Повалення царизму стало лише початком революційних подій, громадянської війни й боротьби за владу. Учасниками цих подій стали практично всі верстви населення й усі народи, що населяли Росію. У політичному спектрі були представлені всі сили – від більшовиків до монархістів, у національному – від прихильників державної самостійності України до збереження «єдиної й неділимої Росії». Важливою особливістю громадянська війни в Україні було тісне поєднання соціальної революції, національно-визвольних змагань і боротьби проти іноземної окупації.

Світова війна загострила всі протиріччя, що існували у Російській імперії: між капіталістичним і феодальними укладами, буржуазією і робітниками, буржуазією і поміщиками-дворянами, царатом і суспільством, імперією і національними окраїнами. Названі протиріччя зумовили повалення царизму, Лютневу демократичну революцію.

Влада у Росії опинилася у Тимчасового уряду, який був сформований з представників партій ліберального гатунку – кадетів, і октябристів. Лише посаду міністра юстиції обіймав трудовик О.Керенський. На місцях діяли губернські комісари Тимчасового уряду, які спиралися на комітети об'єднаних громадських організацій, що були створені буржуазними колами.

Одночасно з органами Тимчасового уряду по всій країні діяли Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Роль головної ради в країні виконувала Петроградська міська рада. Більшість у цій раді, як переважно й у інших радах, становили представники партій меншовиків і есерів, які ставили за мету побудову соціалістичного суспільства. Щодо більшовицької партії, то до вересня 1917 р. вона не мала широкої підтримки в російському суспільстві, а, відповідно, й більшості в радах.

Ради користувалися довірою більшості населення й мали великий вплив на армію. З огляду на це вождь більшовиків В.Ленін у квітні 1917 р. висунув гасло «Вся влада Радам!». Натомість есеро-меншовицьке керівництво вважало за доцільне «умовно» підтримувати Тимчасовий уряд і шляхом тиску на нього проводити політику демократичних і соціалістичних перетворень у країні. Кінець кінцем це призвело до входження представників есерів і меншовиків («міністрів-соціалістів») у Тимчасовий уряд, а згодом формування есеро-меншовицького за своїм складом Тимчасового уряду на чолі з О.Керенським.

В Україні процес формування влади мав свою специфіку. Якщо в Росії склалося двовладдя, то в Україні – тривладдя. Поруч зі структурами

російського Тимчасового уряду і Радами постала Українська Центральна Рада (УЦР), що була утворена 4(17) березня 1917 р. представниками низки політичних партій та політичних блоків: Товариства українських поступовців (ТУП), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) та ін. Головою УЦР був обраний професор-історик, лідер ТУП Михайло Сергійович Грушевський.

6 – 8 квітня 1917 р. відбувся Український національний конгрес, у якому взяли участь 900 делегатів з багатьох губерній України, а також з Петрограду, Москви, Кубані, Криму, де було багато українців. Конгрес ухвалив утворення Центральної Ради, як вищої законодавчої влади, визначив основною ціллю українського національного руху широку національно-територіальну автономію України у складі Російської федеративної демократичної республіки та висунув завдання встановлення української влади на місцях. Центральна Рада обрала свій Комітет УЦР (невдовзі він дістав назву Малої ради) у складі 20, пізніше 40 осіб.

Спроба закріпити правові основи української автономії була здійснена в I Універсалі Центральної Ради. У цьому документі, що був прийнятий 10 червня 1917 р., була проголошена суверенність українського народу на своїй землі: «Не одділяючись від усїєї Росії, не розриваючи з державою російською; хай народ український на своїй землі має право порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори... Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори».

Відповідно до I Універсалу 28 червня 1917 р. був створений виконавчий орган УЦР, уряд – Генеральний Секретаріат. Очолив його письменник Володимир Кирилович Винниченко. Він також взяв на себе обов'язки генерального секретаря (тобто міністра) внутрішніх справ. Генеральним писарем став П. Христюк, генеральними секретарями стали: фінансових справ – Х. Барановський, міжнаціональних справ – С.Єфремов, військових справ – С. Петлюра, земельних справ – Б. Мартос, судових справ – В. Садовський, харчових справ – М. Стасюк, освіти – І. Стешенко.

На початку липня 1917 р. пленум Центральної Ради ухвалив рішення, за яким до складу Центральної Ради входили: від Ради селянських депутатів 212 представників, Ради солдатських депутатів – 132, Ради робітничих депутатів – 100, Генерального Військового комітету – 27, учительської спілки, кооператорів і студентства – по 5 представників, духівництва – 1, губерній – 52, великих міст – 23, колоній – 6 представників. Тож система представництва в Центральній Раді була досить складною й не забезпечувала рівні виборчі права громадян.

Розбудова української державності викликала невдоволення у Тимчасовому уряді, під тиском якого УЦР змушена була 3 липня 1917 р. прийняти свій II Універсал. У ньому Центральна Рада заявляла про підтримку дій Тимчасового уряду, про свою єдність з революційною Росією і про свою відмову від вирішення всіх питань щодо української автономії до скликання всеросійських Установчих Зборів, а також погоджувалася ввести до свого

складу представників інших народів, що живуть на Україні. Реформована в такий спосіб Центральна Рада мала виділяла наново зі свого складу Генеральний Секретаріат, який хоча і був підзвітний Центральній Раді (її Малій Раді), але затверджувався Тимчасовим урядом і ставав крайовим органом Тимчасового уряду.

У липні 1917 р. Центральна Рада затвердила Статут Генерального Секретаріату, який, однак, був визнаний Тимчасовим урядом у якості його Інструкції Генеральному Секретаріату. Згідно з цим документом Генеральному Секретаріату надавалося право призначати працівників на урядові невиборні посади і контролювати їх діяльність в п'яти українських губерніях – Київській, Подільській, Полтавській, Волинській, Чернігівській. Крім того, замість 14 генеральних секретарів, як визначалося в «Статуті», «Інструкцією» передбачалося лише 9.

Протягом серпня – жовтня 1917 р. Українська Центральна Рада здійснила низку кроків щодо зміцнення автономії України, посилення свого впливу на її політичний і соціально-культурний розвиток. Однак ситуація була такою, що цей розвиток більшою мірою залежав не від зусиль української влади, а від подій у Росії. Наприкінці серпня 1917 р. тут відбувся військовий корніловський заколот. Перед загрозою контрреволюції об'єдналися різні політичні сили, включно з Тимчасовим урядом, усіма партіями демократичної й соціалістичної орієнтації, Українською Центральною Радою. Проте на ділі виявилися здатними зупинити війська генерала Л. Корнілова лише більшовики. Це сприяло зростанню їх авторитету і, як наслідок, «більшовизації» Рад, тобто обранню до більшості Рад і їх керівних органів представників більшовицької партії. Маючи підтримку в армії й на флоті, серед робітників Петрограда, Москви, інших великих промислових центрах Росії, а також здобувши більшість у Радах, більшовики наважилися на збройне повстання в Петрограді. 25-26 жовтня (7-8 листопада за новим стилем) влада Тимчасового уряду була повалена. Другий Всеросійський з'їзд Рад, що працював у ці дні, проголосив Росію Республікою Рад і сформував новий уряд – Раду народних комісарів на чолі з В.І. Леніним.

Українська влада, сформована здебільшого з представників українських соціалістичних партій, не визнала легітимність більшовицького уряду. Це знайшло відображення в III Універсалі Центральної Ради (7 листопада 1917 р.), де вже в першому рядку було заявлено: «Тяжка і трудна година впала на землю Російської Республіки... По державі шириться безвластя, безлад, руїна». У зв'язку з цим в Універсалі було проголошено утворення Української Народної Республіки (УНР), до території якої увійшли Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Водночас в Універсалі заявлялося, що Україна залишиться у складі Російської Республіки, коли вона стане «федерацією рівних і вільних народів». Малося на увазі, що більшовицький режим проіснує недовго. В III Універсалі також проголошувалася «національно-персональна автономія» всіх народностей що населяли Україну, «для забезпечення їм права та свободи самоврядування в

справах національного життя». Задекларовано встановлення 8-годинного робочого дня; державний контроль над продукцією; демократичні свободи тощо. Однак у здійсненні своїх рішень УЦР проявила повільність та непослідовність, що зменшило її авторитет і призвело до зростання більшовицького впливу в Україні.

9.2. Боротьба Центральної Ради і більшовиків за владу в Україні

Утворення самостійної УНР не входило у плани більшовиків, бо вони мали свої наміри щодо новоствореної Української держави. Обласна конференція РСДРП(б) Донецького і Криворізького басейнів проголосила Центральну Раду ворогом трудящих і висловилася за скликання Всеукраїнського з'їзду Рад.

Однак Центральна Рада спромоглася в останню мить перехопити ініціативу скликання з'їзду Рад. Всеукраїнський з'їзд Рад, що відкрився в Києві 4 грудня 1917 р., висловив повну підтримку Центральній Раді та її політиці. Опинившись у меншості, 124 делегати від більшовицької партії разом із лівими есерами, деякими українськими соціал-демократами і безпартійними переїхали до Харкова, де відкрився з'їзд Рад Донецького й Криворізького басейнів. Зазначена частина делегатів київського з'їзду Рад, об'єднавшись з делегатами харківського з'їзду, прийняла рішення про проведення альтернативного I Всеукраїнського з'їзду Рад.

I Всеукраїнський з'їзд Рад, що проходив 11(24) – 12 (25) грудня 1918 р., вітав встановлення в Росії радянської влади, оголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Він визначив Українську республіку як «федеративну частину Російської республіки» і поширив на її території всі декрети і розпорядження Раднаркому Російської Федерації.

Здійснення влади в центрі покладалося на Всеукраїнський з'їзд Рад, обраний ним Центральний Виконавчий і Комітет (ЦВК) і ті вищі органи виконавчої й розпорядчої влади, які має створити ЦВК. Серед 41 членів ЦВК (ще 20 членів мусив обрати з'їзд Рад селянських депутатів) було обрано 35 більшовиків, 4 лівих есера, 1 лівий український соціал-демократ, 1 меншовик-інтернаціоналіст. Невдовзі ЦВК утворив так званий робітничо-селянський уряд України – Народний Секретаріат, до складу якого увійшли Артем, С. Бакинський, Є. Бош, В. Затонський, Ю. Коцюбинський, М. Скрипник та ін.

Головне завдання, що постало перед радянським урядом, стало поширення своєї влади на всю територію України. Це завдання було вирішено одночасним встановленням радянської влади в українських губерніях і наступом більшовицьких сил на Київ, де перебувала Центральна Рада. Хоча на допомогу Червоній гвардії, що була сформована з робітників Донбасу, Харкова, Катеринослава, інших міст України, прибуло понад 30 тис. солдат, матросів і червоногвардійців з Росії, цих сил було замало для перемоги над військами Центральної Ради. Вирішальну роль відіграло проголошення радянської влади і більшовицькі збройні повстання на

території, підвладній Центральній Раді. Так, 29 грудня 1917 р. радянська влада перемогла у Катеринославі, 9 січня 1918 р. – у Житомирі, 16 січня почалося збройне повстання проти Центральної Ради у Києві на заводі «Арсенал», яке було придушено «січовими стрільцями».

Напередодні свого падіння, 9 січня 1918 р., Центральна Рада прийняла IV Універсал, у якому проголосила УНР незалежною. Утворила новий уряд — Раду Народних Міністрів на чолі з Володимиром Голубовичем. Однак під впливом більшовицької агітації війська УНР або відмовлялися воювати з червоногвардійцями, або переходили на їхній бік. Спроба Центральної Ради перетнути шлях більшовицьким силам на Київ за допомогою студентів і гімназистів призвела до загибелі останніх поблизу станції Крути. 28 січня 1918 р. більшовицькі війська увійшли до Києва, який став столицею Радянської України.

Після вигнання з Києва уряд Центральної Ради підписав 26 січня 1918 р. у Бресті угоду з державами німецького блоку. Згідно з цією угодою УНР зобов'язувалася постачати продовольство, а Німеччина і Австро-Угорщина – надати Центральній Раді дипломатичну і воєнну допомогу у боротьбі проти більшовицьких сил. Радянська Росія не мала сил, щоб протидіяти Німеччині, а тому змушена була підписати також 3 березня 1918 р. у Бресті угоду, згідно з якою, зокрема, визнавала Центральну Раду і окупацію України німецькими і австро-угорськими військами.

Центральна Рада продемонструвала цілу гаму сильних і слабких сторін української демократичної революції. До перших слід віднести відродження нації, її швидку, хоч і недостатню політизацію, проголошення Української Народної Республіки. До других – відсутність боездатної армії, адміністративного апарату, необхідного політичного, державного досвіду в керівників Центральної Ради. Були прийняті закони Про випуск державних кредитових білетів УНР (6 січня 1918 р.), «Про національно-персональну автономію» (9 січня 1918 р.), «Земельний закон» (18 січня 1918 р.), «Про громадянство Української Народної Республіки» (2 березня 1918 р.), «Про державну мову» (11 березня 1918 р.), «Про державну символіку», за яким, зокрема, державним гербом УНР став «Володимирів тризуб» (12 березня 1918 р.), тощо. Однак більшість законів та інших правових актів носили декларативно-пропагандистський характер або не впроваджувалися повсякденне життя. Зокрема, не були реалізовані соціальна і аграрна програма.

Центральна Рада так і не змогла налагодити повноцінну роботу в країні, перебуваючи до того ж умовах окупації іноземних військ і втратила авторитет серед широких верств українського народу. Крім того, окупаційну адміністрацію, яка репрезентувала дві монархічні держави (Німеччину й Австро-Угорщину) не могло влаштовувати українське керівництво, яке складалося з представників партій соціалістичної орієнтації. Окупаційне командування почало схилитися до пошуків встановлення альтернативної влади в Україні, розуміючи, що Центральна Рада не може гарантувати стабільних поставок продовольства до Німеччини. Консерватизм німецького

генералітету врешті-решт став базою для зближення німецько-австрійської воєнної адміністрації та колишнього царського генерала Павла Скоропадського.

День 29 квітня 1918 р. став останнім у діяльності Центральної Ради, яка без бою віддала владу в руки П. Скоропадського, проголошеного на з'їзді земельних власників гетьманом України. Жодних політичних актів масового громадського протесту проти державного перевороту історичні джерела не зафіксували.

У останній день свого існування Центральна Рада ухвалила Конституцію УНР, згідно з якою Україна проголошувалась суверенною, демократичною, парламентською державою, з поділом влади на законодавчу, виконавчу і судову. Згідно з Конституцією УНР вищим законодавчим представницьким органом в республіці є Всенародні збори, які обираються строком на 3 роки на основі загального, рівного, таємного голосування за пропорційною виборчою системою. З числа депутатів обирається Голова Всенародних Зборів, його «товариші», один з яких стає заступником Голови. Основні важелі управління належать Раді Народних Міністрів, вищому виконавчому органі, який призначається за згодою Ради Старшин Головою Всенародних Зборів і затверджується Всенародними Зборами. Вищим органом судової влади є Генеральний Суд; місцеве самоврядування представлене виборними Радами і Управами общин, волостей і земель, причому тільки їм «належить єдина безпосередня місцева влада»: міністри тільки контролюють і координують їх діяльність, безпосередньо і через призначених ними урядовців.

У Конституції УНР не визначена форма державного правління (врядування), відсутнє поняття глави держави, однак її аналіз свідчить, що УНР мала б стати класичною парламентською республікою, оскільки глава держави, яким, по-суті, є Голова Всенародних Зборів, обирається не всенародно, а представницьким органом влади – Всенародними Зборами й він виконує здебільшого представницькі й церемоніальні функції. Щоправда, є деякі свідчення, що в у свій останній день Центральна Рада обрала М.Грушевського не як Голову Всенародних Зборів, а як президента, однак це не означало зміну сутності форми державного правління, наділити додатковими повноваженнями главу держави.

9.3. Українська держава П. Скоропадського

У день прийняття Конституції УНР (29 квітня 1918 р.) у Києві відбувся хліборобський з'їзд, організований за ініціативою Союзу земельних власників і за підтримкою окупаційної адміністрації. За рішенням з'їзду Центральна Рада була розпущена. В українських землях виникло нове державне утворення – гетьманат «Української держави». Це була нова модель української держави, яка повинна була зупинити радикалізацію, дезорганізацію і деградацію суспільства, стати творцем і гарантом стабільного ладу, що ґрунтувався на приватній власності та дотриманні правових норм. П. Скоропадський, який

очолив гетьманат, у своїй «Грамоті до всього Українського народу» гетьман обіцяв «забезпечити населенню спокій, закон і можливості творчої праці».

Відповідно до підписаного П.Скоропадським закону «Про тимчасовий державний устрій» «Влада управління належить виключно до Гетьмана України». Він «стверджує закони і без його санкцій ніякий закон не може мати сили», призначає «Отамана Ради Міністрів», який формує Кабінет і представляє на затвердження Гетьмана. Гетьман мав право затверджувати і розпускати уряд, контролював зовнішньополітичну діяльність держави, міг оголошувати воєнний чи особливий стан, проводити амністію. Тобто гетьман одночасно уособлював функції глави держави, законодавчу і виконавчу влади, мав фактично монархічні повноваження. Щоправда, у гетьманській «Грамоті» зазначалося, що зазначені повноваження мають діяти тимчасово – до скликання «Державного Сейму», яке, однак, ніколи не відбулося.

Згідно з законом гетьманський уряд мав назву «Рада Міністрів». Її очолював «Отаман-Міністр», а «керування» її справами покладалося на Генерального Секретаря і «підлеглу йому Генеральну Канцелярію», однак пізніше указані посадові особи стали зватися традиційно – відповідно головою ради Міністрів і державним секретарем. У складі уряду були міністерства внутрішніх справ, народної освіти та мистецтв, фінансів, торгівлі й промисловості, земельних справ, судових справ, іноземних справ, військових справ, народного здоров'я, у релігійних справах та ін. Міністерства поділялися на департаменти.

На місцях замість призначених Центральною Радою комісарів були призначені старости, які очолили місцеві адміністрації. За своїм статусом губернські старости майже повністю відповідали російським губернаторам, та й загалом система місцевої влади наближалась до колишньої моделі царської Росії.

У період гетьманату відбувається деяке налагодження економічного життя. Це було зумовлене відновленням приватної власності, підтримкою П. Скоропадським вільного підприємництва, можливістю промислових і торговельних кіл суттєво впливати на економічну політику влади, широкий збут товарів до Австро-Угорщини та Німеччини. Протягом короткого часу було відновлено грошовий обіг, створено державний бюджет, відкрито кілька українських банків, засновано нові акціонерні компанії, відроджено промислові підприємства та біржі. Поступово було відновлено залізничний рух, реорганізовано державний флот.

Разом з тим становище трудящих значно погіршилося. Власники фабрик і заводів, намагаючись ліквідувати здобутки робітників періоду революції, застосовували так звані локаути – зупинки підприємств з наступним набором нової дешевої робочої сили. П.Скоропадський мав намір відновити козацтво як основу національної армії. Однак реалізувати цей план не встиг. Не вдалося здійснити також і заплановану аграрну реформу на базі викупу великої поміщицької власності.

Певних успіхів було досягнуто у сфері відродження національної культури і освіти. Було створено понад 150 українських гімназій, вийшло з

друку кілька мільйонів примірників українських підручників, відкрито 2 державних університети у Києві, Кам'янець-Подільському широку мережу загальнокультурних закладів та установ (Державний український архів, Національна галерея мистецтв. Український театр драми та опери, Українська державна капела, Державний симфонічний оркестр тощо). У листопаді 1918 р. відкрито Українську Академію Наук, президентом якої став В. Вернадський. У духовній сфері важливим зрушенням стало утворення влітку 1918 р. Української автокефальної православної церкви.

Гетьманська держава значних успіхів досягла у сфері зовнішньої політики: український уряд розширив коло зовнішніх відносин, вів переговори та контактував з Грузією, Доном, Кримом, Кубанню, Литвою, Фінляндією, Голландією, Іспанією, Данією, Норвегією, Швецією та ін. Разом з тим уряд проводив пронимецьку політику, забезпечив умови для пограбування України окупантами.

У листопаді 1918 р. Німеччина і Австро-Угорщина зазнали поразки у світовій війні і змушені були вивести свої війська з України, що привело до низки важливих наслідків, зокрема: утворення Західної Української Республіки (ЗУНР), до складу якої увійшли Галичина, Буковина, Закарпаття; падіння режиму гетьмана Скоропадського і прихід до влади Директорії на чолі з В. Винниченком.

Отже, консервативним силам за допомогою авторитарної влади так і не вдалося стабілізувати політичне і економічне становище в Україні. Не могли кардинально змінити ситуацію на краще окремі успіхи П. Скоропадського у сфері освіти, економіки, міжнародних відносин. Внутрішні і зовнішні протиріччя виявилися сильнішими за гетьманську владу. Падіння режиму гетьмана П. Скоропадського було зумовлено такими причинами як: залежність Української держави від австро-німецьких військ; відсутність регулярної армії, реставрація старих порядків та відродження архаїчних форм організації суспільного життя; вузька соціальна база; підкорення соціально-економічної політики інтересам панівних верств та окупаційної влади; наростання соціальної напруги та формування організованої опозиції.

9.4. Правління Директорії

Державі П. Скоропадського довелося вести боротьбу на декількох фронтах – проти більшовицьких сил, що постійно отримували допомогу з радянської Росії, проти селянської армії Н. Махна, під контролем якого був весь південь України, та проти українських збройних формувань, що зберігали вірність Центральній Раді. Ще в травні 1918 р. партії соціалістичної орієнтації утворили опозиційний гетьманові Український національно-державний союз (з серпня – Український національний союз). У ніч на 14 листопада на таємному засіданні керівництва політичних партій УНС було створено новий орган відновленої УНР – директорію на чолі з В. Винниченком. Командуючим військами став С. Петлюра. Крім того, до складу Директорії увійшли Ф.

Швець, П. Андрієвський, А. Макаренко. Розташувались у Білій Церкві, Директорія прийняла звернення до населення, в якому П. Скоропадський був оголошений «насильником і узурпатором народної влади», його уряд названий недійсним як «антинародний, протинаціональний».

Після цього армія Директорії, ядро якої становив корпус січових стрільців полковника Є. Коновальця, розгромило 18 листопада 1918 р. військо гетьмана П. Скоропадського, а 14 грудня 1918 р. здобула Київ. Зрікшись влади, Скоропадський виїхав до Німеччини. Директорія проголосила відродження Української Народної Республіки, відновила її закони та призначила свій перший уряд під керівництвом В. Чеховського. Вища законодавча влада належала Трудовому конгресові, який був сформований з селянських і робітничих депутатів, представників інтелігенції.

Загалом система організації влади Директорії виявилася дуже своєрідною. Голова Директорії, В. Вінниченко, відав зовнішньою політикою, С. Петлюра іменувався Головним отаманом, на місцях теж діяли численні отамани» або «польові командири», більшість з яких не визнавали над собою ніякої влади. Інші члени Директорії не мали чітко окреслених обов'язків. Не увінчалися успіхом спроби Директорії створити щось подібне до міністерств – відділи: освіти, фінансів, внутрішніх справ, торгівлі й промисловості, праці, шляхів тощо. Не залишив після себе помітного сліду й орган, який мав виконувати роль тимчасового уряду, – «Рада завідувачів державних справ».

Внутрішня політика Директорії відзначалася непослідовністю і наявністю суттєвих суперечностей. Декларуючи ліквідацію приватної власності на землю, уряд так і не зміг втілити в життя цей закон. Залишилась недоторканою і поміщицька земля. Директорія заявила про свою солідарність з робітниками, але разом з тим придушувала страйки і розганяла профспілки. На Правобережжі і Чернігівщині відбувалися єврейські погроми. Елементом дезорганізації державного життя було і особисте протистояння лідерів Директорії, відсутність у них єдності поглядів на першочергові завдання влади та політичну орієнтацію країни. Гостро дискутувалося питання, що краще для України: парламентська республіка чи радянська система? У зовнішній політиці Директорія орієнтувалася на держави Антанти, передусім Францію. З Францією був підписаний договір, за яким Україна підпала під її протекторат. Власне, й сама назва органа влади – «Директорія» була запозичена з історії Великої французької революції XVIII ст.

Наприкінці грудня 1918 р. – у січні 1919 р. політична ситуація в Україні загострилася. На Півдні України та в Криму відповідно до україно-французької угоди висадилися 60-тисячні війська Антанти. На Південному Сході росла небезпека з боку Добровольчої армії генерала Денікіна, який прагнув відтворити Російську імперію. Польща мала претензії на Галичину. Вона вже захопила Львів і продовжувала тіснити на схід уряд і армію Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Проти Директорії рішуче виступили також радянський уряд Росії та більшовики України. 20 листопада 1918 р. був створений Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд, який 4 грудня дав наказ радянським військам розпочати наступ на територію

України. 1 січня 1919 р. у Харкові влада перейшла до Рад, а з січня в нього ввійшли передові радянські частини і переїхав більшовицький Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд.

Директорія намагалася низкою дипломатичних кроків (спроби налагодження контактів з Антантою, проголошення Акта возз'єднання УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р.) вивести державу з політичної ізоляції, знайти засоби для зміцнення власних дипломатичних, фінансових та воєнних позицій. Однак ці кроки були безуспішними. Виявився безперспективним курс на союз з Антантою, яка робила ставку на відновлення єдиної і неділимої небільшовицької Росії. Не виправдав сподівань і акт возз'єднання УНР і ЗУНР, який значною мірою мав формальний декларативний характер. Отже, УНР і ЗУНР не мали реальних сил, щоб посилити інтеграцію та боронити свою державність. Під час падіння гетьманату Директорія мала 100-тисячну армію, а перед здачею Києва наприкінці січня 1919 р. могла розраховувати лише на 21 тис. бійців. Більшість вояків не хотіли ризикувати життям заради збереження влади Директорії. Поразка Директорії стала реальною після того, як радянські війська 12 січня захопили Чернігів, 19 січня – Полтаву, а 27 січня – Катеринослав. 5 лютого 1919 р. війська УНР залишили Київ, а навесні цього року радянська влада була встановлена на всій території України, крім Надзбруччя і західних областей.

Отже, народна підтримка, швидке формування армії, авторитетні та впливові лідери, вдало обраний момент для повстання сприяли приходу Директорії до влади. Однак її недалекоглядна, суперечлива внутрішня політика, відсутність моделі державотворення, протистояння політичних лідерів, слабкість армії, міжнародна ізоляція, втрата контролю за розвитком подій були тими причинами, які не дали змоги Директорії надовго втриматись при владі і побудувати незалежну УНР.

9.5. Розвиток радянської держави в умовах громадянської війни

Україна була одним з головних театрів воєнних дій громадянської війни в колишній Російській імперії. Війна розпочалася з того, як більшовики розігнали Установчі збори у січні 1918 р. Основна причина війни полягала у неприйнятті нового політичного режиму, більшовицьких ідей та економічної політики радянського керівництва з боку різних соціальних верств: буржуазії, дворян-поміщиків, значної частини селянства й інтелігенції. З подіями громадянської війни тісно переплелась визвольна боротьба народів проти інтервенції військ німецького блоку і Антанти.

Після поразки Директорії Україна стала ареною бойових дій між силами Червоної Армії і білогвардійської армії Денікіна. У квітні-серпні 1920 р. Червона Армія воювала з польсько-українським військом (що було наслідком угоди С. Петлюри з польським урядом). З серпня 1920 р. велась війна проти військ Врангеля, яким пощастило закріпитись в Криму після поразки Денікіна. У листопаді 1920 р. радянські війська вигнали білогвардійців із Криму. Одночасно війська Червоної армії розгромили решту

петлюрівських військ між річками Дністер та Південний Буг.

В умовах громадянської війни на території, яка контролювалася більшовиками, була створена система радянської влади. Вищим органом влади вважався Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Як уже відзначалося, I Всеукраїнський з'їзд Рад відбувся в грудні 1917 р. у Харкові, на ньому було проголошено встановлення Радянської влади. Протягом 1918 – 1920 рр. відбулося ще три Всеукраїнських з'їзди Рад.

II Всеукраїнський з'їзд Рад відбувся в березні 1918 р. у Катеринославі. Необхідність скликання з'їзду була зумовлена передусім окупацію України австро-німецькими військами. Тому головним на порядку денному з'їзду було питання про позицію Української радянської республіки до Брестського (російсько-німецького) миру та про відносини України з Радянською Росією. З-поміж 964 делегатів з'їзду було 428 більшовиків, 414 лівих есерів, 90 безпартійних. Інші делегати були меншовиками, правими есерами, українськими соціал-демократами та ін. Перемогла більшовицька позиція щодо необхідності підтримати підписаний Росією мирний договір з Німеччиною та її союзниками, незважаючи на надзвичайно складне становище, в яке він ставить Українську радянську республіку. Однак, щоб мати змогу організувати боротьбу проти австро-німецькій окупації й водночас не спровокувати новий наступ німців на Радянську Росію, з'їзд проголосив Україну самостійною, незалежною від РСФРР Радянською республікою.

Після вступу до Харкова більшовицьких військ у січні 1919 р. був прийнятий декрет Українського Радянського уряду про найменування України Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР).

III Всеукраїнський з'їзд Рад проходив уже після повалення Директорії й відновлення Радянської влади – в березні 1919 р. у Харкові. Переважну більшість його делегатів (1435 з 1887) становили більшовики. Головним на порядку денному з'їзду було прийняття Конституції УСРР, яка мала закріпити завоювання соціалістичної революції. Подібно до Конституції РСФРР, яка була взята за зразок, висувалося завдання переходу від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення революційних перетворень і придушення контрреволюційних намірів з боку заможних класів. Українська Соціалістична Радянська Республіка проголошувалася в Конституції державою «трудящих і експлуатованих мас пролетаріату та найбільшого селянства. Влада трудящих мала здійснюватися через Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Визначалися структура і компетенції вищих органів державної влади. Найвищий орган – з'їзд Рад, а в період між з'їздами – Всеукраїнський Центральний виконавчий Комітет (ВУЦВК), який утворювався з'їздом і звітував перед ним.

До складу ВУЦВК, обраного III з'їздом Рад увійшло 99 членів, з них 89 більшовиків, 10 українських есерів (боротьбистів). ВУЦВК обрав Президію і затвердив склад уряду – Раднаркому. Головою ВУЦВК став Г. Петровський, до Раднаркому України увійшли більшовики О. Бубнов, К.

Ворошилов, В. Затонський, Е. Квірінг, М. Скрипник, О. Шліхтер та ін.

IV Всеукраїнський з'їзд Рад відбувся в травні 1920 р. у Харкові. Він проходив у надзвичайно складних умовах. З-заходу почалася польська агресія, на півдні, з Криму, розпочався наступ білогвардійців на чолі з бароном Врангелем. З огляду на це з'їзд прийняв звернення до робітників і селян Польщі, де вказав на загарбницький характер наступу польських військ і звернувся з маніфестом до селян, робітників і солдатів України, закликав їх помножити свої зусилля для розгрому ворогів. Були також визначені конкретні заходи щодо роботи всіх державних установ в умовах воєнного часу.

Одночасно з формуванням центральних органів Радянської влади органів здійснювалися зміни в адміністративно-територіальному поділі України й створювалися місцеві органи влади. Зокрема, в 1919 р. Україну було поділено на 11 губерній: Київську, Подільську, Херсонську, Одеську, Таврійську, Донецьку, Харківську, Катеринославську, Полтавську, Чернігівську, Волинську. Губернії ділилися на волості. За результатами виборів до місцевих рад, що відбулися в лютому-квітні 1920 р., було створено 1500 волосних Рад та їх виконкомів, 10850 сільських Рад.

Отже, формально в УСРР влада належала радянським органам. Однак насправді Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів були лише інструментом більшовицької диктатури. По-перше, всі рішення органів радянської влади мали відповідати генеральній лінії більшовицької партії. У липні 1918 р. у Москві відбувся I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Першим секретарем ЦК КП(б)У був обраний Г. Пятаков. Будучи складовою частиною РКП(б) Компартія України нав'язувала свої рішення всім органам і установам Радянської влади в республіці. По-друге, переважну більшість у Радах всіх рівнів та в їх виконавчих органах становили більшовики, вони ж обіймали більшість керівних посад в усіх радянських установах. По-третє, в умовах громадянської війни й іноземної інтервенції більшовики створювали надзвичайні органи влади. Зокрема, у квітні 1918 р. у Таганрозі, куди у зв'язку з австро-німецькою окупацією України переїхали радянські державні органи, замість ЦВК Рад і Народного Секретаріату було утворено Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тілу окупантів. У липні 1918 р. за рішенням I з'їзду КП(б)У був створений Центральний військово-революційний комітет (ЦВРК) на чолі з О. Бубновим. Під керівництвом більшовиків також створювалися місцеві військово-революційні комітети. Широкими повноваженнями наділялися коменданти й комісари, які призначалися ревкомами. Спочатку й ЦВРК, і ревкоми діяли як органи боротьби проти австро-німецької окупації та контрреволюційних сил, але в подальшому фактично перебирали на себе функції органів місцевого управління.

На території, що знаходилася під контролем більшовиків, діяла так звана революційна законність, яка забезпечувала боротьбу з контрреволюцією, експропріацію й націоналізацію приватної власності,

проведення економічної політики, що дістала назву політики «воєнного комунізму». Її основні риси: мілітаризація всього економічного життя, жорстка централізація управління і розподілу ресурсів; заборона приватної торгівлі; введення продрозкладки; карткова система забезпечення; націоналізація банків і промислових підприємств; введення загальної трудової повинності під гаслом: «Хто не працює, той не їсть!».

На характер, хід і результати громадянської війни в Україні великий вплив мали коливання українського селянства, в розумінні якого уживались комуністичні уявлення про справедливість, бажання вільно працювати на власній землі і самостійно користуватися результатами своєї праці. Все це проявилось у діяльності Революційно-Повстанської армії, яку очолив Нестор Махно. Селянська армія, яка нараховувала в різні періоди громадянської війни від 5 до 80 тис. бійців, спочатку в союзі з Червоною армією вела бої проти білогвардійців (Денікіна, Врангеля), а згодом проти більшовицьких сил, які проводили на Україні політику воєнного комунізму.

Загострення стосунків Радянської держави з селянством припадає на першу половину 1921 р., коли повстанський рух поширився майже на всю територію України. Але на той час радянська влада вже досить зміцніла і селянські повстання було придушено завдяки силам регулярної більшовицької армії.

Головними політичними наслідками громадянської війни в Україні стали: усунення з політичної арени українських національних сил, їх дискредитація; загибель УНР; встановлення Радянської влади, утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).

Контрольні запитання

- 1. Який партійний склад і політична орієнтація Центральної Ради?*
- 2. У чому основний зміст I, II, III, IV Універсалів Центральної Ради?*
- 3. Чому Центральна Рада не змогла добитися незалежності України?*
- 4. У чому причини перевороту П. Скоропадського?*
- 5. Чому Директорії не вдалося побудувати демократичну українську державу?*
- 6. Хто такий Махно? На які соціальні сили він спирався? Яку мету ставили його дії?*
- 7. У чому причина успіхів Червоної армії в боротьбі з Директорією, іноземними інтервентами, Денікіним, Врангелем?*
- 8. Якими були основні рішення I, II, III, IV з'їздів Рад?*
- 9. Які завдання вирішувалися за допомогою так званої революційної законності?*
- 10. Які політичні наслідки громадянської війни в Україні?*

РОЗДІЛ X. СОЦІАЛІСТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ І ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1921- 1939 РР.)

Ключові слова: *федерація, радянська влада, продрозкладка, продподаток, неп, денаціоналізація, кооперація, кооператив, червонець, інфляція, репресії, культ, класова боротьба, індустріалізація, п'ятирічка, план, Дніпрогес, колективізація, конституція, змагання, новатори, стахановці номенклатура, диктатура, тоталітарний режим, голодомор, соціалістичне будівництво, соціалізм, соціалістична законність, Ради депутатів трудящих.*

10. 1. Участь України в утворенні СРСР

Україна вийшла з громадянської війни поділеною на 4 частини: Галичина і Волинь опинилась у межах Польщі, Буковина – Румунії, Закарпаття – Чехословаччини; всі землі на схід від р. Збруч увійшли до складу Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).

Формально УСРР виникла як самостійна держава, що знаходилася з РСФРР лише у договірних відносинах, однак фактично, починаючи з 1919 р., вона була у повній залежності від останньої. Російські керівники не зважали на незалежний статус України і час від часу втручалася в її внутрішні справи. З цього приводу українське керівництво (Х. Раковський, М. Фрунзе, М. Скрипник, Г. Петровський та ін.) звернулися у березні 1922 р. до ЦК РКП(б) з пропозицією упорядкувати відносини між РСФРР і УСРР, маючи на увазі утворення конфедерації радянських республік, тобто збереження їх суверенітету. Враховуючи, що подібні пропозиції були висунуті й у інших республіках, Політбюро ЦК Російської компартії створило спеціальну комісію під головуванням В.В. Куйбишева. Спочатку комісія схилилася до пропозиції Й. Сталіна про входження республік до складу РСФРР на правах автономії (план «автономізації»). Однак після гострої критики плану «автономізації» з боку В. Леніна комісія ухвалила ленінський план створення федерації рівноправних республік. «Ми, – писав В. Ленін, – визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію...».

Союз РСР був створений 30 грудня 1922 р. на I Всесоюзному з'їзді Рад. Його заснували: Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка, Українська Соціалістична радянська Республіка, Білоруська Соціалістична Радянська Республіка, Закавказька Соціалістична Федеративна Республіка. Остання складалася з трьох автономій: Грузії, Вірменії, Азербайджану. I Всесоюзний з'їзд Рад затвердив Декларацію про утворення СРСР і Союзний Договір. У Декларації викладалися причини, які зумовили об'єднання радянських республік у союзну державу. Договір визначав предмети ведення союзних верховних органів влади, серед яких: міжнародні відносини, зміни зовнішніх кордонів, оголошення війни і підписання миру, керівництво зовнішньою торгівлею й встановлення системи внутрішньої торгівлі, керівництво транспортом і поштово-телеграфною справою, організація і керівництво збройними силами, встановлення єдиної грошової й кредитної системи тощо. Визначалися також органи вищої союзної влади та їх

повноваження.

Обраний на з'їзді ЦВК СРСР очолювали чотири співголови, зокрема від України – Григорій Іванович Петровський, ім'я якого носить місто на Дніпрі – Дніпропетровськ. Головою Раднаркому СРСР було обрано В.І. Леніна.

Встановлювалися єдине союзне громадянство, прапор, герб, державна печатка Союзу СРСР. У заключній частині Договору було встановлювалося право вільного виходу радянських республік із складу СРСР, що в 1991 р. надасть юридичне підґрунтя для проголошення ними, зокрема Україною, державної незалежності.

Декларація і Союзний Договір увійшли до Конституції СРСР, яка була прийнята 31 січня 1924 р. на II Всесоюзному з'їзді Рад. Найвищим органом влади в СРСР визначався Всесоюзний з'їзд Рад. Вибори до нього не були прямими: депутатів обирали Рад міст (1 депутат від 25 тис. виборців) та губернські з'їзди Рад (1 депутат від 125 тис. виборців), тож міські виборці мали більші права, ніж сільські. У період між з'їздами вищим органом влади був Центральний Виконавчий Комітет СРСР, який складався з Ради Союзу та Ради Національностей. Між сесіями ЦВК вищою владою вважалася Президія ЦВК, до складу якої входили Президії Ради Союзу та Ради Національностей. ЦВК призначав уряд федерації – Раду народних комісарів СРСР у складі десяти наркоматів: закордонних справ, військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, шляхів, сполучення, пошт і телеграфів, Вища рада народного господарства, продовольства, праці, фінансів і робітничо-селянської інспекції.

Після прийняття Конституції СРСР усі союзні республіки були зобов'язані внести відповідні зміни й доповнення у свої Конституції. Зокрема, на IX Всеукраїнському з'їзді Рад, що відбувся у травні 1925 р., до чинної Конституції УСРР були внесені статті щодо взаємовідносин між вищими органами державної влади і державного управління СРСР і УСРР. Також знайшли відображення зміни, що відбулися в республіці у зв'язку із утворенням у 1924 р. Молдавської Автономної Соціалістичної Республіки у складі Радянської України і здійсненням у 1923-1924 рр. адміністративно-територіальної реформи, за якою були ліквідовані губернії, повіти й волості, відбувся перехід на триступеневу систему територіального управління.

У травні 1929 р. XI Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив нову (другу) Конституцію УСРР, де була чітко виписана система державних органів республіки. Цю систему очолював Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Делегати на Всеукраїнський з'їзд Рад обиралися обласними з'їздами Рад, а також Все молдавським з'їздом Рад з представників міських і селищних Рад за нормою один делегат на кожні 10 тис. виборців і з представників сільського населення за нормою один делегат на кожні 50 тис. населення. Всеукраїнський з'їзд Рад (з 1935 р. – З'їзд Рад УСРР) мав скликатися один раз у два роки, однак на практиці з'їзди скликалися рідше. У період між з'їздами верховним органом влади в республіці був ВУЦВК (з 1935 р. – ЦВК УСРР), до складу якого входило 366

депутатів. У період між сесіями ВУЦВК, який іноді тривав до одного року, вищим законодавчим, виконавчим і розпорядчим органом влади УСРР була Президія ВУЦВК, яка мала право не тільки видавати розпорядження, але й приймати декрети, що мали силу закону. Отже, формально верховна влада в республіці, як і загалом у СРСР, належала З'їзду Рад та створеним ним органам. Однак, всі органи радянської влади мали керуватися, по-перше, рішеннями відповідних партійних органів, по-друге, – постановами вищестоящих радянських органів. Зокрема, Всеукраїнський з'їзд Рад зазвичай дублював рішення З'їзду Рад СРСР.

Отже, згідно з Конституцією СРСР став федерацією, що складалася з чотирьох радянських республік, дві з яких – Російська й Закавказька – були федеративними. До кінця 1930-х рр. у Союзі буде 15 радянських республік. Більшість питань внутрішньої та економічної політики мали вирішуватися на республіканському рівні. Однак, жорстка централізація, що посилилася в умовах правління Сталіна, поступово призвела до повної ліквідації суверенітету республік і перетворення СРСР із федеративної держави в унітарну, тобто таку, де республіки фактично були не державами, а адміністративними територіями, хоча і зберігали деякі атрибути державності. Про це свідчать визнання територіальної цілісності України, існування в республіці власного адміністративного центру та державного апарату, надання певних прав компактно проживаючим національним меншинам та ін. Свідченням унітарного характеру новоствореної багатонаціональної держави є той факт, що більшість республіканських керівників України призначалися з Москви: у 1923 р. – П. Постишев, у 1925 р. – Л. Каганович, у 1938 р. – М. Хрущов.

10.2. Нова економічна політика

Політична і економічна криза в країні змусила більшовицьке керівництво тимчасово відмовитись від політики воєнного комунізму і перейти до непу. У березні 1921 р. X з'їзд РКП(б) прийняв рішення про заміну продрозкладки продподатком. Незабаром уряд УРСР видав декрет про норми і розмір податку – загальна сума податку становила 126 млн. пудів зерна замість 180 млн. пудів згідно з продрозкладкою.

Поява непу була зумовлена наступними об'єктивними причинами: закінчення громадянської війни, перехід до мирного будівництва, початок відбудови господарства; кризовий стан економіки; невдоволення селянства продрозкладкою, що періодично виливалося у збройні виступи проти існуючої влади; спад світового революційного руху і втрата надії на швидке здійснення світової революції, матеріально-технічної допомоги з боку західного робітничого класу.

Нова економічна політика передбачала систему заходів, що спрямовані на використання товарного виробництва, запровадження ринкових відносин, економічних методів господарювання. Найважливішими з них були: заміна продрозкладки продовольчим податком; денационалізація частини

промислових підприємств, насамперед дрібних і середніх, допуск приватного капіталу, заохочення іноземних концесій (у 1921 р. орендувалось понад 5200 підприємств); відмова від натуралізації господарських відносин і запровадження вільної торгівлі (на території УСРР діяло близько 75 тис. приватних торговельних закладів); нормалізація фінансової системи (відновлено у повному обсязі грошовий обіг, банки, кредитні установи, проведено грошову реформу 1922-1924 рр., яка зупинила інфляцію); децентралізація керівництва промисловістю (введення галузевих госпрозрахункових трестів).

Велике значення для формування правових засад запровадження нової економічної політики в Україні мало прийняття в 1922 р. кодексів – земельного, трудового, цивільного. Цивільний кодекс УСРР визначив такі форми власності, як: а) державна (націоналізована й муніципалізована), б) кооперативна, в) приватна. Земельний кодекс УСРР дозволив вживання найманої праці «у випадках, коли трудове хліборобське господарство що до стану своєї робочої сили чи реманенту не зможе своєчасно виконати потрібної сільськогосподарської роботи». У Трудовому кодексі були врегульовані стосунки між працівником і роботодавцем, визначені умови підписання колективних і трудових договорів. Конкретні механізми реалізації непу були створені в низці інших актів українських радянських органів влади. Зокрема, згідно з декретом ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 19 травня 1923 р. був запроваджений єдиний сільськогосподарський податок, відбувся перехід від натурального податку до грошового. В декреті ВУЦВК від 2 липня 1923 р. «Про державні промислові підприємства, які діють на засадах комерційного розрахунку (трести)» було визначено правове становище трестів. Трести отримали самостійність в виробничій діяльності й збуті виробленої продукції. Значна увага була приділена законодавчому регулюванню торгівлі. З цією метою були прийняті: постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 3 січня 1923 р. «Про купівлю-продаж вроздріб із розстрочкою платежу», яка дала можливість селянам купувати на пільгових умовах сільськогосподарські машини; Положення Раднаркому УСРР від 14 березня 1924 р. Про товарні біржі»; Резолюція «ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про боротьбу з дорожнечею»; Постанова Раднаркому від 25 вересня 1924 р. «Про фірму» тощо.

Упровадження непу в Україні дало позитивні результати щодо виведення економіки з кризи, відбудови і подальшого розвитку народного господарства, незважаючи на помилки і великі труднощі ліквідовано повстанський рух, бандитизм, досягнута стабільність в Україні. В 1923 р. були завершені аграрні перетворення. Дрібні селянські господарства збільшилися за рахунок поміщицьких та церковних земель, а також наділів. До селян перейшло 31 млн. десятин землі, тобто 92% земельного фонду республіки. Селянські господарства швидко відновили своє виробництво, підняли продуктивність у землеробстві і тваринництві. Виробництво зерна в Україні майже досягло довоєнного рівня. Особливо успішно розвився в республіці кооперативний рух. Кооперативні товариства експортували свою продукцію, яка успішно конкурувала на європейському ринку.

Завдяки непу було відновлено промислове виробництво, налагоджена робота транспорту, усунуті наслідки голоду, подолана інфляція, проведена грошова реформа і введена тверда грошова одиниця – червонець (8,6 гр. золота). Однак неп не слід ідеалізувати, бо ця політика означала лише тимчасове повернення до ринкової економіки і вона, на жаль, проіснувала лише до 1929 р. Обмеженість і непослідовність нової економічної політики згодом полегшили Й. Сталіну повернення до воєнно-комуністичних методів управління державою.

Отже, неп був реакцією на об'єктивні обставини – кризовий стан економіки, невдоволення селян продрозкладкою, спад світового робітничого руху тощо. Запровадження нової економічної політики сприяло відродженню приватної ініціативи, поліпшенню економічної ситуації. Ця політика була вимушеним тактичним кроком, а не стратегічною лінією більшовиків.

10.3. Встановлення сталінської диктатури та її наслідки

Проведення непу викликало невдоволення в тієї частини суспільства і партійної верхівки, котра вважала неп зрадою революційних ідеалів. До певного часу авторитет Леніна, ініціатора проведення непу, стримував їхню позицію. Ситуація докорінно змінилася після перемоги Й. Сталіна над прихильниками непу (М. Бухаріним, О. Риковим та ін.) і встановленням його диктатури. Остаточне згортання непу відбулося у 1929 р.

На посаду Генерального секретаря ЦК РКП(б) Й. Сталін був обраний у 1922 р., згодом В. Ленін усвідомив, яку небезпеку створює діяльність Й. Сталіна. Він запропонував (у листі до з'їзду партії) усунути його з цієї посади. Однак виконання цієї рекомендації було заблоковано впливовими партійними діячами Л. Каменєвим і Г. Зинов'євим, бо головну небезпеку встановлення авторитарного режиму вони бачили в особі Л. Троцького, а не Й. Сталіна. Й. Сталін разом з Г. Зинов'євим і Л. Каменєвим усунули Л. Троцького, потім виступив проти своїх союзників разом з М. Бухаріним та О. Риковим, а потім (у 1929 р.) усунув з ключових керівних посад і останніх.

Водночас встановився порядок, згідно з яким керівні посади в державі могли займати, як правило, тільки партійці з числа т.зв. партгоспноменклатури, тобто радянських чиновників. Цей порядок Й. Сталін використав для того, щоб наблизити до керівництва відданих особисто йому людей.

У 1934-1938 рр. відбувалося фізичне знищення більшої частини «ленінської партійної гвардії», провідних воєначальників, діячів науки та культури. Зокрема, загинули: перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, другий секретар ЦК П. Постишев, Голова Раднаркому УРСР П. Любченко, колишній голова Раднаркому України В. Чубар, нарком освіти В. Затонський, командуючий Київським військовим округом І. Якір і безліч інших.

Теоретичною базою масової репресивної політики стала теза Й. Сталіна про посилення класової боротьби в процесі соціалістичного будівництва, хоча на цей час в радянському суспільстві вже не існувало

жодної опозиційної до існуючого режиму сили. Організація українських націоналістів (ОУН), що була створена у 1929 р. Е. Коновальцем та ін. у Відні, мала в основному антипольський характер, поширювала свою діяльність лише на Західну Україну, не мала будь-якого відношення до УРСР.

Переважна більшість людей в Україні, як і в інших республіках, мало що знала про репресії, повністю довіряла партійному керівництву, обожнювала «генія всіх часів і народів Сталіна», була щиро переконана у неперевершеності радянського суспільства.

Встановлення сталінської диктатури значною мірою вплинуло й на характер соціально-економічного розвитку країни. Його головними особливостями стали: згорання непу, форсована індустріалізація, примусова суцільна колективізація, мілітаризація економіки, командно-адміністративні методи управління економікою.

Відбудова народного господарства, яка була успішно здійснена завдяки непу у першій половині 1920-х рр., не пододала відставання СРСР від технічно розвинутих країн. Слід було здійснити індустріалізацію країни, тобто зробити основою господарства такі галузі виробництва, як: машинобудування, металургія, нафтохімія, електроенергетика, тощо.

На відміну від інших країн, у СРСР основні засоби виробництва належали державі, що й обумовило перехід до планової економіки, здійснення п'ятирічних планів 1928/29 – 1932/33, 1933 – 1937 та ін.

Значна частина великих промислових об'єктів була збудована у роки перших п'ятирічок на Україні. Серед них такі гіганти, як: Дніпрогес. Новокраматорський завод важкого машинобудування, Харківський тракторний, Криворізький металургійний заводи тощо.

Про методи, темпи, джерела фінансування індустріалізації йшлося на XIV (1925), XV (1927), XVI (1930), XVII (1934) з'їздах ВКП(б), інших партійних форумах. Проте на практиці індустріалізація здійснювалася не за рішеннями партз'їздів, а за схемою Й. Сталіна. Країна індустріалізувалася надвисокими темпами за рахунок селянства, ціною зубожіння і каторжної праці мільйонів людей.

На початку індустріалізації була здійснена невдала спроба отримати необхідні кошти шляхом цінової політики (високі ціни на промислову продукцію, низькі – на сільськогосподарську). Неперспективним здавався і шлях насильницького викачування хліба з окремих селянських господарств.

«Вихід» був знайдений Й. Сталіним у використанні ідеї ленінського кооперативного плану з метою примусового об'єднання хліборобів у колгоспи, що й було здійснено, починаючи з листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б). Одним із наслідків цієї політики став голод 1932-1933 рр., під час якого в Україні загинули мільйони селян. Провина за цю трагедію лежить не тільки на Сталіні, але й на провідниках його політики в Україні: Л. Кагановичі, В. Молотові, С. Косіорі, П. Постишеві, В. Чубарі та ін. Разом з тим у СРСР відбувалися позитивні процеси: швидке зростання економічного потенціалу, небувалий підйом науки і техніки, розвиток загальної освіти та професійно-технічного навчання. Лозунги перших п'ятирічок, віра в близьке щасливе

життя і реальні кроки в цьому напрямку заохочували людей до ударної праці. У цій атмосфері в 1935 р. на Донбасі розпочався рух новаторів виробництва, названий на честь шахтаря Олексія Стаханова.

Головним соціальним наслідком націоналізації засобів виробництва, індустріалізації промисловості та колективізації сільського господарства була ліквідація промислово-фінансової торговельної і сільської буржуазії, створення міського і сільського пролетаріату, позбавленого приватної власності. Вважалося, що були створені соціалістичні за своїм характером класи та ліквідована експлуатація людини людиною. Хоча насправді, замість одних панівних класів сформувався новий – партноменклатура, у колективній власності і володінні якої фактично перебували всі засоби виробництва.

Отже, об'єктивний аналіз радянського суспільства показує, що в ньому поряд з безперечно соціалістичними рисами (соціальні гарантії, планування економіки, суспільний характер виробництва) існували феодальні елементи (сталінська деспотія, кріпосне право, примусова праця, номенклатурні привілеї) Отже, саме гострота цих суперечностей і зумовила особливий драматизм в історії України радянського періоду.

10.4. Репресивно-каральні органи і право в умовах тоталітарного режиму

У 1930-ті рр. у СРСР склався тоталітарний режим, який характеризувався: 1) тотальним відчуженням народу від власності й політичної влади; 2) монополією на владу комуністичної партії; 3) неосяжним контролем держави над усіма сферами життя радянського суспільства; 4) наявністю формальних ознак соціалістичного народовладдя; 5) підпорядкуванням усього громадського життя одній комуністичній ідеології, надмірною ідеологізацією суспільства; 6) соціальною демагогією, проголошенням життя в країні втіленням добра, справедливості, матеріального благополуччя людей.

Такий режим не міг обійтися без насилля, без застосування в управлінні й внутрішній політиці терору, без придушення будь-якого інакодумства, недопущення будь-якої критики режиму. Тому починаючи з середини 1920-х рр. у системі державної влади дедалі більше, а згодом ключове місце посідають репресивно-каральні органи.

З 1923 р., після утворення СРСР, головним репресивно-каральним органом в країні було Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) при Раднаркомі СРСР. При голові ОДПУ утворювалася Колегія, яка мала право визначати міри покарання, включно до вищої. За Конституцією СРСР 1924 р. на органи ОДПУ покладалися завдання боротьби «з політичною й економічною контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом», однак через відсутність партійного і державного контролю за діяльністю органів ОДПУ вони широко використовувалися не тільки за своїм прямим призначенням, але й у внутрішньопартійній боротьбі, репресіях проти політичної опозиції та всіх інакомислячих, яких оголошували «ворогами народу».

ОДПУ діяло на правах союзного народного комісаріату. В УСРР, як і в інших союзних республіках, було створено Державне політичне керування (ДПК). На чолі його стояв голова, якого призначав ВУЦВК і який одночасно був Уповноваженим ОДПУ. Місцеві органи ДПК УСРР створювалися спочатку при губвиконкомах, а потім при окрвиконкомах. Діяли й особливі відділи корпусів та дивізій Українського військового округу, транспортні відділи ДПК, органи ДПК з охорони кордонів України. Голова ДПК УСРР входив до складу Раднаркому УСРР і мав право ухвального голосу. Згідно з Положенням від 28 червня 1924 р., ДПК УСРР було підпорядковано ВУЦВК і Раднаркому УСРР, але «в своїй операційній діяльності» мало керуватися директивами і розпорядженнями ОДПУ СРСР. Фактично вплив республіканських державних інститутів на діяльність ДПУ був мінімальним.

На початку 1930-х рр. значно збільшилася чисельність співробітників ОДПУ, посилилася централізація керівництва його органами. Міліція, яка раніше була в подвійному підпорядкуванні – Наркомату внутрішніх справ союзних республік і місцевих виконкомів Рад, була виведена з-під контролю місцевих партійних і радянських органів і підпорядкована безпосередньо ОДПУ СРСР. ОДПУ була підпорядкована також і система виправно-трудова установ. Причому основним місцем позбавлення волі став виправно-трудова табір, тоді як до 1930 р. це були виправно-трудова колонії, підпорядковані НКВД, а потім Наркомату юстиції республіки.

Функції ОДПУ постійно розширювалися. Органи ОДПУ і ДПК стали опікуватися такими справами, як цензура, забезпечення режиму таємності в листуванні партійних і радянських органів, стан протипожежної охорони і техніки безпеки на підприємствах державного значення, національні відносини, релігійне життя тощо. Встановивши тотальний гласний і негласний контроль над суспільством, вони фабрикували велику масу справ проти справжніх і удаваних ворогів режиму. Зокрема, у 1927 – 1928 рр. вони «викрили» у Шахтинському районі Донбасу нібито існуючу організацію «буржуазних спеціалістів», що діяла за завданням іноземних розвідок. Як наслідок було розстріляно і засуджено до тривалих строків ув'язнення чимало невинних людей, чудових спеціалістів. Українська зловісна роль зіграли органи ОДПУ – ДПК з початком масової примусової колективізації українського селянства. За їх участю вилучався хліб у селян, відбувалося так зване розкуркулювання, здійснювалося оточення сіл, що голодували під час Голодомору 1932 – 1933 рр.

Улітку 1934 р. на базі ОДПУ був створений союзний Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), раніше існували тільки республіканські наркомати внутрішніх справ. Порівняно з ОДПУ повноваження НКВС ще більше розширилися. Апарат НКВС, фактично підпорядкований особисто Й. Сталіну, на певний час став більш вагомим у вертикалі влади, ніж компартійний апарат.

Посилення тоталітаристських тенденцій відбилося й змінах у системі радянського права. На початку 1930-х рр. була прийнята ціла низка законів, яким були створені підвалини репресивної політики сталінщини. У зв'язку із

запровадженням планової економіки, прийняттям п'ятирічних планів у *цивільному праві* з'явилися додаткові норми, які мали сприяти виконанню народногосподарських планів, збереженню соціалістичної власності, удосконаленню договірних відносин між підприємствами. У *трудовавому праві* головна увага приділялася піднесенню продуктивності праці, зміцненню трудової дисципліни, усуненню плинності робочої сили. Установлювалося, зокрема, що всі підприємства, установи й господарства могли наймати робочу силу тільки через державні органи праці; всі випускники вузів і технікумів мусили обов'язково відпрацювати 3 роки на виробництві за призначенням наркоматів; працівники несли матеріальну відповідальність за випуск бракованої продукції й простої. Основною рисою радянського *кримінального права* стає його репресивний характер, жорстокість покарань, особливо за шпигунство, диверсію, «шкідливі акти» державних підприємств і установах та зраду Батьківщині, яка визначалася як «дії, вчинені на шкоду воєнній могутності СРСР, державній незалежності чи недоторканності його території». Причому відповідно до закону від 7 квітня 1935 р. мінімальний вік кримінальної відповідальності за низку злочинів був знижений до 12 років.

У зв'язку з проведенням суцільної колективізації з'являється *колгоспне право*. Будь-яка спроба посягання на колгоспну власність кваліфікувалося як злочин. Варто назвати хоча б Закон від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», за яким люди, які посягали на «священну» і «недоторканну» соціалістичну власність розглядалися як «вороги народу» з усіма наслідками. До них стала застосовуватися вища міра покарання, із заміною у разі пом'якшуючих обставин розстрілу позбавленням волі на строк не менше 10 років. За незаконний збір колосків з колгоспного поля після збору врожаю люди засуджувалися за цей «злочин» до 10 років позбавлення волі. У серпні 1932 р. була прийнята партійно-урядова постанова «Про боротьбу зі спекуляцією», яка передбачала за спекуляцію продуктами сільського господарства і промтоварами позбавлення волі на строк від 5 до 10 років.

Великі негативні соціальні наслідки мали Постанова ЦВК і РНК СРСР від 27 грудня 1932 р. «Про установлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР і обов'язкову прописку паспортів» та відповідне Положення про паспорти. Згідно з Положенням паспорти видавалися тим, хто проживав у містах, робітничих селищах, працівникам транспорту, робітникам радгоспів, працюючим на новобудовах. Отже, колгоспникам видавати паспорти не передбачалося, що автоматично їх позбавляло можливості вільного пересування і зміни місця проживання. Відтоді й до початку 1960-х рр. колгоспники фактично були державними кріпаками. Що не завадило радянській пропаганді поширювати міфи на кшталт: «Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек».

10.5. Конституція УРСР 1937 р.

У грудні 1936 р. VIII Всесоюзний з'їзд Рад проголосив перемогу соціалізму і прийняв Конституцію СРСР. У новому «Основному Законі» держави були сформульовані основні риси радянського суспільного і державного устрою, принципи організації й діяльності вищих і місцевих органів державної влади і державного управління, органів суду й прокуратури, а також декларовані основні права й обов'язки громадян. Вищим органом державної влади СРСР ставала Верховна Рада СРСР, яка складалася з двох палат: Ради Союзу і Ради Національностей.

Обсяг прав радянських людей, за так званою сталінською Конституцією, був настільки великим, що її можна було б охарактеризувати як найдемократичнішу у світі, якби тільки тоталітарним сталінським режимом цинічно не ігнорувалися записані в Конституції демократичні права свободи, зокрема, свобода слова, зборів і мітингів, недоторканість особи тощо. Відповідно до Конституції СРСР 1936 р. союзні радянські соціалістичні республіки, а їх на цей час було 11, зберігали за собою право виходу із складу Союзу РСР, що було фікцією.

У січні 1937 р. XIV з'їзд Рад УСРР прийняв нову Конституцію УРСР (Української Радянської Соціалістичної Республіки). Вона була написана на основі й у відповідності з загальносоюзною Конституцією. Україна визначалася як «соціалістична держава робітників і селян», де політичну владу здійснюють Ради депутатів трудящих. Економічною основою УРСР визнавалися соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва, яка існувала у формі державної та кооперативно-колгоспної власності. Відповідно до Конституції СРСР Конституція УРСР законодавчо закріпила соціалістичні принципи: «Праця в Українській РСР є обов'язком і справою честі кожного здатного до праці громадянина», «Хто не працює, той не їсть», «Від кожного за його здібностями, кожному – по його праці».

Вищим і єдиним законодавчим органом державної влади УРСР ставала Верховна Рада, яка обиралася строком на чотири роки. Тобто було скасовано положення, коли приймати закони мали право декілька органів: з'їзди Рад, ВУЦВК, його Президія і уряд. Верховна Рада обирала Президію – колегіальний, постійно діючий орган і утворювала уряд – Раднарком УРСР. На відміну від Конституції 1929 р. нова Конституція чітко розмежувала компетенцію вищих органів влади і вищих органів управління. Так, якщо раніше лише вказувалося, що Раднарком здійснює загальне управління УРСР, то у новому документі були визначені всі повноваження уряду. Він об'єднував і направляв роботу народних комісаріатів та інших підпорядкованих їм установ, вживав заходів щодо виконання народногосподарського плану й бюджету республіки, забезпечення громадського порядку, захисту інтересів держави і охороні прав громадян, перевіряв роботу виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих і керував нею, створював у разі необхідності

спеціальні комітети й головні управління зі справ господарського і культурного будівництва.

Визначалися порядок утворення, структура, компетенції місцевих органів державної влади і державного управління. Відповідно до нової Конституції СРСР нова Конституція УРСР закріпила перетворення Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів у Ради депутатів трудящих. Основними формами роботи Рад стали сесії, робота постійних комісій Рад, діяльність депутатів у виборчих округах. Були встановлені основні принципи нової виборчої системи: загальне, рівне і пряме виборче право при таємному голосуванні в усі органи державної влади – від сільської Ради до Верховної Ради УРСР. З одного боку, була ліквідована виборча система, за якою робітничий клас мав переваги над селянством, але з іншого – по суті зберігалися вибори без вибору, адже виборцям доводилося «обирати» депутата лише з однієї кандидатури.

У останніх двох розділах Конституції УРСР були визначені герб, гімн, прапор, також столиця УРСР – місто Київ. Отже, формально УРСР мала всі атрибути держави. Фактично вона залишалася адміністративно-територіальною одиницею, тільки більш високого рівня ніж область.

10.6. Судова система і право в УРСР на засадах «сталінської» Конституції

Відповідно до нової Конституції відбулися суттєві зміни у судоустрої, роботі органів правосуддя й у правовій системі. Хоча Україна формально й зберігала свою судову систему на чолі з Верховним судом, однак за Конституцією СРСР 1936 р. законодавство про судоустрій і судочинство до відання Союзу. Характерною особливістю всієї системи законодавства була перевага загальносоюзного законодавства над республіканським.

Вищим судовим органом республіки був Верховний суд, який обирався Верховною Радою УРСР строком на п'ять років. Він складався з голови, заступників голови, членів суду, народних засідателів, діяв у складі судової колегії для розгляду кримінальних справ і судової колегії з цивільних справ. Обласний суд обирався обласною Радою на такий самий строк, складався також з двох судових колегій (у цивільних і кримінальних справах). Він розглядав кримінальні справи про контрреволюційні злочини, особливо небезпечні справи проти державного управління, про крадіжки соціалістичної власності, особливо важливі посадові й господарські злочини, справи по спорам між державними і громадськими установами, підприємствами й установами, а також скарги і протести на вироки судів нижчої інстанції. Кримінальні й цивільні справи розглядалися у складі головуючого – голови або члена суду і двох народних засідателів. У касаційній колегії вони вирішувалися трьома постійними судьями. Основою судової системи УРСР залишався народний суд, до підсудності якого відносилася основна маса кримінальних і цивільних справ. Усі справи в народному суді розглядалися народним суддею і двома народними засідателями, що обиралися населенням

району строком на три роки. Крім того, діяли ще спеціальні суди – військові трибунали, лінійні суди залізничного транспорту і воднотранспортні, які належали до загальносоюзних органів і підлягали Верховному Суду СРСР.

У Конституції СРСР 1936 р. та Законі про судоустрій Союзу СРСР, союзних і автономних республік від 16 серпня 1938 р. були задекларовані принципи соціалістичної законності, які на практиці постійно порушувалися. Характерним явищем сталінщини були позасудові репресії. Право застосування кримінального покарання надавалося не тільки судовим органам, але й «трійкам», особливій нараді при Наркоматі внутрішніх справ СРСР.

Важливими знаряддям репресивної політики були органи прокуратури. Попри те, що за законом їх основною функцією мало бути здійснення нагляду за точним дотриманням законів усіма установами й окремими посадовими особами і громадянами, вони часто самі практикували й підтримували недозволені методи слідства, проведення необґрунтованих репресій.

Особливим беззаконням характеризувалася діяльність Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (НКВС), який фактично підпорядковувався лише особисто Й. Сталіну. Саме органи цього відомства безпосередньо здійснювали масові й жорстокі репресії, фальсифікували політичні справи, вибивали у невинних людей признання в зраді Батьківщині, тероризмі, ворожій діяльності проти власного народу тощо. Репресії стали особливо масовими після лютнево-березневого 1937 р. пленуму ЦК ВКП(б), на якому Й. Сталін заявив, що країна знаходиться в небезпечному становищі через підступи саботажників, шпигунів, диверсантів і винуватив керівних працівників і правоохоронців у нездатності розпізнавати ворога. Керуючись вказівкою «вождя», ЦК ВКП(б) затвердив наказ Наркома внутрішніх справ М. Єжова, згідно з яким треба було репресувати близько 270 тис. людей, з них негайно знищити близько 76 тис. У подальшому планування подібних каральних акцій стало регулярними, а арешти «ворогів народу» перетворилися на майже буденну справу. Від арештів були не застраховані ані керівні відомі державні діячі, ані прості люди – робітники, селяни, спеціалісти виробництва, працівники освіти й культури.

Хвиля репресій не могла оминати й Україну. З 62 членів ЦК КП(б)У, що був обраний XIII з'їздом КП(б) в 1937 р., було звинувачено у ворожій діяльності 53 особи. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У репресовано було 10, з 5 кандидатів у члени політбюро – 4. Загинули всі 9 членів оргбюро ЦК КП(б), включаючи першого секретаря ЦК С. Косіора. Відбулися масові репресії проти військових кадрів, був розстріляний командуючий Київським військовим округом Й. Якір. Як наслідок були винищені майже повністю відомі учасники Жовтневої революції й громадянської війни, стара «партійна гвардія». Ставати в опозицію Й. Сталіну було нікому. Усі громадяни перетворилися на слухняних «гвинтиків» єдиного державного механізму.

Після прийняття «найдемократичнішої у світі сталінської

Конституції» нове посилення жорстокості так званої соціалістичної законності виглядало особливо цинічною. У другій половині 1930-х рр. додаткові репресивні норми були включені до трудового колгоспного і земельного, кримінального права. Так, у груді 1938 р. Раднарком СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦСПС прийняли постанову «Про заходи щодо впорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування і боротьби із зловживанням в цій справі». Постанова проводила різку межу між сумлінними працівниками і прогульникам, ледарями, зокрема щодо їхніх прав на одержання допомоги по соціальному страхуванню, і вводила нові норми страхового забезпечення у разі захворювання, диференційовані залежно від стажу роботи.

У руслі подальшого одержавлення так званої колгоспної власності була написана постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 28 травня 1938 р. «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання». Вона вимагала негайно провести обмір присадибних ділянок колгоспників і відібрати у них всі «надлишки» землі під приводом того, що присадибне господарство відвертало колгоспників від роботи в колгоспах. Одночасно встановлювався для кожного працездатного члена артлі обов'язковий мінімум трудоднів (60-100 на рік). Той, хто не виконував цей мінімум, втрачав право на присадибну ділянку. Згодом вводився й більш важкий податок з присадибних ділянок.

Під приводом необхідності посилення обороноздатності країни приймаються закони, які фактично перетворили робітників на кріпаків. Серед них: Укази Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і установ» та від 19 жовтня 1940 р. «Про заборону самовільного залишення роботи трактористами і комбайнерами, що працюють на машинно-тракторних станціях». Низкою законодавчих актів посилювалася жорстокість покарання, включно до розстрілу, не тільки за шпигунство, шкідництво, диверсію, але й порушення трудової дисципліни працівниками транспорту, незаконний випуск цінних паперів, переплавлення державної розмінної монети, підроблення паспортів, порушення паспортної системи, правил військового обліку, замах на соціалістичну власність, випуск недоброякісної продукції тощо. Застосувати указані статті при бажанні можна було до будь-якого радянського громадянина. Особливо якщо враховувати масове застосування незаконних «слідчих дій». Сам «великий вождь» і «батько всіх народів» Й.Сталін учив правоохоронців, що «метод фізичного впливу повинен обов'язково застосовуватись надалі... як виключно правильний і цілковитий».

Контрольні запитання

1. *Які обставини зумовили утворення СРСР?*
2. *Як була організована система державного управління в СРСР за Конституцією 1924 р.?*
3. *Які зміни в організації вищої влади передбачалися в Конституції УРСР 1929 р.?*
4. *Якими є особливості непу і як вони відбилися у законодавстві? проводилася індустріалізація промисловості в Україні?*
5. *У чому причини встановлення сталінської диктатури?*
6. *У Ви вбачаєте основне протиріччя Конституції СРСР 1936 р.?*
7. *Чи був збудований у СРСР та УРСР соціалізм?*
8. *Які ознаки тоталітарного режиму?*
9. *Яку роль у збереженні тоталітарного режиму виконували репресивно-каральні органи?*
10. *Які зміни в організації вищої влади в Україні передбачалися в Конституції УРСР 1937 р.?*
11. *Які зміни у судочинстві й правовій системі УРСР відбулися у 1930-ті рр.?*

РОЗДІЛ XI. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ТА ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Ключові слова: державне регулювання, фашизм, нацизм, агресія, ультиматум, пакт, оборона, оточення, окупація, плацдарм, рейд, рейкові операції, ОУН, УПА, партизани, фронт, героїзм, мужність, звитяга, Червона армія.

11.1 Початок Другої світової війни і входження Західної України до складу УРСР

Друга світова війна – одна з найтрагічніших подій у історії людства. Почавшись 1 вересня 1939 р. з нападу нацистської Німеччини на Польщу, вона тривала довгих 6 років. У неї було втягнуто 72 держави, де проживало 80% всього людства. Воєнні дії велись на території 40 держав, воювали понад 110 млн. людей.

Головною складовою Другої світової війни була Велика Вітчизняна війна радянського народу, яка почалася після нападу Німеччини на СРСР. З 22 червня 1941 р. по травень 1945 р. тривала війна не тільки проти радянської держави, у ній вирішувалася питання про те, бути чи не бути радянському народу, українському народу, зокрема. Ця обставина викликала масовий героїзм, мужність, самопожертвування радянського народу всіх національностей, які боролися з ворогом у складі Червоної армії, партизанських з'єднань і загонів, у лавах підпільників.

Війна назрівала протягом багатьох років. Причини її були складними і різноманітними. Найважливішою з них було загострення суперечностей між

капіталістичними країнами, зокрема, Німеччиною, Італією та Японією, з одного боку, і США, Англією і Францією, з другого. За цих умов правлячі кола західних країн докладали чимало зусиль, щоб направити агресію Німеччину в інший бік – на схід, тобто проти СРСР. Однак нацистська Німеччина побоювалася війни на два фронти – одночасно проти провідних західних країн і Радянського Союзу, який міг скористатися нагодою для реалізації власної геополітичної стратегії. Виношуючи плани агресії в Західній Європі, Німеччина була зацікавлена в нейтралітеті з боку СРСР. З іншого боку, й керівництво СРСР відчувало загрозу опинитися сам-на-сам у протиборстві з усім капіталістичним світом. У ситуації, що склалася, за пропозицією Німеччини 23 серпня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький пакт про ненапад («Пакт Молотова-Ріббентропа»). Був також узгоджений таємний протокол про поділ країн Східної Європи між Німеччиною і СРСР. У цьому документі Німеччина погодилася на приєднання до СРСР західних українських земель: Галичини і Західна Волинь, які в 1921 р. потрапили до Польщі, і Північну Буковину, яка в 1918 р. була захоплена Румунією.

Підписання радянсько-німецького пакту дало змогу Німеччині напасти на Польщу й тим розпочати світову війну. Тому деякі історики вважають, що провина у розв'язуванні Другої світової війни лежить і на тодішньому керівництві СРСР. Однак у цього договору є й інший бік – він забезпечив возз'єднання українських земель у складі СРСР.

З початком німецького нападу на Польщу СРСР відповідно до угоди з Німеччиною, ввів свої війська у Західну Україну (17 вересня 1939 р.) У червні 1940 р. радянський уряд висунув вимогу уряду Румунії повернути Радянському Союзу Бессарабію та Північну Буковину, де проживало в основному українське населення. Українці зустріли Червону армію з радістю і великими сподіваннями краще життя.

Відбулося об'єднання основної частини українських земель у складі СРСР. Поза Радянською Україною залишилося лише Закарпаття. Після розвалу Чехословаччини тут утворилася маріонеткова (по відношенню до Німеччини) українська держава – Закарпатська Русь, яка незабаром була загарбана Угорщиною.

Возз'єднання з СРСР і проголошення Радянської влади населення західноукраїнських земель зустрічало з ентузіазмом, адже двадцятирічна окупація українських земель Польщею і Румунією характеризувалася застоєм в економіці, політичним безправ'ям, утисками у освітньо-культурній сфері. Ще до приходу Червоної армії населення у деяких містах, селах і повітах створювалися ревкоми, які роззброювали поліцію й жандармерію, заявляли про готовність взяти владу в свої руки. Після приходу Червоної армії ревкоми були реорганізовані: у містах і повітах – у тимчасові управління, а у волостях і селах – селянські комітети. В жовтні 1939 р. рішенням Військової ради Українського фронту в колишніх воєводствах Західної України були й обласні тимчасові Львівське, Станіславське, Тернопільське, Луцьке обласні тимчасові управління в складі чотирьох осіб. Невдовзі за ініціативою

Львівського управління був створений комітет для організації виборів до Українських Народних Зборів Західної України.

Народні збори Західної України відбулися 26-28 жовтня 1939 р. у приміщенні Львівського оперного театру. В їх роботі взяли участь 1484 депутата, обрані за принципом загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Серед депутатів робітники становили 28%, селяни – 52%, представники інтелігенції – 18%.

Народні збори затвердили чотири декларації: 1) про встановлення радянської влади в Західній Україні; 2) про прийняття Західної України до складу СРСР і включення її до складу УРСР; 3) про націоналізацію банків та великої промисловості Західної України; 4) про конфіскацію земель поміщицьких, монастирських та великих державних урядовців.

На прохання Народних зборів Західної України Верховна Рада СРСР прийняла 1 листопада 1939 р. Закон про включення Західної України до складу СРСР і з'єднання її з УРСР. 15 листопада Верховна Рада України, заслухавши заяву повноважної комісії Народних Зборів Західної України і, вітавши постанову Верховної Ради СРСР, постановила: «Прийняти Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки і возз'єднати тим самим великий український народ в єдиній українській державі». У грудні цього року згідно з відповідним указом Верховної Ради СРСР був встановлений новий адміністративний поділ Західної України – утворено шість областей: Волинська, Рівненська, Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська.

У 1940 р. подібним чином відбулося приєднання до СРСР Північної Буковини і Бессарабії: ультиматум Румунії з вимогою звільнити незаконно захоплені землі, входження на них Червоної Армії; створення робітничих і селянських комітетів, перехід влади до повітових, міських, волосних і сільських Рад, їх звернення до Верховної Ради СРСР.

2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон «Про включення північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР». Решта території Бессарабії відійшла до складу новоутвореної Молдавської РСР. Невдовзі були створені Чернівецька та Ізмаїльська області, замість волостей були створені райони. Тоді ж два райони УРСР, що були заселені переважно молдаванами, відійшли до Молдавської РСР.

Після входження утворення західних областей УРСР у них відповідно до чинного республіканського законодавства відбулися вибори до місцевих Рад, створені відповідні виконавчі органи Рад. Однак зміни, що відбувалися в цьому регіоні України, мали суперечливий характер. З одного боку, відбувалися експропріація маєтків польських землевласників, перерозподіл їхньої землі між українськими селянами, українізація системи народної освіти, державних установ, судочинства, поліпшення медичного обслуговування, особливо на селі, націоналізація промислових підприємств, банків, ліквідація безробіття та ін. З іншого – почалася активна радянська, руйнація політичної та культурної інфраструктури, створеною місцевою українською

інтелігенцією. Перестали функціонувати всі колишні партії, а також культурні установи, зокрема «Просвіта», наукове товариство ім. Т. Шевченка тощо. Здійснювалися насильницька колективізація, антицерковні акції, репресії проти так званих «буржуазних спеціалістів», масові депортації населення.

Отже, восени 1939 р. та влітку 1940 р. відбулося етнічне возз'єднання України. Західноукраїнські землі увійшли до складу УРСР. Незважаючи на неоднозначність і суперечливість політики сталінського режиму в Західній Україні, об'єднання вперше за багато століть у межах однієї держави більшості українських етнічних територій було визначною подією, важливим кроком у розв'язанні українського питання.

11.2. Основні етапи і події Великої Вітчизняної війни

22 червня 1941 р., після нападу Німеччини на СРСР, почалася Велика Вітчизняна війна радянського народу, яка тривала до 8 травня 1945 р., коли у Потсдамі був підписаний Акт про капітуляцію фашистської Німеччини. У червні 1941 р. армія агресора нараховувала 190 дивізій (157 з них – німецькі), 47 тис. гармат, 4,3 тис. танків, 5 тис. літаків. Проти Радянського Союзу виступили у союзі з фашистською Німеччиною Фінляндія, Угорщина, Румунія, Італія. На Україну наступала група армій «Південь» (командуючий фельдмаршал фон Рундштедт). Разом із сателітами (румунськими та угорськими дивізіями) вона налічувала 57 дивізій і 13 корпусів. Їй протистояли 88 дивізій двох фронтів Червоної армії: Південно-Західного (командуючий генерал М. Кирпонос) та Південного (командуючий генерал І. Тюленев).

У 1941 р. Червона Армія, у складі якої воювали мільйони українців, вела жорстокі бої під Києвом, Одесою, Харковом, на Донбасі. Особливо великих втрат зазнала вона під Києвом, де загинуло командування Південно-Західного фронту на чолі з генералом М. Кирпоносом, потрапило у полон понад 600 тис. червоноармійців та командирів. Червона армія втратила за перші три тижні війни 850 тис. людей, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Німецькі бойові втрати в живій силі були менше в 10 разів. За чотири місяці воєнних дій німцям вдалося окупувати майже всю Україну й встановити тут жорстокий окупаційний режим. Сутність ставлення нацистів до українців сформулював сам Гітлер: «В нас немає жодних зобов'язань щодо цих людей. Слово «свобода» для них означає митися на свята. Наше завдання одне: германізувати цю країну шляхом ввезення туди німців, на корінне ж населення треба дивитися як на червоношкірих». За роки окупації нацисти закатували на українській землі понад 5 млн. мирного населення та військовополонених, вивезли на примусові роботи до Німеччини 2,4 млн. українців, завдали величезних матеріальних збитків Україні.

Причинами перших вражаючих невдач радянських військ були некомпетентність воєнно-стратегічного керівництва, незавершеність процесу переозброєння, мобілізаційна невідповідність армії, раптовість фашистського нападу, міжнародна ізоляція Радянського Союзу,

розпорошення сил Червоної Армії проти Німеччини, Туреччини та Японії, масові репресії 1937-1938 рр. проти армійського командного складу. Однак ціною величезних втрат Червона Армія витримувала декілька місяців наступ ворога і зірвала виконання німцями плану «Барбаросса», за яким належало вже до зими 1941 р. вийти на лінію «Архангельськ – Астрахань». Героїзм радянських воїнів, зокрема, на території України, дав змогу керівництву СРСР організувати перебудову виробництва для потреб війни і підготувати сили для оборони Москви, а потім, у грудні 1941 р., розпочати контрнаступ і завдати німцям першого з початку їхньої агресії серйозного удару.

Вирішальні битви Великої Вітчизняної і Другої світової війни відбулися під Сталінградом (17 липня 1942 р. – 2 лютого 1943 р.) і на Курській дузі (5 липня – 23 серпня 1943 р.). У битві під Сталінградом фашистські загарбники втратили вбитими, пораненими й полоненим понад чверть складу армій, що діяли на радянсько-німецькому фронті. Червона армія виявила свою здатність власними силами розгромити фашизм. Верховне Головнокомандування Червоної армії взяло ініціативу в свої руки. В грудні 1942 р. у результаті наступальної операції Червоної армії вперше було визволено декілька сіл Луганської області. У Курській битві радянські війська знищили 30 дивізій ворога, в тому числі ударні танкові сили. Була зірвана остання спроба противника змінити хід війни. Червона армія здійснила широкомасштабний наступ в ході якого було продовжено звільнення України, була звільнена колишня столиця Радянської України – місто Харків.

Наступні етапи визволення України пов'язані з битвою за Дніпро, Корсунь-Шевченківською, Львівсько-Сандомирською та ін. операціями I, II, III, IV Українських фронтів (командуючі М. Ватутін, І. Конєв, Р. Малиновський, Ф. Толбухін). У ході боїв за Дніпро 25 жовтня 1943 р. був звільнений Дніпропетровськ. Розгромом ворога на підступах до Кривого Рогу та Нікополя у лютому 1944 р. завершено визволення Дніпропетровської області. На початок жовтня 1944 р. була повністю звільнена від окупантів територія УРСР, а наприкінці цього місяця наші війська вибили ворога із Закарпаття, яке незабаром було возз'єднане з Радянською Україною. Отже, визволення України було важливою частиною процесу розгрому фашистських загарбників.

До травня 1945 р. бойові дії Великої Вітчизняної війни відбувалися за межами України. Червона армія виконувала визвольну місію у Європі. Честь здійснення Берлінської операції була надана поряд з військами I та II Білоруських фронтів (Г. Жуков, К. Рокоссовський) і I Українському на чолі з І. Конєвим.

Протягом всієї війни радянсько-німецький фронт був головним фронтом боротьби проти фашизму, де гітлерівське командування змушено було тримати до 70% всього складу своїх військ. Радянська армія розгромила понад шістьсот фашистських дивізій, тоді як інші учасники антигітлерівської коаліції – 176, що свідчить про вирішальну роль СРСР у розгромі фашистського агресора.

Останнім часом суспільству нав'язана дискусія, чи правильно вважати радянсько-німецьку війну Великою Вітчизняною війною. Але факти свідчать, що війна була справді народною, вітчизняною, «священною», у ній вирішувалися питання про існування не тільки радянського суспільного устрою, але й самого українського народу. Коли б Червона Армія зазнала поразки, як планувало командування нацистської Німеччини, то про будь-яку українську державність не могло бути й мови. Очевидно, що фашисти хотіли знищити більшість населення України, а інших перетворити в рабів. Але, важко заперечувати і те, що на початку війни мільйони громадян УРСР були незадоволені сталінським режимом та сподівалися, що німецька влада буде кращою. Цим можна пояснити і величезний недобір в Червону Армію під час демобілізації у перші місяці війни, і масове дезертирство з фронту, і величезну кількість полонених, які просто не бажали воювати.

Тим не менше переважна більшість українського народу прагнули захистити свої родини, свою Батьківщину, соціалістичні завоювання. Населення окупованих територій також дуже скоро повною мірою відчуло, що таке фашистський режим на практиці і чого можна очікувати у разі перемоги Німеччини. Переважна більшість громадян Радянської України були справжніми патріотами своєї Вітчизни, виявили в її захисті мужність і героїзм. Понад 2,5 млн. з них були нагороджені орденами і медалями СРСР, більше 2 тис. воїнів удостоєно звання Героя Радянського Союзу, в тому числі 32 – двічі Героя Радянського Союзу, один – льотчик Іван Кожедуб – тричі.

11.3. Перебудова державної влади і правової системи у воєнних умовах

З початком Великої Вітчизняної війни система керівництва Збройними Силами країни зазнала радикальних змін, направлених на централізацію управління військами. 23 червня 1941 р. за постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) була сформована Ставка Головного Командування, яка 10 липня була перейменована в Ставку Верховного Командування, а 8 серпня – Верховного Головнокомандування. На чолі Збройних Сил було поставлено Й. Сталіна. Для кращого управління військами 10 липня стали діяти головнокомандування: Південно-Західного напрямку з підпорядкуванням йому Північного і Північно-Західного фронтів, а також Північного і Балтійського флотів; Західного напрямку, якому були підпорядковані Західний фронт і Пінська військова флотилія; Південно-Західного напрямку з підпорядкуванням йому Південно-Західного і Південно-Західного фронтів, Чорноморського флоту та Дунайської військової флотилії. Утім означена система виявилася нераціональною й незабаром головнокомандування напрямків було ліквідовано. Командування фронтів виконувало вказівки безпосередньо Ставки Верховного Головнокомандування та Генерального Штабу.

З перших днів війни у Збройних Силах був відновлений інститут військових комісарів, на всіх великих підприємствах був введений інститут

партторгів ЦК ВКП(б), ЦК компартій союзних республік, крайкомів, обкомів. Для посилення керівництва сільським господарством були створені політвідділи машинно-тракторних станцій і радгоспів. Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) у діючу армію, головним чином членами військових рад фронтів і армій, були направлені великі партійні працівники. На військовій роботі зосередилися майже половина складу ЦК партії. До армії та флоту вже на початку війни було направлено 500 секретарів ЦК компартій союзних республік, крайкомів, обкомів, міськкомів і райкомів, 270 відповідальних працівників апарату ЦК, 1265 працівників обласної та районної ланки. У військові ради фронтів були направлені керівники партійних і радянських органів республіки: Л. Брежнев, В. Бегма, М. Бурмистенко, А. Гайовий, І. Грушецький, О. Кириченко, А. Кириленко, М. Хрущов та ін.

На воєнні рейки була переведена й вся система керівництва державою. 30 червня 1941 р. спільним рішенням Президії Верховної Ради СРСР, ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР був утворений надзвичайний орган – Державний Комітет Оборони (ДКО) у складі: Й. Сталін (голова), В. Молотов (заступник голови), К. Ворошилов, Г. Маленков, Л. Берія. Члени ДКО поєднували керівні посади в партійних і радянських органах. Зокрема, Й. Сталін одночасно був секретарем ЦК ВКП(б) та головою Раднаркому СРСР. ДКО зосередив всю повноту влади в країні. Його постанови і розпорядження були обов'язковими для всіх громадян СРСР, партійних, радянських, профспілкових, комсомольських і воєнних органів. Органами ДКО на місцях були його уповноважені та міські комітети оборони.

Водночас з ДКО продовжували діяти Раднаркоми СРСР і УРСР. Проте, якщо ДКО приймав переважно найбільш важливі, принципові для оборони рішення, то Раднарком розробляв постанови, що забезпечували виконання цих рішень. Значно розширювалися права наркомів УРСР.

Створювалися також органи спеціального призначення, які виконували окремі функції органів державної влади з надзвичайними повноваженнями. На початковому етапі війни особливо велику роль відіграли Рада з евакуації при Раднаркомі СРСР та підлеглі їй республіканські інституції: республіканська комісія з евакуації та оперативна група з керівництва евакуацією промислових підприємств Лівобережної України. До кінця 1941 р. з території України було відправлено на Схід понад 550 підприємств, 427 МТС, величезну кількість сільгосппродукції, близько 4 млн. громадян. У радянський тил були евакуйовані Академія наук УРСР, університети та інші наукові установи й вищі навчальні заклади, культурно-освітні установи, культурні цінності. Більшість евакуйованих підприємств уже на середину 1942 р. давали продукції більше, ніж до війни.

Сутність усіх змін в керівництві державою – зосередження всієї повноти верховної влади в надзвичайних органах, підконтрольних особисто Й. Сталіну. Під час війни не збиралися партійні з'їзди та конференції, пленуми ЦК. У прифронтових містах, яким загрожувала небезпека бути загарбаними ворогом, створювалися місцеві надзвичайні органи – міські комітети оборони на чолі з першими секретарями обкомів або міськкомів

партії. Вони об'єднували під партійним керівництвом цивільну і військову владу на місцях. Як правило, апарат обкому або міськкому був і апаратом міського комітету оборони.

У багатьох містах республіки працівники партійного апарату були переведені на казармене становище. Партійні комітети здебільшого займалися мобілізацією комуністів у армію, координуванням діяльності військових комісаріатів і місцевих рад по виконанню воєнно-мобілізаційних планів, добором кадрів для заміни призваних в армію партійних і радянських працівників, спеціалістів різних галузей народного господарства, науки і культури, забезпеченням роботи промислових підприємств, транспорту, всієї економіки.

Складовою частиною воєнного механізму країни стали органи радянської влади. Вони повинні були сприяти військовому командуванню у використанні сил і засобів для потреб оборони країни і забезпечення громадського порядку і безпеки. З початком війни більшість депутатів всіх рівнів пішли на фронт або були евакуйовані на схід. Тому й без того формальна сесійна робота була майже припинена, продовжували свою діяльність лише президії Верховних Рад СРСР та УРСР.

При виконках обласних, міських і районних рад депутатів трудящих продовжували працювати відділи місцевої промисловості, сільського, комунального господарства, шляхового будівництва, зв'язку, фінансів, торгівлі, охорони здоров'я, культури, народної освіти, соціального забезпечення. Одночасно з керівництвом цими галузями народного господарства і культури вони займалися такими питаннями, як забезпечення виконання мобілізаційних планів воєнного часу, організація протиповітряної оборони, протипожежної охорони, залучення громадян до виконання оборонних робіт, влаштування госпіталів, допомога родинам військовослужбовців, евакуація підприємств, установ, закладів і населення в тил країни тощо.

Відбулися зміни в діяльності всього господарського апарату. Всі його ланки, як прифронтові, так і ті, що знаходилися в глибокому тилу, були підпорядковані потребам війни. Рішенням РНК СРСР від 1 липня 1941 р. «Про розширення прав народних комісаріатів СРСР в умовах воєнного часу» наркоматам надано прав розподілу й перерозподілу матеріальних і фінансових ресурсів.

Партійними й радянськими органами республіки була проведена велика робота щодо мобілізації людей, у тому числі добровольців, у регулярну армію, а також у створенні на добровільних засадах дивізій народного ополчення та винищувальних батальйонів, які ставали резервом діючої армії. Всього за роки війни республіка дала армії і флоту понад 7 млн. воїнів. Цивільне населення широко залучалося до будівництва оборонних споруд.

Важливим напрямом діяльності партійних і державних органів стала організація руху опору на тимчасово окупованій ворогом території, про що мова буде йти окремо.

Відповідно до воєнного часу була перебудована правоохоронна система. Наркомати внутрішніх справ та державної безпеки СРСР, а також аналогічні республіканські наркомати були об'єднані у Народні комісаріати внутрішніх справ СРСР та УРСР. Їх органам були надані додаткові повноваження, зокрема право розстрілу «в позасудовому порядку». Крім існуючих військових трибуналів Червоної армії і Військо-морського флоту, у військові трибунали були реорганізовані суди залізничного і водного транспорту. Також почали виконувати функції військових трибуналів обласні суди, які опинилися у прифронтовій смузі. На воєнний стан були переведені всі ланки прокуратури, які здійснювали свою діяльність у взаємозв'язку з військовою прокуратурою.

З урахуванням воєнного стану на розгляд військові трибунали розглядали справи не тільки про злочини, що підривали оборону і державну безпеку, але й про спекуляцію, громадський порядок, злісне хуліганство тощо. Згідно з Указом Верховної Ради СРСР від 6 липня 1941 р. чимало людей було покарано «за поширення у воєнний час брехливих чуток, що збуджують тривогу серед населення». За Положенням, що було затверджене Указом Президії Верховної Ради СРСР 22 червня 1941 р., відповідні трибунали розглядали справи у складі трьох постійних членів через 24 години після вручення копії звинувачувального висновку. Вироки військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали, але могли бути скасовані чи змінені в порядку нагляду. Про кожний вирок, що засуджував до вищої міри покарання, військовий трибунал негайно повідомляв телеграфом голову Військової колегії Верховного Суду СРСР, головного військового прокурора Червоної армії або головного прокурора ВМФ. Якщо протягом 72-х годин з моменту вручення телеграми адресатові, той не надсилав повідомлення про припинення вироку, такий вирок приводився в дію. Часто прямо у дворах тюрем.

Природно, що такі зміни у кримінально-процесуальному законодавстві та його виконанні були виправдані у воєнних умовах. Однак разом із необхідними заходами, що диктувалися зазначеними обставинами, різко зросли масштаби беззаконня й політичного терору більшовицької влади проти власного народу. Органами держбезпеки фабрикувалася величезна кількість справ проти «ворогів народу» і «неблагонадійних». Були здійснені масові розстріли в'язнів тюрем і таборів.

11.4. Організація радянського партизанського руху і підпілля

Фашистський окупаційний режим в Україні виконував завдання забезпечення продовольством, матеріальними і людськими ресурсами потреб німецької воєнної машини, придушення будь-якого опору місцевого населення, вивільнення від українських жителів шляхом фізичного знищення, депортацій та вивезення на роботу до Німеччини «життєвого простору» для «арійської раси». Передбачалася колонізація значної частини окупованих українських земель, заселення районів німецькими переселенцями.

Проти політики геноциду в Україні наростав радянський партизанський рух. Він пройшов кілька етапів. Перший, «зародження і становлення», тривав від початку війни до кінця 1942 р. Для нього характерно збирання сил, визначення оптимальних організаційних форм і ефективних методів боротьби у ворожому тилу. Другий, «стабілізація», він тягнеться до середини 1943 р. Матеріальна допомога «Великої землі», поява штабів партизанського руху дала змогу не тільки боронити власні бази, а й тримати під контролем цілі райони, поступово переходити до здійснення рейдових операцій. Третій, «активних наступальних дій», тривав до цілковитого розгрому німецьких окупантів. Для цього етапу характерні широкомасштабні диверсії, численні рейди в тилу противника, активна взаємодія з військами Червоної Армії, наступальна тактика бойових дій.

В Україні не було жодної області або району, де б не діяли підпільні обкоми, міськкоми, райкоми КП(б)У, партизанські загони і з'єднання. Найбільші партизанські з'єднання очолили С. Ковпак, О. Федоров, М. Наумов, О. Сабуров та ін. Загальне керівництво партизанським рухом в Україні здійснював Український штаб партизанського руху на чолі з генералом Т. Строчаком. У жовтні 1942 р. почав діяти підпільний ЦК КП(б)У, який здійснював політичне керівництво партизанським і підпільним рухом, координував діяльність регіональних підпільних партійних органів. Організаторами підпілля на Дніпропетровщині були секретар підпільного обкому партії М. Сташков, Дніпропетровського міськкому партії Ю. Савченко, Криворізького міськкому В. Снігірцев, Павлоградського А. Караванченко, Криничанського райкому В. Терещенко та ін. Серед підпільних молодіжних організацій найбільш відомі «Молода гвардія» (м. Краснодар) і «Партизанська іскра» (с. Кримки Миколаївської області).

Радянському керівництву вдалося розгорнути загальнонародний рух опору, зробити його одним з важливіших факторів війни, фактично справжнім другим фронтом. За час війни партизанські формування провели 19 рейдів загальною довжиною 52 тис. км. Особливо ефективною виявилася так звана рейкова війна, яка часом робила неможливими активізувати наступальні дії фашистських військ на фронті. У період 1941-1945 рр. у партизанських загонах і з'єднаннях налічувалося майже 180 тис. людей, 30% з них загинули.

Величезну роль у в розгортанні народної війни в тилу ворога відіграла політична робота серед населення окупованої фашистами території. Підпільні організації викривали сутність фашистського режиму, інформували населення про становище на фронті й в радянському тилу, організовували саботаж економічної й політичної діяльності окупаційної влади та виконання її розпоряджень і вказівок. Завдяки діяльності радянських партизан і підпільникам окупантам не вдалося використати природні багатства й виробничі потужності України в своїх цілях.

11.5. Організація українських націоналістів та її спроби створити українську державність

Головними учасниками Великої Вітчизняної війни були, з одного боку, війська фашистської Німеччини та її сателітів, з іншого – багатонаціональний радянський народ і його Червона Армія. Однак в Україні у війну втрутилася третя сила — Організація українських націоналістів (ОУН) та її військові формування «Нахтігаль», «Роланд», «Поліська січ», УПА, дивізія СС «Галичина».

ОУН була створена у 1929 р. Євгеном Коновальцем, колишнім полковником січових стрільців. У 1940 р. розкололася на 2 проводи – поміркований ОУН-м (Андрій Мельник) і радикальний ОУН-б (Степан Бандера). Керівництво обох проводів пов'язувало свої політичні сподівання з перемогою фашистської Німеччини над СРСР. Напередодні Великої Вітчизняної війни ОУН утворила з числа західних українців два батальйони — «Нахтігаль» і «Роланд», які під керівництвом німецьких офіцерів і у складі німецьких військ виконували каральні функції в Україні і Білорусії.

30 червня 1941 р. у Львові українські націоналісти зробили спробу створення Української держави (прем'єр Я. Стецько). Було проголошено Акт відновлення української держави. Наступного дня цей намір був підтриманий головою греко-католицької церкви митрополитом А. Шептицьким. У «Акті» було заявлено, що «Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації». Однак німецька влада поставилася до цієї події негативно: у плани німців не входила будь-яка українська державність. На початку липня значна частина керівників ОУН-б, у т. ч. С. Бандера і Я. Стецько, були заарештовані. Щодо проводу ОУН-м, то їм вдалося уникнути конфлікту з німцями. Разом з прихильниками колишнього «гетьмана» П. Скоропадського вони тішили себе надією на можливість «вирішення українського питання» після поразки СРСР.

За цих обставин і в умовах, коли масові репресії та інші злочинства окупантів викликали ненависть українців, керівники ОУН-б змушені були оголосити боротьбу як проти «советів», так і проти німців. Так у 4-му номері «Бюлетеня» ОУН за квітень 1942 р. зазначалося, що замість радянського тоталітаризму прийшов тоталітаризм націонал-соціалістичний. Восени 1942 р. (офіційною датою вважається 14 жовтня) утворюється Українська повстанська армія (УПА), яка була побудована за принципом регулярної армії. Її командирами протягом різних років були Д. Клячківський (Клим Савур), Р. Шухевич (Т. Чупринка), В. Кук (Леміш).

У 1942-1944 рр. українські націоналісти контролювали значні території Волині та Полісся з населенням 4 млн. людей. Були непоодинокі випадки нападів підрозділів УПА на німецькі гарнізони й окремі пости, інші партизанські дії. Однак, по-перше, масштаби таких бойових дій явно поступаються радянсько-німецькому фронту та іншим фронтам 2-ї світової війни, по-друге, бандерівці набагато більшу активність виявляли, щоб зашкодити діям радянських партизанів і тиловим частинам Червоної армії. Зі

свого боку, керівництво СРСР вважало українських повстанців такими ж ворогами, як і фашистів. За вказівками Й. Сталіна у січні 1943 р. було розроблено план передислокації партизанських загонів з Росії та Білорусії в Україну, перед якими було поставлене завдання у ході рейдів розгромити частини УПА. Це призводило до непотрібних людських втрат з обох сторін. Також з діяльністю УПА пов'язується українсько-польський етнічний конфлікт. Зокрема, польська Армія Крайова, яка була підпорядкована польському еміграційному уряду в Лондоні, намагалася опанувати до приходу радянських військ землі, втрачені Польщею у 1939 р. У 1943-1944 рр. частини цієї армії за допомогою польської поліції та шовіністичних формувань місцевого населення знищили тільки на Холмщині близько 5 тис. українського населення та спалили десятки українських сіл. У відповідь за наказом головнокомандувача УПА Р. Шухевича було створено Холмський фронт. Унаслідок кривавого протистояння обидва народи зазнали великих втрат, які обчислюються десятками тисяч загиблими жителями краю.

У 1944 р., коли Німеччина зазнала воєнних невдач, С. Бандера й ще понад 300 впливових оунівців були німцями відпущені на волю. Фашистське керівництво також погодитися зі створенням українського військового формування у складі німецьких збройних сил. У 1943 р. з числа українських націоналістів була сформована дивізія СС «Галичина». У липні 1944 р. ця есесівська дивізія була розгромлена радянськими військами під Бродами. Частина її вояків приєдналася до УПА. У 1944–1945 рр. і повоєнних роках УПА вела терористичну боротьбу в тилу Червоної Армії та проти органів радянської влади. Вони здійснили 14,5 тис. диверсій і актів терору, внаслідок чого, за неповними даними, було вбито понад 30 тис. партійних і радянських працівників, десятки тис. мирних жителів.

Збройна боротьба УПА проти Радянської влади продовжувалася до 1947 р., після чого її залишкам вдалося відійти на Захід. У Західній Україні націоналістичне підпілля діяло до середини 1950-х рр. Така вперта і з воєнного боку практично безнадійна боротьба пояснюється тим, що українські націоналісти сподівалися на третю світову війну та на перемогу в ній англо-американського блоку. До речі, таким чином, вони бажали поразки власному народові у найжорстокішій війні.

10.6. Розгортання діяльності партійних і радянських органів на визволеній території

Працівники апарату ЦК КП(б)У, Верховної Ради України, українського уряду почали прибувати до України з січня 1943 р. по мірі звільнення її території. 24 серпня 1943 р., на другий день після визволення Харкова, туди прибуло керівництво УРСР. На початку 1944 р. урядові установи із Харкова переїхали до Києва.

Ще до звільнення більшості населених пунктів України був здійснений підбір керівних партійних кадрів для республіки, організована їх підготовка на короткотермінових курсах. Протягом 1943 – 1945 рр. на всі

ділянки роботи було направлено близько 300 тис. керівних працівників. Серед них – чимало працівників, що пройшли випробування на фронті, у партизанських загонах, підпільній боротьбі. Проте рівень професійної кваліфікації й освітньої підготовки більшості керівних партійних працівників був недостатнім. Навіть на початок 1946 р. вищу освіту мали лише 47 % секретарів обкомів, 14,3% секретарів міськкомів і райкомів партії.

У завершальний період війни на визволеній території відбувалися вибори керівних партійних органів, почали регулярно скликатися пленуми партійних комітетів, відбулося чотири пленуми ЦК КП(б)У. На час повного визволення республіки від окупантів у ній діяло 24 обкоми, 78 міськкомів, 825 райкомів КП(б)У. Відновили свою роботу первинні партійні організації. Зростала чисельність членів ВКП(б) на визволеній території – з 2750 осіб на 1 липня 1943 р. до 164 733 на 1 січня 1945 р. Серед тих, хто вступив у партію в цей період, відомий командир партизанського з'єднання Герой Радянського Союзу П. Вершигора, академіки АН УРСР Є. Патон і В. Заболотний, поети П. Тичина і М. Рильський, народні артисти СРСР Н. Ужвій і М. Литвиненко-Вольгемут та ін.

Одночасно відновлювалася робота радянських органів. Оскільки чимало депутатів воювали на фронті або в евакуації, тому конституційні форми, стиль методи роботи державних органів не завжди були можливими. З огляду на це, ЦК КП(б)У постановою від 1 квітня 1944 р. «Про керівні органи місцевих Рад депутатів трудящих» встановив такий порядок формування органів радянської влади: там, де депутатів не було або з різних причин вони не могли бути введені в керівні органи Рад, необхідно було поновити або заново організувати склад Рад з числа місцевого партійного і радянського активу, демобілізованих воїнів, учасників партизанського руху й підпілля. Допомогу в цьому місцевим Радам надавали політоргани Червоної армії. Засідання сесій місцевих Рад та їх виконкомів вважалися правочинними, якщо були присутні, відповідно, 2/3 складу депутатів чи членів виконкому, наявних на момент скликання сесії чи виконкому Ради. Однак до кінця війни сесії багатьох місцевих Рад скликалися нерегулярно, часом взагалі дуже рідко. У Радах, де через нечисленність депутатів скликання Рад було неможливим, виконкоми практикували проведення зборів громадян. Нерідко активісти й самі приймали рішення щодо вирішення різних актуальних питань військового, господарського й соціально-культурного характеру.

Основну увагу радянські органи та їх актив у цей період приділяли розгортанню відбудовної шляхової роботи, організації ремонту військової техніки, розміщенню госпіталів, лагодженню та пранню одягу для бійців і командирів, допомозі розквартируванню бійців та іншим питанням, що пов'язані з воєнним часом.

Велике значення для відновлення суспільно-політичного життя в республіці мало проведення X сесії Верховної Ради СРСР першого скликання (лютий 1944 р.) та VI сесії Верховної Ради УРСР (березень 1944 р.). Окрім іншого, на них були прийняті закони про створення союзно-республіканських наркоматів закордонних справ і оборони. В Конституцію УРСР було внесено

доповнення, за яким республіка мала право «вступати в безпосередні зносини з закордонними державами, укласти з ними угоди і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками.

Особливістю формування органів влади в західних областях Української РСР було те, що керівництво цих областей значною мірою формувалось з числа керівних працівників і спеціалістів, що були направлені зі східних областей. Вони докладали чимало зусиль і багато чого зробили для економічного й культурного розвитку краю, але зазвичай керувалися виключно вказівками центральної влади, не знали й не розуміли місцевих традицій і побутово-культурних звичаїв, часто негативно ставилися до них й відтак не викликали довіри у місцевого населення. Чимало з них було вбито бойовиками УПА.

Після визволення в жовтні 1944 р. Закарпаття відбувся Перший з'їзд Народних комітетів Закарпатської України, який проголосив її об'єднання з Радянською Україною і включення до складу СРСР. З'їзд також обрав центральний орган державної влади краю – Народну Раду. Одночасно були сформовані місцеві органи влади та управління.

З урахуванням воєнного часу на визволеній території відновлювалася робота всієї правоохоронної системи: військових трибуналів, обласних і народних судів, органів прокуратури, міліції. Військовими трибуналами були проведені відкриті процеси над зрадниками Батьківщини, посібниками окупантів. За вироками трибуналів вони були прилюдно повішані. Правовою основою для цього стала постанова пленуму Верховного Суду СРСР від 25 листопада 1943 р. «Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками». Військові трибунали також розглядали справи про злочини, що підривали оборону й державну безпеку. У центрі уваги прокуратури і слідчих були справи про порушення громадського порядку, про спекуляцію, про хуліганство, про порушення трудової дисципліни в промисловості й сільському господарстві. У разі необхідності справи про особливо небезпечні злочини передавалися на розгляд військових трибуналів. Органи міліції втілювали в життя накази військового командування щодо підтримки громадського порядку й виконання особливого режиму у місцевостях, оголошених на воєнному стані. Вони також сприяли військовій владі у залученні громадян до трудової повинності, охорони важливих об'єктів, боротьби з пожежами, у нагляді за правильністю забезпечення товарів населенню тощо.

У західних областях України органи Народного комісаріату внутрішніх справ і Народного комісаріату державної безпеки змушені були вести запеклу боротьбу з націоналістичним повстанським рухом, що розгортався з відновленням радянської влади. У цій боротьбі застосовувалися різні політичні, пропагандистські й репресивні методи, в тому числі не завжди законні й справедливі. Зокрема, із західних областей України було депортовано понад 200 тис. місцевих жителів.

Тим не менше навіть порушення законності з боку радянської влади

аж ніяк не можуть перекреслити головне – величезне значення визвольної місії Радянської армії і Великої Перемоги радянського народу над фашизмом, завдяки чому стало можливим возз'єднання Галичини, Північної Буковини і Закарпатської України з Українською РСР, завершення історичного процесу об'єднання всіх українських земель в єдиній державі.

Контрольні запитання

1. Які причини, передумови і характер II світової і Великої Вітчизняної війни?
2. Яке значення для України мав радянсько-німецький Пакт про ненапад?
3. Яким було ставлення західних українців до входження краю до складу УРСР?
4. Які були плани фашистської Німеччини стосовно України?
5. Які зміни в організації державної влади відбулися в УРСР з початком війни?
6. Проти кого і за що воювала УПА?
7. Що Вам відомо про бойові дії Червоної Армії по визволенню України?
8. Яку роль у визволенні України відіграли партизанський рух і радянське підпілля?
9. Які першочергові завдання вирішували партійні й радянські органи на визволеній території?
10. Що Ви знаєте про діяльність підпільних партійних комітетів на Дніпропетровщині?
11. Чи могла ОУН-УПА створити Українську державу під час війни?
12. Яке політичне значення перемоги СРСР над фашизмом для українського народу?

РОЗДІЛ XII. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВО УКРАЇНИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1946 – початок 1950-х рр.)

Ключові слова: «холодна війна», народна демократія, система соціалізму (соціалістичний табір), переселення, відбудова, трудова звитяга, репресивна політика, трудова мобілізація, вибори, Ради, тоталітарний режим, цивільне, трудове, колгоспне, кримінальне право.

12.1. УРСР у післявоєнному світі

Повоєнний період був надто складним в історичній долі українського народу. Особливості його політичного життя визначали різноспрямовані процеси і тенденції. Чи не вперше майже всі етнічні українські землі були зібрані в одній державі. Україна, хоч і частково, стала суб'єктом міжнародного права. Ціною великого напруження всіх людських сил, завдяки вмідому керівництву партійних і радянських органів Україна була піднята з руїн і стала на шлях

економічного й культурного зростання. Тоталітарний режим не міг зупинити суспільно-політичне життя й духовний розвиток українства.

Перемога Радянського Союзу у Великій вітчизняній війні, його вирішальна роль у розгромі фашизму призвели до зростання його авторитету у світі, впливу на міжнародний розвиток. Одним із свідчень посилення позицій СРСР у післявоєнному світі стала участь УРСР (разом з СРСР і Білорусією) у створенні Організації Об'єднаних Націй (квітень-червень 1945 р). Україна – одна з країн-засновників ООН. Вона брала участь у розробці Статуту цієї організації, формуванні її структури, органів та установ. Голова делегації України на установчій конференції ООН Міністр закордонних справ УРСР Д. Мануїльський головував у Першому комітеті, де були розроблені Преамбула і I розділ Статуту «Цілі і принципи ООН». Чимало пропозицій делегації УРСР знайшли відображення у інших документах, які надовго стали основою для діяльності цієї організації.

У перші повоєнні роки відбулися й суттєві геополітичні зміни. Щезла напруга на західних кордонах України, бо у країнах Східної Європи (Албанії, Болгарії, Польщі, Східній Німеччині, Румунії, Угорщині, Чехословаччині, Югославії) утворилися залежні від СРСР режими. Під проводом компартій тут були проведені політичні та економічні перетворення на кшталт радянських, хоча й з урахуванням деякої специфіки. Диктатура пролетаріату здійснювалася у формі т.зв. народної демократії. Виникла світова система («світовий табір») соціалізму, до якої увійшли також і деякі країни Південно-Східної Азії (Китай, Монголія, Північна Корея, Північний В'єтнам).

За домовленістю з Чехословаччиною фактичне приєднання до УРСР Закарпаття набуло правового характеру. На основі радянсько-польської угоди були затверджені кордони, встановлені у 1939 р., відбулося переміщення етнічних українців з Польщі в Україну, поляків – навпаки. На підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. відбулася передача Кримської області зі складу РРФСР до Української РСР. Цей акт був приурочений до 330-річчя «возз'єднання» України з Росією і пояснювався територіальною близькістю, тісними економічними, господарськими та історико-культурними зв'язками України і Криму, а також спроможністю України відбудувати економічно ослаблену за роки війни Кримську область. Отже, зі входженням Криму до складу України завершився тривалий процес об'єднання українських земель у складі єдиної держави, формування нинішніх кордонів Української держави.

Водночас правлячі кола західних країн, передусім США не могли змиритися з новою геополітичною розстановкою сил, прагнули будь що відновити свою домінуючу роль у світі. СРСР зазнав величезних людських і матеріальних втрат під час війни. Натомість війна значно збагатила Сполучені Штати Америки, де промислове виробництво зросло за роки війни вдвічі. Більшість країн світу потрапила у економічну і політичну залежність від США. У США була створена атомна бомба, її випробування відбулося на населенні японських міст Хіросіма (6 серпня) і Нагасакі (9 серпня 1945 р.). Маючи значну на той час економічну і воєнну перевагу над країнами

соціалістичного табору, США розпочали першими підготовку до третьої світової війни у формі «холодної війни» проти СРСР, надали підтримки націоналістичному підпіллю, використовуючи його в якості інструменту послаблення свого потенційного супротивника у майбутній війні. В свою чергу, сталінське керівництво використало міжнародну напруженість як привід для подальшого зміцнення адміністративно-командної системи та нових репресій. Було безпідставно відселено із західних областей України сотні тисяч людей.

Розповсюдженню американського панування в світі заважав СРСР. СРСР найбільше постраждав з воюючих країн. Матеріальні збитки, завдані тільки УРСР становили 285 млрд. крб. у довоєнному обчисленні. Без житла залишилося майже 10 млн. людей. На фронтах війни загинуло 3 млн. українців. Ще більшими були жертви мирного населення. Загалом у роки війни загинув кожний шостий українець. Більше 2 млн. осіб було вивезено в Німеччину. Війна обійшлася Україні 14-мільйонними демографічними втратами. Посилення політичної ваги СРСР у світі не співпадало зі станом економіки, яка дуже постраждала у роки війни. В Україні загинуло не менш як 7 млн. людей, зруйновано понад 700 міст, 23 тис. сіл, 15 тис. промислових підприємств тощо. Великих втрат зазнали Білорусія, Росія. Потребували економічної допомоги союзники СРСР. Хоча через посуху 1946 р. в Україні настав голод, республіка була змушена ділитися продовольством із сателітами СРСР.

Змушене відволікання значної частини коштів і ресурсів на зміцнення обороноздатності, не завадило державі надати суттєву матеріальну підтримку регіонам, які особливо постраждали під час війни, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Львівська, Сталінська (нині Донецька), Харківська області протягом 1946-1948 рр. одержали з Росії 45 тис. верстатів, електродвигунів та іншої машинобудівної продукції. У відбудові Дніпрогесу брали участь понад 120 підприємств країни. Промисловість Львова була майже повністю укомплектована обладнанням, яке надійшло з Москви. Ленінграда та інших російських міст. Львівський завод телеграфної апаратури був повністю перевезений із Саратова.

Відбудова в Україні здійснювалася власними силами без зовнішньої допомоги. Характерними рисами відбудовчих процесів в республіці були пріоритетний розвиток важкої промисловості, активна роль командної системи. Водночас керівництво держави, правляча комуністична партія загалом вмilo й професійно організували післявоєнну відбудову країни, зуміли мобілізувати втомлених від війни людей на звитяжну важку працю. Зі свого боку, більшість радянських людей підтримали політику партії й уряду. Вони віддавали всі сили роботі й здатні були миритися з відсутністю елементарних побутових зручностей заради «світлого майбутнього». Певну роль у відбудові відіграла також по суті рабська, неоплачувана праця в'язнів радянських концтаборів (ГУЛАГу). Завдяки зазначеним факторам відбудова промисловості в Україні була здійснена до 1950 р. Обсяг промислової продукції збільшився за 5 років майже в 4,5 рази і перевищив рівень 1940 р. на

15%. Україна знову стала однією з провідних індустріальних країн світу. Вона виплавляла більше чавуну на душу населення, ніж Великобританія, Німеччина, Франція. Особливо великим був прогрес у Західній Україні, де до війни великої промисловості практично не існувало.

Інше становище склалося у сільському господарстві, яке зазнало особливо великих втрат під час війни. Загинула на фронті більша частина чоловіків, повністю знищені машинно-тракторний парк, худоба тощо. Тут зберігалися елементи феодальних відносин: безкоштовна праця відробітки у колгоспному виробництві; фактичне покріпачення селянства, яке через відсутність паспортів було позбавлене можливості залишити місце проживання; велика особиста залежність колгоспника від адміністрації. Через посуху 1946 р. в Україні настав голод, від якого особливо постраждало сільське населення, померло близько 800 тис. людей.

Щорічно здійснювалося зниження цін на окремі товари, що подавалося пропагандою як піклування Сталіна про людей. Але це відбувалося головним чином за рахунок украї низького життєвого рівня більшості радянських людей, експлуатації селянства з боку держави, примусової підписки на облігації державної позики, низької заробітної плати тощо.

Напружену, виснажливу і майже безкоштовну працю людей на користь держави, їх здатність зносити матеріальні нестатки не можна пояснити тиском тоталітарної системи та рабською психологією «совків». Головне полягає в патріотизмі, впевненості громадян у правоті своєї справи, чим і відзначалося старше покоління.

12.2. Державне управління в УРСР у повоєнні роки

Радянські люди, що перемогли фашизм і захистили свою Батьківщину, віддавали всі сили відбудові своєї країни. Багато хто сподівався на більш гуманне ставлення держави до власного народу. Цього не відбувалося: знов проводилися безпідставні арешти, примусові мобілізації робочої сили, масові депортації населення (західні українці, кримські татари). Партійні й радянські органи у своїй політичній діяльності застосовували методи, що ніяк не відповідали принципам демократії й права. Вони продовжували грубо втручатися в діяльність господарських установ. Правоохоронні органи, які були покликані займатися захистом прав і безпеки громадян, продовжували проводити здебільшого репресивну політику, зовсім невинуватану у мирний час.

У ході ідеологічної кампанії по боротьбі з космополітизмом і буржуазним націоналізмом, яка розпочалася наприкінці 1940-х рр., зазнали гонінь деякі видатні діячі культури. Серед них українські митці: кінорежисер О. Довженко, композитор К. Данькевич, письменники М. Рильський, О. Сосюра. Ю. Яновський та ін.

Водночас перехід країни до мирного життя зумовив відновлення довоєнної системи державної влади й управління. У вересні 1945 р. були

ліквідовані ДКО та його органи на місцях. Навесні наступного року був скасований воєнний стан. Органи військового командування, які в умовах воєнного стану виконували низку функцій державної влади, передали їх місцевим партійним комітетам і місцевим Радам.

У лютому 1946 р. відбулися перші післявоєнні вибори до Верховної Ради СРСР. У лютому 1947 р. відбулися вибори до Верховної Ради України. Як раніше, вибори були прямими і рівними. Активним виборчим правом (обирати) користувалися громадяни від 18 років. Віковий ценз для депутатів Верховної Ради СРСР був збільшений до 23 років, Верховної Ради УРСР – до 21. Як і попередні вибори, вони були виборами лише за назвою, адже депутати «обиралися» на безальтернативній основі. Вони підбиралися партійними й радянськими органами – виборцям залишалось лише кинути в урну бюлетень з указаним одним прізвищем. Більше того, виборець фактично був позбавлений можливості викреслити єдину кандидатуру, оскільки для цього йому потрібно було зайти в кабінку, що могло бути розцінено як недовіра до влади. Тим не менш переважну більшість депутатського корпусу становили достойні люди. Багато хто з них у роки війни виявив мужність і героїзм на фронті, трудову звитягу в тилу, мав великий життєвий досвід. Головою Президії Верховної Ради УРСР було обрано М. Гречуху.

У грудні 1947 р., уперше після тривалої перерви відбулися вибори до місцевих Рад депутатів трудящих, потім вони відбувалися регулярно: у 1950, 1953 рр. і т.д. В УРСР було утворено понад 18 тис. місцевих рад, серед них 25 обласних, 13 окружних, 750 районних, 258 міських, 86 районних у містах, 1405 сільських і 465 селищних. Було обрано до Рад близько 30,4 тис. депутатів.

Були дещо розширені повноваження Рад. Зокрема, у лютому 1947 р. Верховній Раді СРСР було надано право денонсування міжнародних угод, встановлення дипломатичних рангів, почесних, військових та інших спеціальних звань. Місцеві Ради регулярно проводили стали регулярно проводити сесії, на яких приймалися рішення з актуальних питань соціально-економічного і культурного характеру.

Однак основні важелі управління державою були зосереджені в Раді Міністрів СРСР, яка була створена в березні 1946 р. замість Ради Народних Комісарів СРСР. Головою Ради міністрів СРСР став Й. Сталін. Згідно з відповідним законом до повноважень Уряду СРСР належало право визначати і затверджувати структуру центральних міністерств, загальну кількість адміністративно-управлінського персоналу, призупиняти дію постанов республіканських урядів, скасовувати накази та розпорядження міністрів.

Відповідно до нового закону були створені ради міністрів союзних республік, міністерства. До складу Ради міністрів УРСР, яка була призначена указом Президії Верховної Ради УРСР у березні 1946 р., увійшли: голова Ради міністрів, 7 його заступників, 26 міністрів, голови Держплану, Комітету в справах мистецтв, Комітету в справах культурно-освітніх установ, Управління вищої школи.

На відміну від центральної влади, де ключовою фігурою в управлінні

була людина, що обіймала посаду Голови Ради міністрів СРСР, – Й. Сталін, на республіканському рівні фактично головною посадовою особою – «хазяїном» був Перший секретар ЦК партії. З лютого 1944 р. Перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов одночасно обіймав посаду й голови уряду. У березні 1947 р. Й. Сталін, невдоволений недостатньою, на його думку, твердістю українського керівництва у проведенні хлібоздавань, усунув М. Хрущова з посади Першого секретаря ЦК КП(б)У й залишив за ним лише посаду голови республіканського уряду. Керувати партійною організацією України було довірено Л. Кагановичу, який учинив у республіці справжній розгром кадрів, однак виявив повне невміння вести партійну роботу. В грудні М. Хрущова було повернено на посаду Першого секретаря ЦК КП(б)У, однак головою Ради Міністрів УРСР було призначено Д. Коротченка. У грудні 1949 р., у зв'язку з обранням М. Хрущова секретарем ЦК ВКП(б) і першим секретарем Московського обкому партії, керівником республіканської партійної організації було обрано Л. Мельникова. Зазначені кадрові перестановки черговий раз засвідчили відомий факт, що реальна державна влада зосереджувалася особисто у «вождя» і «батька всіх народів» – Й. Сталіна. Усі інші органи влади мусили виконувати його волю, носили декоративний характер.

12.3. Особливості радянського права повоєнних років

Характеризуючи радянську правову систему, слід відзначити дві його головні особливості. По-перше, це верховенство союзних законів. Спочатку приймалися союзні закони та інші нормативні акти, а вже після цього, на їх основі, – республіканські. У останніх обов'язково зазначався їхній зв'язок з відповідними союзними нормативними актами. По-друге, основним призначенням цивільного, трудового, колгоспного, кримінального права в СРСР було зміцнення тоталітарного режиму.

Цивільне право унеможливило так зване нетрудове збагачення громадян, тобто встановлювало повну фінансову залежність громадянина від держави. З огляду на це, зокрема, законодавством були встановлені граничні розміри площі індивідуальних будинків – не більше 60 кв. м. Якщо забудовник перевищував зазначену норму, виконком зобов'язував його припинити будівництво і знести все, що збудовано. Встановлювалися норми, які перешкоджали використовувати житлові будинки не за призначенням і одержувати так звані нетрудові доходи. Не допускався також продаж протягом трьох років більше одного будинку.

Трудове право мало передусім стимулювати суспільно корисну працю громадян, сприяти примноженню соціалістичної власності, підвищенню продуктивності праці. До 1949 р. зберігав чинність Указ Президії Верховної Ради СРСР, який не давав трудівнику права самостійно змінювати місце роботи. Продовжували діяти норми, що забезпечували можливість примусової трудової мобілізації на об'єкти народного господарства. Крім того, Указом Верховної Ради СРСР від 17 липня 1947 р.

визначалися категорії осіб чоловічої та жіночої статі, що підлягали обов'язковій мобілізації для навчання в системі державних трудових резервів з наступним працевлаштуванням. У масових масштабах використовувалася примусова дармова праця ув'язнених у таборах. Більше того, їх чисельність значно зросла за рахунок арешту колишніх в'язнів німецьких концтаборів, учасників націоналістичного руху. На відбудовчих роботах широко використовувалися й німецькі військовополонені.

Водночас перехід країни на «мирні рейки» зумовив встановлення певних обмежень надмірної експлуатації робітників, насамперед жінок і підлітків. Вже з 1 липня 1945 р. відновлюються чергові й додаткові відпустки; скасовуються щоденні понаднормовані роботи; встановлюється контроль за додержанням адміністрацією підприємств і установ чинного трудового законодавства. Постановою Секретаріату ВЦРПС від 21 липня 1947 р. на профспілкові комітети покладалася відповідальність за недопущення понадурочних робіт підлітків, вагітних жінок, матерів, що годують дітей, а також хворих на відкриту форму туберкульозу.

Натомість у *колгоспному праві* норми, що створювали умови для надмірної експлуатації людей, не тільки не були скасовані, а, навпаки, ставали ще більш жорсткими. Окрім того, що зберігалися чинність норми про кримінальну відповідальність за невиконання обов'язкового мінімуму трудоднів, у лютому 1948 р. за ініціативою ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про виселення з Української РСР осіб які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». У цьому документі невиконання мінімуму трудоднів визначалося як підрив колгоспного виробництва. Звинувачені в цьому особи за рішенням колгоспних зборів виселялися за межі України. Протягом 1948-1950 рр. було винесено близько 12 тис. таких вироків, з яких 17% були скасовані як необґрунтовані. Така репресивна політика щодо селян здійснювалася на тлі явно нееквівалентного обміну між містом і селом. Відповідно до закону про сільськогосподарський податок 1939 р. на селі оподатковувалася кожна тварина, кожне дерево, вся продукція, що вирощувалася на присадибних ділянках. Колгоспники одержували за свою працю символічну платню, не забезпечувалися пенсіями, не мали паспортів і не могли залишити село без спеціального дозволу.

На посилення експлуатації колгоспників були спрямовані заходи щодо організації діяльності сільгоспартілей. Відповідно до спільної постанови Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 19 квітня 1948 р. основною формою артільної праці замість ланки ставала бригада, яка складалася з кількох ланок. За бригадою мали бути закріплені на строк повної сівозміни земельні ділянки, худоба, сільгосптехніка, будівлі тощо, що повинно було підвищити колективну відповідальність робітників за виконання встановлених нормативів і завдань.

Одночасно колгоспне право розвивалося в бік подальшого одержавлення колгоспно-кооперативної форми власності. Постановою Ради

міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 8 жовтня 1946 р. при Раді Міністрів СРСР була створена Рада у справах колгоспів. У всіх республіках і областях вона мала своїх представників, які були незалежними від місцевої влади й виконували контролюючі функції. Посиливалася також залежність колгоспів від державних машинно-тракторних станцій (МТС), які не тільки здійснювали технічне обслуговування колгоспів, але й поводили в них «лінію партії». З цією метою за рішенням лютневого (1947 р.) пленуму ЦК ВКП(б) засновувалася посада заступника директора МТС з політчастини. Були прийняті й інші правові акти, що порушували демократичні засади колгоспної артілі.

Певні зміни, що були пов'язані з переходом до мирного часу, відбулися у *кримінальному праві*. Так, було припинено дію тих статей, що встановлювали кримінальну відповідальність за поширення чуток, що порушували тривогу серед населення. Починаючи з 1945 р., було здійснено кілька амністій. Наполовину скорочувався строк покарання за окремі види злочинів. У травні 1947 р. було скасовано смертну кару, яка замінювалася покаранням на 25 років у виправно-трудовах таборах. У травні 1949 р. була встановлена кримінальна відповідальність за відмову прийняти на роботу матерів, які годують грудну дитину, чи зниження їм плати за тими самими мотивами.

Проводячи часткову лібералізацію кримінального права, тоталітарна влада побоювалася пробудження в суспільстві почуття власної гідності як закономірного результату Великої Перемоги. Відтак приймається низка правових актів, що посилювали кримінальну відповідальність за вчинки, що могли зруйнувати устої сталінського режиму. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 9 червня 1947 р. посилювалося покарання за вчинки, які кваліфікувалися як зрада Вітчизні та шпигунство. Підвищувалася також кримінальна відповідальність за такі злочинів, як розголошення державної таємниці, втрата документів та інших матеріалів, зміст яких становив державну таємницю, а також передавання за кордон винаходів, відкриттів та технічних удосконалень, що становили державну таємницю. В лютому 1948 р. з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР «Про направлення особливо небезпечних злочинців по відбутті покарання у заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР», а в листопаді цього року – указ, який установлював кримінальну відповідальність за втечу з місця обов'язкового поселення. При цьому до категорії «особливо небезпечних злочинців» зарахували досить широке коло осіб: шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів, учасників інших антирадянських організацій і груп. Край суворими були статті за посягання на державну власність. Так, відповідно до указу Президії ВР СРСР від 4 червня 1947 р. передбачалося покарання за «розкрадання державного і громадського майна» на строк від 7 до 10 років ув'язнення.

До цього слід додати, що радянське правосуддя завжди характеризувалося приказкою «Закон – що дишло, куди повернеш, туди й

вийшло». У повоєнні роки відновилася практика позасудових розправ, як і чинили органи МВС і КДБ, надзвичайні органи, що збереглися з воєнних часів. Наявність закону про скасування смертної кари не завадила у 1950 р. винести смертний вирок звинуваченим по так званій лєнінградській справі ряду провідних державних і партійних діячів. У 1948 – 1952 рр. була сфабрикована низка справ проти видатних людей науки і культури за невинувачуваними обвинувачуваннями їх у антирадянській діяльності. Майже півмільйона західних українців було заслано до Сибіру й Казахстану в 1946 – 1949 рр. за зв'язок з «українськими буржуазними націоналістами».

Контрольні запитання

- 1. Чим пояснюється напружена праця трудівників України у 1946-1950 рр.?*
- 2. За яких обставин Крим увійшов до складу УРСР?*
- 3. Якою була роль УРСР у створенні ООН?*
- 4. Які зміни у радянському державному механізмі відбулися в перші повоєнні роки?*
- 5. Чи можна вважати вибори до Рад депутатів трудящих демократичними?*
- 6. Які головні особливості правової системи в СРСР?*
- 7. Які основні завдання вирішувало в повоєнні роки цивільне, трудове, колгоспне, кримінальне право?*

РОЗДІЛ XIII. УКРАЇНЬКА РСР У ПЕРІОД ХРУЩОВСЬКОЇ "ВІДЛИГИ" РОКИ (1953 - 1964)

Ключові слова: *«Вілига», дєсталінізація, лібералізація, критика культури особи, з'їзд партії, реформи, волюнтаризм, КПРС, комунізм, міністерство, раднаргосп, кодифікація, амністія, реабілітація, КДБ.*

13.1. Дєсталінізація

Процєс лібералізації режиму розпочався лише після смерті Сталіна (5 березня 1953 р.) і увійшов в історію як період «хрущовської відлиги» від назви книги І. Еренбурга «Оттепель». Цей період пов'язаний з діяльністю Микити Сергійовича Хрущова. В результаті боротьби за владу, що почалася серед партійної верхівки після смерті у 1953 р. Й. Сталіна, М. Хрущов став Першим секретарем ЦК КПРС, фактичним лідером СРСР. За ініціативою М. Хрущова почалася реабілітація невинно засуджених, були здійснені заходи щодо обмеження влади адміністративно-управлінського апарату, припинилася практика політичного терору проти цілих соціальних верств і позасудового покарання громадян, заохочувалася суспільно-політична активність населення. Перша половина 1960-х рр. пов'язана з намаганням радянського

керівництва якнайшвидше збудувати комунізм і випередити США у виробництві продукції на душу населення. Звідси радикальні заходи щодо демократизації управління економікою, здійснення науково-технічного прогресу, індустріалізація житлового будівництва. Однак виконання цих завдань здійснювалося волонтаристськими заходами, за допомогою звичного адміністративного тиску на господарських керівників, що в значній мірі позначилися в аграрній політиці, коли відбувалися укрупнення і розкрупнення колгоспів, ліквідація т. зв. неперспективних сіл, запровадження посівів кукурудзи без урахування конкретних умов.

Після смерті Й. Сталіна сталінські принципи управління країною значною мірою продовжували діяти. Радянські люди як і раніше жили в постійному страху перед репресіями і свавіллям влади. Переважна більшість з них були позбавлені край необхідного для нормального життя. І далі не могли і не хотіли так жити, а тому палко бажали радикальних змін у країні. Відгук на їх потреби й очікування в умовах тодішніх політичних реалій мала змогу дати лише правляча в СРСР партія, яка з 1952 р. мала назву «Комуністична партія Радянського Союзу» (КПРС). Уже червневий 1953 р. пленум ЦК КПРС започаткував часткову демократизацію внутрішньопартійної демократії, припинення масових репресій. Однак вирішальне значення для поглиблення зазначених процесів мав XX з'їзд КПРС, який відбувся майже через три роки після смерті Й. Сталіна.

XX з'їзд КПРС працював з 14 по 25 лютого 1956 р. На ньому були присутні 1349 делегатів з правом вирішального голосу і 81 делегат з дорадчим голосом. Вони репрезентували близько 680 тис. членів і 420 тис. кандидатів у члени партії.

З'їзд відбувався у точній відповідності з традицією, що склалася у часи Сталіна. 14 лютого у Великому Кремлівському палаці зібралися делегати з'їзду. Всі стоячі привітали бурхливими оплесками членів Президії ЦК, а також керівників зарубіжних «братських» партій. Традиційним був порядок денний з'їзду: звітні доповіді ЦК і Центральної Ревізійної Комісії, проект директив по шостому п'ятирічному плану і вибори центральних органів партії. Все було як завжди: аналіз міжнародного і внутрішнього становища країни, діяльності партії за звітний період, чергові заклинання щодо необхідності прискорення темпів соціалістичного будівництва, обрання вищого партійного керівництва, – як було прийнято, одноголосно й на безальтернативній основі. Першим секретарем КПРС, як і очікувалося, став М. Хрущов, котрий вже встиг довести своє право на лідерство, розправившись з Л. Берією й відправивши у відставку з посади Голови Ради Міністрів СРСР свого вчорашнього союзника Г. Маленкова.

Однак уже після обрання усіх керівних органів партії відбулася подія, яка зробила з'їзд справді історичним в житті не тільки правлячої партії, але й всього радянського народу, – на закритому засіданні з'їзду, всупереч думці Президії ЦК, Перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов виступив з доповіддю «Про культ особи Сталіна і його наслідки», яка знаменувала розвінчання «батька усіх народів».

Напередодні з'їзду члени Президії ЦК – В. Молотов, К. Ворошилов, Л. Каганович та інші – буквально у відчаї закликали свого лідера не робити цього: Нас самих притягнуть до відповідальності. Ми були у складі керівництва, і, якщо ми не знали, то це наша біда, але ми відповідальні за все.

М.Хрущов відповідав: Ми як керівники не мали права не знати. Ми багато чого не знали, тому що був встановлений такий режим, коли ти мусиш знати тільки те, що тобі доручено... Але деякі навіть брали участь в рішенні цих питань. Тому тут відповідальність є різною.

- Хто нас питає? – кричав К. Ворошилов.

М. Хрущов відповідав: Злочин-то був. Потрібно нам самим сказати, що він був. Коли тебе будуть допитувати, тебе вже судити будуть.

Врешті-решт М. Хрущов пригрозив, що виступить від себе особисто, а потім кожний нехай пояснює свою поведінку. Це злякало опонентів. Вони побачили деякий позитив у тому, що всю відповідальність він візьме на себе.

У доповіді вперше була дана негативна оцінка особи Й. Сталіна та багатьом його діям, засуджені масові репресії й терор, розв'язані проти радянського народу. Хоча М. Хрущов усю проблему звів до негативних рис самого Й. Сталіна, а не суті державного ладу й політичного режиму, але навіть така критика буквально шокувала багатьох комуністів, справила значний вплив на політичні процеси і психологічні настрої в країні. Доповідь М. Хрущова спонукала до переосмислення історії соціалізму, ролі партії в житті суспільства, критичного ставлення до окремих вчинків її вождів, до Й. Сталіна й сталінізму.

Саме в цей період радянські люди отримали ковток свободи і надію на краще, почали відчувати себе громадянами, у суспільне життя увійшло покоління, що не знало тотального страху, здатне вчитися і розуміти власне суспільство і перебудовувати його. Через деякий час ці зерна дадуть сходи. По суті змістом цього процесу були детоталітаризація та десталінізація радянського суспільства у всіх сферах суспільного життя, перехід від створеного Й. Сталіним тоталітарного режиму до авторитарного, тобто більш ліберального, позбавленої явного беззаконня влади.

Важливим напрямом десталінізації стала реабілітація невинно засуджених у роки сталінських репресій. Початок цьому процесу поклав Указ Президії Верховної Ради СРСР у вересні 1953 р. Він надав військовій колегії Верховного Суду СРСР право розглядати за поданням Генерального прокурора рішення колишніх колегій ОДПУ, «трійок» НКВС і так званої Особливої наради при НКВС-МВС СРСР. Поряд з цим у 1954 р. була створена комісія Президії ЦК КПРС з розгляду злочинів і перегляду справ усіх засуджених у 1939 – 1953 рр. за політичні злочини. Також у регіонах було створено більше ста комісій, наділених правом реабілітації й помилування.

За 1954 – 1959 рр. тільки по УРСР було переглянуто близько 4,3 млн. різних справ, що стосувалися близько 5,5 млн. людей. Крім того, переглянуто справи 64 тис. осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності в 1937 –

1938 рр. Серед реабілітованих посмертно були відомі партійні й державні діячі, керівники України С. Косіор і П. Постишев. Як дізналися ми пізніше, саме на цих особах лежить значна частка вини за організацію в 1932-1933 рр. Голодомору в Україні, але тоді їх реабілітація здавалася відновленням історичної справедливості. Чимало репресованих було реабілітовано в партійному порядку. За період від 1 березня 1956 р. до 1 березня 1957 р. Комітет партійного контролю при ЦК КПРС, ЦК компартій союзних республік, крайкоми і обкоми реабілітували в партійному порядку майже 31 тис. комуністів, раніше звинувачених у політичних злочинах. Одночасно КПК при ЦК КПРС виключив з партії 68 колишніх працівників НКВС-МДБ, які порушували законність, застосовували недозволені методи слідства, фальсифікували звинувачувальні матеріали.

Одночасно були заарештовані й, за вироком суду, розстріляні деякі особи, винні в організації масових репресій та застосуванні недозволених методів слідства, серед яких: Берія, Гоглідзе, Деканозов, Кобулов та ін. Чимало працівників органів державної безпеки позбулися своїх посад та були засуджені на різні строки ув'язнення. Проте не обійшлося тут і без використання боротьби за відновлення «соціалістичної законності» у банальній боротьбі за владу у вищій кремлівській верхівці. В Україні, як і в СРСР у цілому, припинилися масові репресії й стали переглядатися справи «ворогів народу».

За розвінчанням «культу особи» сталися спроби зламати командно-адміністративні методи управління, спроби ввести в дію стимули особистої зацікавленості в результатах праці, надати більшого динамізму економічному й соціальному розвитку СРСР, змінити його пріоритети, подолати догматичні уявлення в теорії й практиці соціалістичного будівництва.

Однак не всі запропоновані М. Хрущовим заходи знайшли підтримку у інших керівників партії й держави, передусім у колишніх соратників Й. Сталіна: Л. Кагановича, Г. Маленкова, М. Булганіна, К. Ворошилова та ін. У 1957 р. пленум ЦК КПРС звинуватив їх у створенні фракційної, антипартійної групи, протидії ленінському курсу, вивів їх із складу ЦК і виключив з лав партії, що означало на той час автоматичне відсторонення людини від будь-якої державної діяльності. У 1958 р. Головою Ради Міністрів СРСР був обраний М. Хрущов і таким чином, подібно Й. Сталіну, став суміщати керівні посади в партії й державі, що свідчило про складність переходу до нової якості державного врядування в СРСР.

Водночас про повну відмову від сталінізму не могло йти і мови. Критика сталінізму не могла бути послідовною. Будучи сам плоть від плоті сталінської кліки, М. Хрущов був сам замішаний у всіх акціях сталінізму і, природно, знав лише один стиль управління країною – авторитарний, сталінський.

Сталінізм (вождизм і волюнтаризм як його невід'ємні якості) час від часу проступали в обличчі цієї прогресивної людини. Маючи необмежену владу, досягнувши певних успіхів, М. Хрущов уявив себе непогрішимим. Не можна також забувати, що М. Хрущов був оплутаний густими тенетами

сталінських поглядів, звичок, підходів, методів. Усвідомлення ним хибності тоталітарного режиму було неповним, половинчатим, непослідовним. Проявлялось все це в діях щодо перетворення суспільства. Вони як і раніше базувались на здійсненні авторитарної влади, не передбачали активної участі широких народних мас. Режим особистої влади продовжував існувати, хоча й в зміненому вигляді. Попри всі демократичні заклинання, М. Хрущов постійно застосовував зазначений досвід на практиці, що пізніше буде кваліфіковано як волонтаризм. Відповідним чином такий стиль поведінки передавався його підлеглим, усій компартійній номенклатурі, яка так само, як і М. Хрущов, вийшла з попередньої епохи.

Тим не менше країна була вже новою. Життя її громадян стало не тільки не таким злиденним, як раніше, але й більш безпечним. Відносини всередині політичної еліти теж стабілізувалися. Відставка будь-якого керівника, і навіть втрата ним партійного квитка, вже не означали майже автоматичний його арешт, як за часів Й. Сталіна. Хрущовська «відлига» позитивно вплинула й на формування світогляду майбутніх управлінських кадрів, які виховувалися в дусі неприйняття сталінізму з його репресивними методами управління країною. У багатьох відносинах нове покоління радянських керівників стало «поколінням ХХ з'їзду КПРС». Період 1958 – 1964 рр. був періодом авторитарного правління М. Хрущова, але посилення автократичних тенденцій не призвело до встановлення його особистої диктатури.

13.2. Комуністична утопія

Наприкінці 1950-х рр. комуністичні ідеологи дійшли висновку, що соціалізм у Радянському Союзі переміг повністю й остаточно, а, отже, друга програма партії, що прийнята в 1919 році і ставила завдання побудови соціалізму, вже була виконана. У зв'язку з цим необхідно було прийняти нову Програму КПРС, у якій визначити завдання й шляхи переходу від соціалізму до комунізму. Влітку 1961 р. проект нової Програми був опублікований «для всенародного обговорення», яке й відбулося повсюдно під контролем місцевих партійних комітетів.

За офіційними даними, лише в Україні в обговоренні партійного документу взяло участь 790 тис. людей, до редакцій газет, журналів, на радіо і телебачення надійшло близько п'ятдесяти тисяч письмових пропозицій, побажань, доповнень і зауважень. Важко сказати, яка частка з них була написана щиро й за власним бажанням, а скільки являло собою продукт кабінетної творчості партійних працівників.

Прийняв III Програму КПРС XXII з'їзд партії, який відбувся в жовтні 1961 р. Її основна мета – побудувати комуністичне суспільство, тобто таке суспільство, де не буде поділу людей на класи, нормою суспільного життя стане комуністична мораль і на основі високоефективної економіки «всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком» і здійсниться принцип «від кожного – по здібностях, кожному – по потребах».

Історичні рамки Програми КПРС були визначені у 20 років. За цей час країна мала створити відповідну матеріально-технічну базу, соціалістичні відносини перетворити на комуністичні й відповідно до Морального кодексу будівника комунізму, що містився в Програмі, виховати народні маси і кожного громадянина в дусі свідомої дисципліни, комуністичного ставлення до праці, принципів комуністичної моралі. Необхідно було здійснити контроль за мірою праці й споживання, надійно забезпечувати оборону і безпеку країни, охороняти права і свободи громадян, соціалістичний правопорядок і соціалістичну власність добитися найбільш високого рівня життя населення порівняно з будь-якою капіталістичною країною. У ході виконання останнього завдання слід було створити достаток продуктів харчування, задовольнити потреби усіх верств населення у високоякісних товарах, забезпечити кожному сім'ю благоустроєною квартирою.

Важливою частиною Програми КПРС було всебічне розгортання й вдосконалення соціалістичної демократії, залучення всіх радянських громадян до активної участі в управлінні державою і господарським і культурним будівництвом, поліпшення роботи державного апарату. Мова йшла про розширення ролі та прав місцевих Рад депутатів трудящих, про систематичне оновлення складу керівних органів, про широку участь в управлінні громадських організацій та об'єднань про постійний державний і суспільний контроль, всемірний розвиток свободи особистості й прав радянських громадян. У Програмі містилися «завдання» по виробництву електроенергії, сталі, нафти, вугілля, мінеральних добрив, тканин, взуття, м'яса і зерна, а також інших продуктів на 1980 рік. Ці завдання в 5-6, а то й у 10 разів перевищували показники 1960 р.

Необхідно зазначити, що серед переважної більшості керівних кадрів панував некритичний підхід до оцінки плану комуністичного будівництва, в тому числі щодо економічного розвитку країни. Вони явно не розуміли реальну дійсність і оголосили безпосереднім і найближчим завданням побудову комунізму в найближчі роки.

Разом з тим, виходячи з позицій принципу історизму, буде несправедливим занадто критично ставитися й до явно утопічних планів партії, так само, як і до одностайного їх «одобрямс». Адже підґрунтям для планів комуністичного будівництва та їх підтримки з боку багатьох людей, і не тільки партійної номенклатури, були цілком реальні й досить вагомні успіхи в економічному і науково-технічному розвитку країни. Достатньо високими були темпи розвитку промисловості й сільського господарства. СРСР став виробляти майже п'яту частину світової промислової продукції. У 1957 р. був запущений перший штучний супутник Землі. У квітні 1961 р. на орбіту Землі виведений космічний корабель «Восток» з першим космонавтом Юрієм Гагаріним на борту. Радянський Союз відкрив космічну еру. З кінця 1950-х рр. розгорнувся рух колективів і ударників комуністичної праці. Тільки в Україні за право носити звання колективів і ударників комуністичної праці на початку 1960 р. змагалось близько 50 тис. бригад, змін, дільниць, цехів, підприємств, бригад і ферм у колгоспах і радгоспах

Пізніше в умовах застою в сфері економіки рух за комуністичну працю буде перейменований в рух за комуністичне ставлення до праці. Він нібито охопить цілі заводи, фабрики, шахти, установи, більшість робітників, колгоспників, інженерно-технічних працівників. Про кількість його учасників будуть зобов'язані регулярно звітувати своєму керівництву партійні, профспілкові й комсомольські штаби, що стане одним з головних критеріїв результативності їх роботи. Однак чим більшим на папері буде число учасників зазначеного руху, тим менше їх буде насправді. Рух, який завдяки непідробному ентузіазму перших його учасників відіграв певну роль у зростанні продуктивності праці й соціально-економічному розвитку країни, увійде в традиційне русло формалізму.

Важливою запорукою успішного будівництва комунізму і одночасно демократизації суспільства вважалося підвищення керівної ролі партії в державному будівництві, в усьому політичному господарському й культурному житті країни. Зростання її чисельності супроводжувалося якісними змінами в її складі. Важливим було те, що в партію вступали не ті, хто хотів: в неї відбирали.

Партія мала характер ордену, що призначений для створення керівного ядра країни. Вона прагнула грати провідну роль у всіх націях і верствах населення СРСР, передусім серед робітників, оскільки вони були основними виробниками засобів виробництва, а також тому, що партія правила від їхнього імені. Починаючи з 1956 р. нових членів приймали здебільшого з робітників. До 1961 р. їх питома вага збільшилася з 30 до 38% від загальної кількості комуністів.

Рівень освіти комуністів був вище середньої по країні. Особи, що мали вищу і середню освіту, становили 43% членів партії проти 16% серед населення країни. Часто у комуністів була спеціальна освіта, тому що при Хрущові в партію приймали здебільшого технічних спеціалістів, а не адміністративних працівників.

Компартійні керівні кадри були вихована в сталінські часи. Значна частина з них – це колишні фронтовики. На початку 1960-х рр. частка колишніх військових в управлінському апараті всіх рівнів значно збільшилася у зв'язку зі скороченням у 1960 р. на 1/3 Збройних Сил СРСР, унаслідок чого чимало колишніх офіцерів опинилися на відповідальній партійній, радянській, господарській роботі. Ці люди привнесли в стиль політичного керівництва армійську дисциплінованість, прагнення виконувати, а не обговорювати накази.

Більшість партійних і радянських керівників характеризувалися сильними вольовими якостями, величезною працездатністю й цілеспрямованістю. Вони не сумнівалися у безмежних можливостях соціалістичного ладу, вірили, що цілі обрані правильно й потрібно йти до них і тільки до них – не хитатися, не відхилятися, не допускати поступок всьому, що не відповідає соціалістичним ідеалам. Образ таких людей яскраво уособлює П. Шелест, який з 1963 по 1972 р. обіймав посаду Першого секретаря ЦК Компартії України. Водночас характерними рисами більшості

партійних і радянських керівників цього часу залишалися консерватизм, боязнь відповідальності, формалізм у роботі.

З метою демократизації партійного життя на ХХ з'їзді КПРС (1956 р.) до статуту партії було внесено часткові зміни, які розширювали права ЦК компартій союзних республік, обкомів партії. ЦК дозволялося, зокрема, відкривати і припиняти видання районних і міських газет, відомчих журналів; визначати періодичність, обсяг і наклад усіх видань, які виходили на території республік, встановлювати обсяг радіомовлення в республіці й областях, включаючи мовлення для національних меншин.

Деяке послаблення централізму призводило до поступового зростання політичної активності в республіках. Хоча ключовим суб'єктом політичної діяльності залишалися президія і апарат ЦК КПРС, можливості керівних партійних і державних органів союзних республік помітно зростали. Підтримавши М. Хрущова в критичний період, українська політична верхівка зміцнила власні позиції. У 1957-1958 рр. кандидатами в члени президії ЦК КПРС обрано голову президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченка і нового першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного. Влітку 1963 р. М. Підгорний став секретарем ЦК КПРС.

Відповідно до рішення партійного з'їзду в Україні, як і в цілому по країні, було вжито заходів щодо скорочення й здешевлення всього адміністративно-управлінського апарату, покращенню роботи всіх ланок, подоланню бюрократизму, недопущенню фактів нечуйного ставлення до потреб населення. В партійних і державних органах була перебудована робота з листами і скаргами людей, організований прийом відвідувачів, систематично стали приймати населення керівні працівники радянських та інших державних керівних установ.

Водночас за ініціативою М. Хрущова здійснювалися спроби от змінити номенклатурний характер партійного керівництва. Так, у першій половині 1957 р. Президія ЦК скасувала сумнозвісну систему «пакетів», тобто запроваджену Й. Сталіним видачу крупних грошових сум, які часом перевищували офіційну платню в 2-3 рази. Однак незрівнянно більшого удару номенклатурі було завдано на ХХІІ з'їзді КПРС, де був прийнятий новий Статут партії. В ньому був пункт про те, що при виборах партійних органів додержується принцип систематичного оновлення їх складу і спадкоємності керівництва. При кожних чергових виборах склад ЦК КПРС і його Президії оновлюється не менше ніж на одну четверту його частину. Члени Президії обираються, як правило, не більше ніж на три скликання поспіль. Склад ЦК компартій союзних республік, крайкомів, обкомів оновлюється не менше ніж на одну третину на кожних чергових виборах; склад окружкомів, міськкомів, райкомів партії, парткомів або бюро первинних організацій – наполовину. При цьому члени цих керівних партійних організацій можуть бути обраними не більше ніж на три строки. Для обрання на наступний строк потрібно було не менше трьох чвертей голосів членів партії, що брали участь у голосуванні. Все це означало, що партійні керівники не можуть більше ставитися до своєї роботи як до довічного привілею. І якщо з'їзди КПРС проводилися раз у

п'ять років, то вибори у обкоми, міськкоми і райкоми проводилися раз у два роки. Відтак граничний строк для більшості партійних керівників середньої ланки становив лише 6 років.

Представлена на XXII з'їзді КПРС партійна номенклатура мусила одноголосно проголосувати на з'їзді за зазначені положення Статуту партії, однак була ними роздратована і відтоді чекала нагоди, щоб усунути з посади ініціатора партійної реформи. Не винятком в цьому була й українська політична еліта.

Водночас працівники керівних партійних та державних органів стали заручниками явно утопічних планів М. Хрущова. Прорахунки у визначенні шляхів і темпів розвитку суспільства й держави стали результатом збереження недемократичних методів керівництва партією і державою. Як і в часи Й. Сталіна, в партійних організаціях право на висловлення істини в останній інстанції в часи М. Хрущова зберігалось лише за ним. Будь-які його новації приймалися та ухвалювалися без серйозної критики і всебічного обговорення.

13.3. Ради депутатів трудящих і громадські організації в умовах переходу від тоталітарного суспільства до авторитарного

Згідно з радянською міфологією державна влада в СРСР належала трудящим: робітникам колгоспним селянам, «трудої» інтелігенції. За сталінською Конституцією 1936 р. вони реалізовували свою владу через Ради депутатів трудящих, різні громадські організації. Проте реальним носієм влади завжди була компартійна номенклатура, а Ради та громадські організації мали замаскувати її диктатуру.

Ради були потрібні номенклатурі для того, щоб придати легітимність її рішенням, продемонструвати світові одностайну підтримку її курсу з боку усіх верств населення. Від депутатів вимагалось одностайно ухвалювати рішення, що були прийняті в партійних органах. Депутати зазвичай звітували про трудові досягнення особисті й свого колективу, запевняли керівні партійні органи і першу партійну особу у повній і одностайній підтримці політики партії, обіцяли працювати ще краще, щоб достойно зустріти з'їзд «рідної партії» Представницькі органи влади служили також цілям селекції й підготовці керівних кадрів, важливим каналом контролю над суспільством.

Склад депутатського корпусу певною мірою відбивав соціальну структуру населення республіки й регіону. У 1961 р. серед 392,5 тис. депутатів місцевих Рад і Верховної Ради Української РСР майже 66% становили робітники колгоспники, що були безпосередньо зайняті на виробництві. Така відповідність складу рад структурі населення створювалася штучно партійною бюрократією як доказ існування в соціалістичному суспільстві справжньої демократії. Ради були також своєрідною вітриною демократичного ладу і складалися з «кращих представників радянського народу», а ними вважалися передовики і новатори виробництва, «переможці соціалістичного змагання». Як правило, у виборців

не виникало особливих претензій і до тих, хто обирався до місцевих Рад.

Однак у зв'язку демократичними процесами, започаткованими ХХ – ХХІІ з'їздами КПРС, роль представницьких органів влади дещо підвищується, принаймні формально. У серпні 1956 р. президія Верховної Ради України прийняла указ про скорочення строків між скликанням сесій міських, районних селищних і сільських рад депутатів трудящих. У січні 1957 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і зміцнення їх зв'язків з масами», наполягаючи на необхідності збільшення представництва в радах робітників і колгоспників, безпосередньо зайнятих на виробництві, більш ретельному відбору кандидатів у депутати. У жовтні 1959 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про порядок відкликання депутатів Верховної Ради СРСР, який визначив порядок відкликання депутатів, що не виправдали довіри виборців або здійснили вчинки, які ганьблять звання депутата. Рішення за відкликання депутата приймалося на зборах виборців, відкритим голосуванням. Депутат вважався відкликаним, якщо за його відкликання проголосувало понад половини виборців відповідного округу. Закон про порядок відкликання депутатів був прийнятий і Верховною Радою УРСР. Закони дозволяли населенню здійснювати певний контроль за діяльністю депутатів і в необхідних випадках відкликати їх достроково. Проте за 15 років дії вказаних законів було відкликано лише декілька депутатів місцевих рад і жодного депутата Верховної Ради України.

Відповідно до постанови ЦК КПРС від 22 січня 1957 р. «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і зміцнення їх зв'язків з масами» були вжиті заходи щодо розширення прав місцевих Рад у питаннях планування господарства області, міста, району, виробництва й розподілу продукції підприємств місцевої та кооперативної промисловості, організації житлового, культурно-побутового і шляхового будівництва тощо. Більш тісними стали зв'язки місцевих рад з населенням

Подальше підвищення ролі представницьких органів влади в СРСР відбулося у зв'язку з проголошенням курсу на побудову комуністичного суспільства й передачу низки функцій державних установ громадському самоврядуванню. Було висунуте завдання перетворення Рад депутатів трудящих у органи громадського самоврядування. У Програмі КПРС було сказано про те, що Ради будуть все більше виступати «як громадські організації при широкій і безпосередній участі в їх діяльності». В числі основних шляхів досягнення цієї мети Програма КПРС назвала: вдосконалення форм народного представництва й розвиток демократичних принципів радянської виборчої системи; широке й всебічне обговорення на зборах і у пресі особистих і ділових якостей кандидатів; оновлення на кожних виборах не менше однієї третини складу депутатів рад; регулярну звітність рад та їх депутатів перед виборцями; право на дострокове відкликання депутатів, які не виправдали довіру; гласність, вільне і всебічне обговорення на сесіях на сесіях рад найважливіших питань державного управління, господарського та культурного будівництва; регулярна звітність виконавчих органів на сесіях Рад; систематичне обговорення Радами запитів

депутатів; розширення прав місцевих рад депутатів трудящих.

Пожвавили свою роботу постійні комісії, в яких, на думку партійного керівництва країни, мала пройти школу управління державою величезна армія активу робітників, колгоспників та службовців. У 1957 р. в Україні в роботі постійних комісій місцевих рад брало участь близько 250 тис. депутатів і 460 тис. активістів. Ширше розгорнули свою діяльність постійні комісії Верховної Ради УРСР.

Часткове обмеження влади партапарату і свавілля різних бюрократичних структур уявлялося як довгождана готовність держави на співробітництво з народом, її бажання опертися на соціальну творчість людей. Одним з результатів та проявів десталінізації і демократизації суспільства й стало швидке зростання кількості самодіяльних формувань, яких наприкінці 1950-х рр. було декілька десятків тисяч, кількість їх членів рахувалася на мільйони. Відсторонюючи громадян від реального управління державою, партійні й радянські органи водночас ініціювали створення нових самодіяльних формувань, що були підпорядковані вищестоящим місцевим радам. Адже специфічною рисою радянської демократії була орієнтація на суто кількісні формальні показники залучення до системи рад якомога більшої кількості активістів. Чим більше було активістів, тим більше, як вважалося було демократії й політичного прогресу на шляху до комунізму. При цьому низька ефективність роботи такого активу до уваги не завжди бралася. З метою залучення населення до діяльності до діяльності рад було вжито низку заходів щодо шляхом створення чисельних громадських організацій та самодіяльних формувань. В 1961 р. у республіці вели роботу понад 30 тис. товариських судів, понад 27 тис. народних дружин, тисячі батьківських комітетів тощо. Серед громадських самодіяльних організацій найбільш активно діяли вуличні, квартальні й будинкові комітети. Вони залучали населення до трудової участі в роботі благоустрою й озелененню вулиць і дворів, доглядали за дотриманням мешканцями будинків існуючих санітарних норм, організовували допомогу самотнім людям похилого віку тощо.

Дещо пожвавили свою роботу профспілки, чисельність членів яких зросла з 4,8 млн. у 1948 р. до 9 млн. осіб у 1958 р. У липні 1958 р. Рада міністрів СРСР і президія ВЦРПС затвердили положення про постійно діючі виробничі наради на промислових підприємствах і будовах, у радгоспах, МТС і РТС. Того ж місяця з'явився указ президії Верховної Ради СРСР «Про права фабричного, заводського місцевого комітету професійної спілки», який дещо розширив можливості організації. У 1958 р. на підприємствах, будовах, транспорті, у радгоспах та РТС діяло 18 тис. таких нарад.

Інша громадська організація – комсомол – об'єднував молодь і працювала з підростаючим поколінням. В Україні від 1953 до 1962 р. кількість членів цієї організації зросла з 2,5 до 3,3 млн. осіб. Комсомол виступав головним резервуаром, з якого поповнювала свої ряди Комуністична партія, а комсомольські діячі – компартійну номенклатуру, працівників

владних установ. Він також керував роботою піонерської організації,

Отже, формально проводилась лінія на підвищення у суспільному житті ролі Рад усіх рівнів, громадських організацій і самодіяльних формувань. Проте на ділі, як і раніше, у кожній важливій справі все вирішувала не громадськість, навіть не представницькі органи влади, а апарат, передусім апарат партійних органів. Усім народним обранцям залишалося лише формально ухвалювати будь-які їхні рішення, а найбільш достойним серед них – ще прикрашати собою президії різних урочистих зборів і форумів. Усі реформаторські зусилля М.Хрущова не могли змінити природу радянської системи.

13. 4. Організація управління економікою в умовах соціально-економічних реформ

Здобувши повну підтримку в партії й суспільстві, М. Хрущов ініціює низку реформ в управлінні промисловістю, сільським господарством й будівництвом. Зазначені перетворення характеризувалися в народному господарстві спробами переходу від виключно адміністративних до економічних методів управління, від примусу до врахування матеріальних інтересів працівників, від жорсткої централізації по галузям до територіальної насамперед організації господарського життя. В соціальній сфері було чимало зроблено для поліпшення народного добробуту: відбулося впорядкування системи й збільшення оплати праці, зниження податків, докорінне покращення пенсійної системи, особливо щодо колгоспників, скорочення робочого тижня, зростання виробництва товарів широкого вжитку й покращення побутового обслуговування. Широко розгорнулося будівництво житлових будинків (які пізніше назвуть «хрущовками») з малогабаритними, але окремими сімейними квартирами. (До цього більшість людей жила у так званих комуналках або навіть у бараках). Принципово змінилося життя колгоспників: підвищилися закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, зросли доходи колгоспів, колгоспники стали отримувати паспорти, перестали бути фактичними колгоспним кріпаками. Адже за часів Сталіна колгоспник не мав права покинути колгосп, якщо начальство не давало на те згоди. (А згоду давали у виняткових випадках).

Значні зміни відбувалися в організації управління народногосподарським комплексом СРСР. Їх необхідність була зумовлена наявністю багатьох негативних явищ, що були притаманні органам управління часів сталінщини: бюрократизм, тяганина, підміна живого, оперативного керівництва підготовкою численних директив, довідок, циркулярів, громіздкістю державного апарату. Пошуки здійснювалися за різними напрямками, але вектор їх був один – відмова від зайвої централізації, розширення господарської самостійності, використання ціни, прибутку, кредиту, перехід на господаровірні відносини між підприємствами тощо.

До середини 1950-х рр. управління економікою майже цілковито зосереджувалося в Москві. Більшістю найважливіших галузей промисловості

республіки – вугільною, металургійною, машинобудівною, енергетичною та ін. – керували союзні міністерства. Тому реформування управління економікою розпочалося з розширення економічних прав і компетенцій союзних республік, зокрема України. Ще у квітні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла рішення про зменшення числа союзних (з 30 до 20) та союзно-республіканських (з 21 до 13) міністерств. Хоча наступного року їх кількість знову зросла, однак сталися перші відчутні зміни на користь республік, оскільки деякі союзні міністерства одержали союзно-республіканський статус.

У 1955 р. спеціальною постановою Ради міністрів СРСР союзні республіки отримали право: самостійно затверджувати плани виробництва і розподілу всіх видів продукції, що вироблялася підприємствами республіканських міністерств й промислової кооперації; затверджувати титульні списки капітального будівництва по підприємствам республіканських міністерств незалежно від кошторисної вартості будівництва; передбачувати для республіканських міністерств і відомств завдання по росту продуктивності праці, чисельності працівників, фонду заробітної плати. Ради міністрів союзних республік отримали право розпорядження 50% будівельних матеріалів і деяких промислових товарів широкого вжитку, вироблених поза квартального плану підприємствами загальносоюзного і республіканського підпорядкування.

Для забезпечення реальної дії прав союзних республік в області управління промисловістю у підпорядкування республіки перейшло багато підприємств вугільної, нафтової, металургійної, лісової, харчової, м'ясної й молочної, легкої й текстильної промисловості, промисловості будівельних матеріалів, а також зв'язку та автомобільного транспорту. З 1953 до 1956 р. близько 10 тис. підприємств та установ були передані в підпорядкування Української РСР, що збільшило частку республіканської промисловості з 36% до 76%. У травні 1956 ліквідовано Міністерство юстиції СРСР. Його функції були передані союзним республікам. Значно розширилися законодавчі права України: у її відання перейшли питання обласного й крайового адміністративно-територіального устрою, затвердження Цивільного та Кримінального кодексів. Ширшими стали права республік у вирішенні бюджетних питань, у галузі роздрібної торгівлі тощо. У 1957 – 1963 рр. частка промисловості УРСР, що знаходилися у прямому підпорядкуванню союзу міністерств, коливалася у межах 2,9 – 3,8%. Вся інша промисловість республіки була підпорядкована Раді Міністрів УРСР.

Законом про бюджетні права Союзу СРСР і союзних республік (1959 р.) союзним республікам були надані ширші повноваження у вирішенні фінансово-бюджетних питань. Згідно з раніше діючим законодавством Верховна Рада СРСР затверджувала бюджети союзних республік по двом частинам – по республіканському й місцевим бюджетам, що суттєво обмежувало можливості республік у перерозподілі коштів між республіканським і місцевими бюджетами, а також фінансування окремих програм. Відповідно до нового Закону, бюджетний устрій союзних республік

встановлювався ними самостійно з дотриманням положень загальносоюзного законодавства.

Значно розширилися джерела прибуткової частини бюджетів союзних республік. До їх бюджетів поступали відрахування від прибутку та інших надходжень від підприємств республіканського і місцевого підпорядкування, внаслідок чого питома вага бюджетів союзних республік у загальносоюзному бюджеті зростає з 19% у 1953 р. до 49% у 1959 р.

Одночасно в середині 1950-х рр. почалося скорочення чисельності управлінського апарату, ліквідація численних непотрібних підрозділів в міністерствах і відомствах, об'єднання дрібних господарських організацій. У цілому в Україні було ліквідовано близько 5 тис. структурних підрозділів, організацій та установ, скорочено 90 тис. посад. Однак, на думку М. Хрущова, зберігалася головна причина незадовільної роботи державного управління – надмірна централізація діяльності, необхідність вирішення достатньо простих питань на рівні міністерств і відомств. Тому, як виявилось, просте скорочення апарату не дало бажаних результатів.

У лютому 1957 р. робиться чергова спроба децентралізації управління промисловістю. Цього разу – шляхом ліквідації міністерств, переходу від галузевого до територіального принципу управління промисловістю і будівництвом. Як вважалося, галузевий принцип управління зумовлював наявність відомчих бар'єрів між підприємствами різних міністерств, стримував розвиток спеціалізації й кооперування виробництва, породжував нераціональні перевезення та значні зустрічні вантажопотоки. На думку М. Хрущова, подібні вади можна було усунути, якщо передати важелі управління на місце, надати місцевим органам управління більше прав і компетенцій у сфері управління економікою. Така лінія повністю відповідала курсу партії на розвиток демократичних засад у радянському суспільстві. Крім того, очевидно, малася на увазі й політична ціль – нанесення удару по московській бюрократії, якій М. Хрущов не вірив і яку навіть вважав ворожою до себе.

Згідно із Законом СРСР «Про дальше вдосконалення організації управління промисловістю і виробництвом» (1957 р.) були ліквідовані всі промислові міністерства. В СРСР залишилося 6 загальносоюзних і 9 союзно-республіканських міністерств, в Українській РСР залишилося лише 8 союзно-республіканських міністерств (вищої і середньої спеціальної освіти, закордонних справ, зв'язку, культури, оборони, охорони здоров'я, сільського господарства, фінансів) і 9 республіканських (автомобільного транспорту і шосейних шляхів, будівництва, внутрішніх справ, виробництва і заготівель сільськогосподарської продукції, комунального господарства, освіти, соціального забезпечення, торгівлі, юстиції). Натомість уся країна була поділена на економічно-адміністративні райони. Керівництво ними здійснювали ради народного господарства (раднаргоспи), яких в Україні було створено 11. На раднаргоспи покладалося виконання державних планів як по раднаргоспу в цілому, так і по кожному підприємству і кожній організації, керівництво роботою по складанню планів на підприємствах та організаціях і

на їх основі зведених планів п раднаргоспу, забезпечення підвищення технічного рівня промисловості і поліпшення організації виробництва, розробка пропозицій про встановлення раціональних зв'язків між підприємствами економічних районів; добір і розстановка інженерно-технічних кадрів; затвердження положення про галузеві управління і функціональні відділи раднаргоспу тощо. З метою залучення трудящих до управління виробництвом при раднаргоспах на правах дорадчих органів були створені техніко-економічні ради, до складу яких увійшли спеціалісти різних галузей виробництва, вчені, передовики виробництва, керівники господарських, партійних і профспілкових організацій.

У 1960 р. з метою наближення керівництва до підприємств число раднаргоспів у республіці було збільшено до 14, але через два роки у зв'язку з відновленням централістських тенденцій їх стало сім: Донецький, Київський, Львівський, Подільський, Придніпровський, Харківський, Чорноморський. Раднаргоспи у своїй діяльності були підпорядковані безпосередньо республіканському урядові, а їхні голови за обсягом повноважень прирівнювалися до міністра. Їм були передані підприємства і організації міністерств вугільної, металургійної, машинобудівної та інших промислових галузей. Промислові підприємства підпорядкувались раднаргоспам безпосередньо або через проміжне господарське об'єднання, зокрема трест. З метою скорочення витрат на адміністративний персонал на багатьох заводах і фабриках республіки проводилося укрупнення діляниць і ліквідація цехового апарату, функції якого виконували відділи заводоуправлінь. Крім того, здійснювалося об'єднання споріднених виробництв і створення системи головних підприємств.

Однак уже скоро на зміну політиці децентралізації управління економікою дуже скоро приходять знову політика централізації у вигляді нових органів, що паралельно з урядом мали здійснювати керівництво раднаргоспами. У 1960 р. була створена Українська республіканська рада народного господарства (УРНГ). Основним її структурними органами стали: власне рада – керівний колегіальний орган, до складу якого увійшли голова УРНГ, його заступники, голови раднаргоспів економічних районів, начальники управлінь і відділів УРНГ; Президія в складі Голови УРНГ, його заступників і начальників провідних галузевих і функціональних управлінь УРНГ; головні галузеві управління (вугільної і торф'яної промисловості, металургійної промисловості, нафтової і газової промисловості, хімічної і нафтопереробної промисловості, легкої промисловості тощо). При УРНГ також діяла низка головних управлінь постачання й збуту. В 1962 р. утворюється загальносоюзна Рада народного господарства СРСР, яка невдовзі стала союзно-республіканським органом. Тоді ж із системи раднаргоспів була виділена будівельна галузь, для керівництва якою бут створені окремі органи. Крім того, у 1963 р. указом Президії Верховної Ради СРСР було створено Вищу раду народного господарства СРСР, якій були підпорядковані Держплан, Держбуд, інші господарські держкомітети. Зазначені факти свідчили про неабияку живучість системи, яку згодом іменуватимуть

командно-адміністративною.

За 1957-1965 рр. питома вага раднаргоспів у випуску валової продукції промисловості України збільшилася з 73,3% до 86,6%, а в окремих районах – ще більше (Донецькому – до 89%, Придніпровському – до 87%). Раднаргоспи разом з місцевими партійними і радянськими органами провели певну роботу щодо використання місцевих ресурсів. Проведення реорганізації органів управління промисловістю і будівництвом дозволило також подолати надмірну централізацію в діяльності цих органів. Однак, як виявилось, зазначена реорганізація управління породила інший недолік – місництво. Раднаргоспи прагнули забезпечити необхідною продукцією та сировиною «свої підприємства» на шкоду виконанню державних планів кооперованих поставок. Тим самим створювалися додаткові перешкоди виконанню державних планів розвитку народного господарства. Виникли значні труднощі й щодо координації діяльності раднаргоспів і планування народного господарства країни. Спроби ліквідувати зазначені недоліки шляхом скорочення числа раднаргоспів, уточнення їх завдань, створення загальносоюзних органів для керівництва раднаргоспами та ін. виявилися невдалим. Врешті-решт реорганізація стала по суті некерованою. Одночасно із скороченням створювалися нові державні органи й посади. Для наведення порядку в цьому було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР, в якій зазначалося, що без дозволу спеціальної урядової комісії забороняються будь-які зміни в структурі апарату, його штатному розкладі, окладах посадових осіб державних установ.

Однак за своїми негативними наслідками для управління економікою усі зазначені новації не йшли у будь-яке порівняння з наступною витівкою М. Хрущова. У 1962 р. М. Хрущов написав Записку в Президію ЦК КПРС «Про перебудову партійного керівництва промисловістю та сільським господарством». У ній було запропоновано утворити у межах областей дві самостійні партійні організації на чолі з відповідними обкомами партії: міськими – з керівництва промисловістю і сільськими – з керівництва сільським господарством.

Як і повсюди в країні, зазначену реорганізацію проведено у 19 областях УРСР, єдині партійні органи залишено в шести західних областях – Волинській, Івано-Франківській, Тернопільській, Ровенській, Закарпатській, Чернівецькій. У ЦК КПУ було обрано бюро з керівництва промисловим виробництвом і бюро з керівництвом сільськогосподарським виробництвом, а для координації їх діяльності – президію. Замість райкомів партії в Україні було створено 250 виробничих колгоспно-радгоспних управлінь, а також 78 промислово-виробничих парткомів, що мали керувати партійними організаціями підприємств і будов у сільській місцевості. У містах діяло 92 міських комітети і 71 районний комітет Компартії України.

За тим самим принципом одночасно відбулася перебудова й радянських, профспілкових, комсомольських органів. У грудні 1962 р. з'явився указ президії ВР УРСР про утворення обласних (промислових) і обласних (сільських) рад депутатів трудящих, а навесні наступного року –

відповідний закон. Відбувалося укрупнення районів. Райони теж ділилися на промислові та сільські. Ради промислових районів були підпорядковані промисловій обласній раді депутатів трудящих, ради сільських районів – сільській обласній раді.

Зазначена реформа відіграла негативну роль в організації управління, вона призвела до розриву зв'язків між містом і селом, ускладнила управління економічним і культурним життям. Вона стала одним з різючих прикладів недостатньо продуманого рішення. Ця перебудова відразу викликала низку непорозумінь. Обком по сільському господарству об'єднував не тільки комуністів, що працювали в колгоспах, радгоспах і колгоспно-радгоспних управліннях, але й працюючих у містах на підприємствах, що обслуговували сільське господарство або переробляли його сировину. Однак чимало установ і підприємств прямо або посередньо зв'язані з сільським господарством, залишалися все ж у віданні промислового обкому, з яким потрібно було узгоджувати навіть таке питання, як проведення в обласному центрі наради передовиків сільського господарства або партійну конференцію сільських комуністів. З іншого боку, промисловий обком не міг самостійно вирішувати питання кращого забезпечення жителів міст овочами та фруктами. Різні питання виникали при виділенні транспорту та іншої допомоги для збору врожаю. До того ж в області було два облвиконкоми, а відповідно, два обласних відділи охорони здоров'я, два відділи народної освіти, два фінансових відділи тощо. Тож чиновників і обласного, й районного рівнів, всупереч раніше задекларованим планам, значно побільшало, а вирішувати питання стало складніше.

Початок 1960-х рр. ознаменувався такою великою кількістю новацій у керівництві економікою, що голова від них ішла обертом у багатьох господарників. Так, у сільському господарстві спочатку в наказному порядку поширювали посіви «королеви ланів» (кукурудзи) і «царя Гороха». Потім велася шалена боротьба з «безплідним травосіянням» та присадибними ділянками сільських жителів.

Таким чином, в цілому дії Хрущова лише підірвали деякі найбільш негативні механізми колишньої моделі політичної влади з її командно-адміністративними методами управління, але не змінили її по суті. Значною мірою зберігалася й її кадрова політика. Ставши авторитарним лідером, М. Хрущов розпочав реформи, які безпосередньо зачіпали інтереси партійної номенклатури, породжували у неї невпевненість у своєму майбутньому і викликали її невдоволення. Економічні реформи були не завжди продумані й часом просто авантюристичні. До того ж вони супроводжувалися погіршенням соціального становища багатьох людей, що викликало їх невдоволення. Останнє виявилось у мирному виступі робітників у Новочеркаську Ростовської області в 1962 р. Мирна маніфестація людей була жорстоко придушено військами, загинуло 24 і поранено 80 людей. Застосовувалися репресивні заходи по відношенню до інакодумців з числа діячів культури і мистецтва.

13.5. Демократизація правоохоронних органів і права

Реформування всієї правоохоронної системи відбувалося в руслі двох загальних тенденцій розвитку системи державного управління. Перша – це демократизація управління, розширення колегіальних засад в управлінні, залучення громадськості до діяльності державних органів. Друга – передача загальносоюзними управлінськими органами частини своїх повноважень республікам. Аналогічно республіканські правоохоронні органи мали ділитися часткою повноважень з місцевими установами.

У 1953 р. були ліквідовані воєнні трибунали військ МВС та особлива нарада МВС СРСР, що були важливим знаряддям сталінської політики й позасудових розправ. У 1956 р. були ліквідовані управління юстиції при виконкомах обласних Рад депутатів трудящих, а частина їх функцій була передана обласним судам. Зокрема, право здійснювати ревізії народних судів і здійснювати контроль за всією їх діяльністю, а також здійснювати керівництво нотаріальними конторами. У наступному році були скасовані транспортні суди, а розгляд підсудних їм справ було покладено на Верховний Суд УРСР, народні та обласні суди.

Нове положення про Верховний Суд СРСР, що було прийнято Верховною Радою СРСР у лютому 1957 р., відновило самостійність союзних республік у сфері правосуддя. Зокрема, значно обмежувалися можливості Верховного Суду СРСР витребувати справи з судових органів союзних республік. Перегляд справи у Верховному Суді СРСР міг відбутися лише у випадку, якщо постанови республіканського Верховного суду суперечили загальносоюзному законодавству або порушували право іншої союзної республіки. Верховний Суд Української РСР, як найвищий судовий орган республіки, здійснював нагляд за діяльністю всіх судових органів УРСР. Обирався Верховний Суд УРСР Верховною Радою УРСР на 5 років. До складу суду входили: голова, два заступники голови, 34 члени і 75 народних засідателів. Верховний суд УРСР діяв у складі судової колегії в цивільних справах, судової колегії в кримінальних справах і пленуму. Пленум утворювався з голови, заступників голови, всіх членів Верховного Суду УРСР, у засіданнях також обов'язково брав участь прокурор республіки. Пленум розглядав протести на рішення, вироки й ухвали судових колегій Верховного суду УРСР; розглядав матеріали узагальнення судової практики і давав судам республіки керівні роз'яснення в питаннях застосування законодавства республіки при вирішенні судових справ; вносив до Президії Верховної Ради УРСР подання з питань, що підлягають розв'язанню в законодавчому порядку або з питань тлумачення законів УРСР.

У грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла Основи законодавства про судоустрій Союзу СРСР, союзних і автономних республік, де було передбачено даліше реформування судових органів. Даний закон розширював права громадян і гарантії цих прав, регламентував діяльність суду, прокуратури, органів дізнання і попереднього слідства, ліквідував інститут

аналогії в кримінальному праві, чітко визначив склад особливо небезпечних та інших державних злочинів. Судові засідання віднині стали відкритими, присутність звинувачуваного стала обов'язковою. У документі вперше не вживалося поняття «ворог народу».

Відповідно до закону була скасована дільнична система народних судів. Замість неї створювався єдиний народний суд міста або району незалежно від чисельності населення, що мешкали. До складу народного суду входило один або кілька народних суддів. У разі, коли до складу народного суду обрано два або більше народних суддів, виконавчий комітет районної (міської) Ради депутатів трудящих за поданням голови обласного суду затверджував одного з них головою районного (міського) суду. Районний (міський) народний суд розглядав усі цивільні і кримінальні справи, за винятком справ, віднесених законом до відання інших судів. Розгляд цих справ проводився колегіально народним суддею та двома народними засідателями. Відповідно до Закону УРСР про судоустрій (1960 р.) строк повноважень народних суддів збільшувався з трьох до п'яти років. Вибори народних засідателів відбувалися не в ході прямих, загальних виборів, як було раніше, а на загальних виборах трудових колективів підприємств, організацій, установ, колгоспів і строком на два роки. Встановлювали підвищені вимоги до осіб, що здійснювали правосуддя. Суддею та засідателем міг бути обраний громадянин, якому на день виборів сповнилося 25 років (замість 23, як було раніше).

Змінювався порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів. Республіки отримали право самостійно встановлювати порядок притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності суддів. Справи про дисциплінарні провини суддів стали розглядатися колегіями з дисциплінарних справ, заснованими при обласних та Верховному судах. Вони ж накладали на суддів дисциплінарні стягнення. В якості важливої гарантії незалежності суддів і народних засідателів від інших владних структур подавалася норма про можливість їх відкликання. Формально судді й народні засідателі могли бути позбавлені своїх повноважень не інакше як за рішенням виборців або трудового колективу, що обрав їх. Насправді зазначене положення сприяло посиленню контролю за роботою суддів з боку партійних органів, адже тільки вони мали реальні інструменти організації процедури відкликання. Негласний вплив партійних інстанцій на діяльність суду (так зване телефонне право) завжди був і залишався характерною рисою радянського судочинства, можливості партійних органів впливати на розгляд судово-слідчих справ дещо обмежувалися, принаймні ззовні. У січні 1963 р. Президія ЦК КП України ухвалила постанову «Про усунення помилок і недоліків у практиці притягнення до відповідальності комуністів, що скоїли злочини», яка вимагала усунути подвійні стандарти у ставленні до правопорушників-комуністів і правопорушників-безпартійних. Крім того, партійні органи вимагали від суддів, щоб вони систематично звітували перед виборцями, виступали з лекціями і доповідями на правову тематику, що, певна річ, можна оцінювати як демократичну тенденцію.

Загальний курс КПРС і радянської держави на широке залучення громадськості в справах держави проявився у сфері правосуддя й у створенні товариських судів на підприємствах, установах, колгоспах, домоуправліннях для розгляду справ про порушення трудової дисципліни, появи у громадських місцях у нетверезому стані, недостойній поведінці в громадських місцях тощо; участі громадських обвинувачів та громадських захисників у розгляді судами кримінальних і цивільних справ. У 1964 р. у республіці вели роботу понад 37 тис. товариських судів, до складу яких було обрано 170 тис. людей.

Реформи органів юстиції були завершені скасуванням республіканських міністерств юстиції. Зокрема, в УРСР керівництво і контроль за діяльністю обласних і народних судів, підбір і виховання судових кадрів, ведення судової статистики і загальне керівництво нотаріальними конторами було покладено на Верховний Суд УРСР. Роботи по кодифікації й систематизації законодавчих актів, підготовці проектів законів УРСР і урядових актів, що здійснювалися Міністерством юстиції, були передані спеціальній юридичній комісії, що була створена при Раді Міністрів УРСР. Юридична комісія мала також здійснювати загальне керівництво колегіями адвокатів і контроль за їх діяльністю, методичне керівництво відділами запису актів громадянського стану і керівництво установами судової експертизи.

Паралельно з реформуванням судових органів відбувалося реформування органів прокуратури і адвокатури. Відповідно до Положення про прокурорський нагляд в СРСР, що був затверджений указом Президії Верховної Ради СРСР 1955 р., Генеральний прокурор і підпорядковані йому прокурори, що призначалися строком на 5 років, здійснювали в межах своєї компетенції такі завдання: нагляд за точною відповідністю актів, виданих міністерствами і відомствами та підпорядкованими їм установами і підприємствами, а також виконавчими і розпорядчими органами місцевих рад депутатів трудящих, кооперативними та іншими громадськими організаціями, Конституції і законам СРСР, конституціям і законам союзних республік, постановам Ради Міністрів СРСР, рад міністрів союзних та автономних республік. У разі виявлення актів, що суперечать законові, Прокурор УРСР та підлеглі йому прокурори були зобов'язані опротестувати їх. Вони здійснювали також нагляд за точним додержанням законів службовими особами і громадянами; проводили притягнення до кримінальної відповідальності осіб, винних у вчиненні злочинів; здійснювали нагляд за додержанням законності в діяльності органів дізнання і попереднього слідства; за законністю та обґрунтованістю вироків, рішень, ухвал і постанов судових органів; за законністю виконання вироків, а також за додержанням законності в м'яцях позбавлення волі. У 1959 р. у Прокуратурі СРСР і прокуратурах союзних республік були створені спеціальні дорадчі органи. В колегіях обговорювалися всі найважливіші питання діяльності прокуратури.

Підвищувалися вимоги до працівників прокуратури, їх освітньому рівню і професійної майстерності. Так, на посади прокурорів можна було призначати лише осіб, що були віком не менше ніж 25 років, мали вищу

юридичну освіту і працювали не менше одного року на посаді слідчого або помічника прокурора районної або міської прокуратури. В руслі загальних демократичних тенденцій указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 лютого 1959 р. були утворені колегії в прокуратурах союзних республік і Прокуратурі СРСР. У 1960 р. були ліквідовані транспортні прокуратури, а їхні функції передані органам прокуратури союзних республік. Прокурори областей, міст і районів стали частіше виступати на сесіях місцевих рад з доповідями про стан соціалістичної законності і заходах щодо її зміцнення. Постанова такого питання мала певне виховне значення, мобілізувала громадськість на охорону правопорядку, дотримання правил так званого соціалістичного побуту.

У 1962 р. Верховна Рада УРСР затвердила Положення про адвокатуру, згідно з яким створювалися колегії адвокатів як різновид громадських організацій, визначалися цілі їх діяльності. Розширялися права адвокатів і одночасно підвищувалися вимоги до них. До колегії адвокатів приймалися лише особи, що мали вищу юридичну освіту і стаж роботи за спеціальністю юриста не менше двох років. Виконкоми обласних рад депутатів трудящих здійснювали жорсткий контроль за підбором, розстановкою і вихованням адвокатських кадрів.

За ініціативою М. Хрущова, який відчував певну загрозу для себе з боку органів внутрішніх справ і, особливо, держбезпеки, було прийнято низку заходів щодо посилення партійного контролю за їх діяльністю. Наприкінці 1956 р. органи міліції були підпорядковані виконкомам місцевих Рад і, отже, мали подвійне підпорядкування: органам МВС і місцевим Радам. У низці місцевих Рад були створені постійні комісії з питань соціалістичної законності і правопорядку.

У 1960 р. було ліквідовано Міністерство внутрішніх справ СРСР. На думку М.Хрущова, було цілком достатньо мати республіканські МВС. А в 1962 р. республіканські МВС були перейменовані в міністерства охорони громадського порядку, адже абревіатура МВС асоціювалася з Берія, ім'я якого хотіли геть викреслити з пам'яті. (Втім, як виявилось, зазначена новація не сприяла поліпшенню керівництва міліцією, через що в 1966 р. довелося від неї відмовитися).

Міністерство охорони громадського порядку УРСР здійснювало керівництво управліннями охорони громадського порядку облвиконкомів і разом вони відповідали за: упередження й розкриття злочинів, організацію заходів щодо перевиховання засуджених, що утримувалися у виправних установах, забезпечення безпеки руху автомобільного та іншого транспорту; охорону від пожежі державного, громадського і особистого майна; здійснення паспортного режиму; шляхом видачі громадянам паспортів, їх прописки за місцем постійного й тимчасового проживання і виписки; здійснення профілактичної, виховної роботи серед населення і передусім боротьбу з дитячою безпритульністю і бездоглядністю.

Підрозділи міліції утворювалися й діяли на рівні всіх адміністративно-територіальних одиниць України в областях, містах,

районах, селищах. Установи міліції створювалися за адміністративно-територіальною ознакою (в містах, районах, робітничих селищах) і були підпорядковані в своїй діяльності відповідній місцевій раді депутатів трудящих та її виконавчому комітетові, а також відповідному обласному управлінню внутрішніх справ. У сільських місцевостях сільська Рада депутатів трудящих контролювала роботу дільничого уповноваженого міліції на території сільради. Начальники міліції міст, районів і робітничих селищ призначалися відповідними Радами депутатів трудящих на сесіях, а в період між сесіями – виконкомом Рад депутатів трудящих з наступним затвердженням на чергових сесіях. У 1962 р. також було прийнято нове Положення про міліцію, затвержені текст і порядок принесення присяги особовим складом міліції. Встановлювалося святкування дня Радянської міліції – 10 листопада.

Починаючи з середини 1950-х рр. у своїй роботі міліція все більше спирається на широку допомогу громадськості, зокрема таких самодіяльних формувань, як бригади сприяння міліції, громадська інспекція, добровільні народні дружини тощо. У 1959 р. ЦК КПРС, вивчивши досвід названих формувань, визначила у якості основної форми участі населення у підтриманні громадського правопорядку добровільні народні дружини, що вперше були створені в 1958 р. в Україні за ініціативою трудових працівників гірничих і металургійних підприємств Донбасу і Придніпров'я.

У березні 1959 р. спільною постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР було затверджено Положення про Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР, у якому були визначені роль і місце органів КДБ у механізмі радянської держави, їх задачі, система і принципи діяльності, правовий статус співробітників. На органи держбезпеки, зокрема, було покладено: розвідувальна діяльність у капіталістичних країнах; боротьба зі шпигунською, диверсійною, терористичною та іншою підіривною зарубіжних розвідувальних центрів, боротьба з ворожою діяльністю антирадянських і націоналістичних елементів у СРСР; контррозвідувальна робота в Радянській Армії, Воєнно-Морському Флоті, Цивільному повітряному флоті, в прикордонних військах і військах МВС СРСР з метою упередження проникнення в них агентів закордонних розвідок та інших ворожих елементів; контррозвідувальна діяльність на спеціальних об'єктах, особливо важливих об'єктах промисловості та на транспорті; охорона державних кордонів СРСР; охорона керівників партії та уряду; охорона і забезпечення урядового зв'язку; організація радіоконтррозвідувальної діяльності і облік необхідних даних відомчих радіостанцій, що діють на території країни; розробка мобілізаційних планів по розгортанню органів і військових частин КДБ і виконання доручень ЦК КПРС і радянського уряду.

Аналіз зазначених задач КДБ показує, що воно мали здебільшого розвідувальний і контррозвідувальний характер, були націлені на боротьбу із зарубіжними антирадянськими центрами. Однак органи держбезпеки були зобов'язані виконувати різного роду доручення керівництва партії, керівні працівники КДБ входили в номенклатуру ЦК КПРС, призначалися зазвичай

з числа колишніх партійних і комсомольських функціонерів.

Отже, заходи щодо демократизації в діяльності всіх правоохоронних органів, посилення партійного і громадського контролю за їх діяльністю були недостатніми для того, щоб держава могла іменуватися правовою. Однак вони, безумовно, дозволили ліквідувати значну частину порушень законності, сприяли подоланню явного беззаконня і свавілля, які мали місце у добу сталінщини.

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. відбулася кодифікація радянського права, яка пройшла три етапи. Перший – прийняття 11 лютого 1957 р. Верховною Радою СРСР Закону «Про віднесення до відання союзних республік законодавства про устрій судів союзних республік, прийняття цивільного, кримінального та процесуального кодексів». Згідно з указаним законом у віданні Союзу РСР залишилося лише видання основ законодавства про судоустрій, основ цивільного і кримінального законодавства, які мусили базуватися на засадах Конституції СРСР. Другий – прийняття загальносоюзних актів: Основ кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік (1958 р.), Основ кримінального судочинства Союзу РСР та союзних республік (1958 р.), Основ про судоустрій Союзу РСР, союзних та автономних республік (1958 р.), Основ цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік (1961 р.). Третій – прийняття низки республіканських актів, які базувалися на загальносоюзному законодавстві, серед яких: Закон про судоустрій УРСР (1959 р.), Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси, що набули чинності з 1 квітня 1961 р., Цивільний і Цивільно-процесуальний кодекси, що набули чинності з 1 січня 1964 р. Означені правові документи не були повністю позбавлені ознак тоталітарного режиму, однак стали важливим кроком на шляху до демократизації радянської правової системи.

Цивільне право. Як і раніше, цивільно-правове регулювання спрямовується передусім на розвиток і зміцнення державної власності, його примноження й охорону й одночасне обмеження індивідуальної власності, створення умов, за яких унеможлиблювалося використання індивідуальної власності для отримання так званих нетрудових доходів. Разом з тим створювалися кращі правові умови для господарської діяльності підприємств і господарських організацій. Зокрема, їм було дозволено продавати, обмінювати та відпускати на сторону обладнання і матеріали. Були дещо розширені права керівників підприємств у розпорядженні матеріальними ресурсами і коштами.

Трудове право. Основні зміни, що вносилися в чинний з 1922 р. Кодекс законів про працю (КЗпП), стосувалися, по-перше, ліквідації деяких форм примусового залучення до праці, по-друге, посилення матеріального заохочення праці, по-третє, розширення трудових прав і гарантій працівників.

Була скасована кримінальна відповідальність за самовільне залишення праці, наступного року були припинені примусові мобілізації молоді в ремісничі та залізничні училища. Замість примусових мобілізацій і широкомасштабного використання на «великих будівлях комунізму» рабської

праці політичних в'язнів перевага віддається ідеологічним акціям, експлуатації патріотизму, романтичних настроїв і ентузіазму радянської молоді. На заклик лютнево-березневого 1954 р. пленуму ЦК КПРС тисячі молодих людей, зокрема, в Україні за власним бажанням отримували «комсомольські путівки» на цілину, заснували радгоспи в раніше безлюдних степах Казахстану і Алтайського краю. Згодом у такий спосіб буде побудований каскад найбільших у світі гідроелектростанцій на сибірських річках, інші потужні промислові об'єкти. Одночасно було відновлено скасоване у 1940 р. право робітників звільнитися з роботи за власним бажанням за умов попередження про це адміністрації за два тижні до зазначеного ним строку залишення роботи. Зникає саме поняття «самовільне залишення роботи». Відповідальність за прогули робочого часу залишається, однак вона стає дисциплінарно, замість кримінальної.

Відбулося скорочення на 2 години робочого часу робітників і службовців у передсвяткові й передвихідні дні. У 1958 р. почалося переведення всіх працівників на 7-годинний робочий день, деяких категорій працівників, зокрема шахтарів і підлітків – 6-годинний. Були надані гарантії надання щорічних відпусток підліткам, збільшилася тривалість відпусток з 77 днів до 112 жінкам у зв'язку з народженням дитини. Встановлювалися пільги студентам, що навчалися без відриву від виробництва.

З середини 1950-х рр. відбувалося зростання заробітної плати, особливо низькооплачуваних категорій працівників. У заробітній платі зростала роль преміювання за кількісні й якісні показники праці, а також надбавок за вислугу років, територіальний коефіцієнт тощо. Одночасно зменшувалося оподаткування населення. З 1958 р. скасовувався податок на бездітність з малосімейних громадян, а також одиноких бездітних жінок. Поліпшувалося пенсійне забезпечення робітників і службовців. Громадяни отримали право на пенсію за віком: чоловіки – по досягненні ними 60 років і за наявності стажу не менше 25 років, жінки 55 років і стажу роботи не менше 20 років. Передбачалися конкретні умови призначення пенсій сім'ям робітників і службовців у разі втрати годувальника, а також військовослужбовцям та їхнім сім'ям.

До забезпечення трудового законодавства були широко залучені профспілкові організації. На фабзавкоми та місцеві комітети профспілок покладався контроль за виконанням адміністрацією законодавства про працю. Для звільнення працівника за ініціативою адміністрацією стало потрібно отримати згоду місцевого чи фабрично-заводського профспілкового комітету. Для вирішення трудових спорів між працівниками і адміністрацією на всіх підприємствах і в установах створюються спеціальні комісії (КТС). Щоправда, часто їхня діяльність, як і діяльність радянських профспілок здебільшого носила формальний характер, і думка профспілкових комітетів зазвичай «співпадала» з думкою адміністрації.

Колгоспне право. Перші зміни в колгоспному праві були започатковані відповідно до вересневого 1953 р. пленуму ЦК КПРС, який, розглянувши питання про розвиток сільського господарства, розробив низку заходів щодо

стимулювання підвищення продуктивності праці колгоспників. Почало поширюватися грошове і матеріальне авансування колгоспників. За допомогою держави в більшості колгоспів почали створюватися фонди для забезпечення щомісячної оплати праці членів сільгоспартілі. У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1956 р. «Про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах» і відповідній постанові республіканських органів правлінням колгоспів рекомендувалося виділяти на щомісячне авансування не менше чверті всіх грошових прибутків і не менше половини авансів, одержаних від здачі державі обов'язкових поставок. Наприкінці 1950-х рр. колгоспи стали переходити й до більш ефективної форми оплати праці – гарантованої оплати трудовдя. У деяких колгоспах почала застосовуватися оплата без нарахування трудовднів. Запроваджувалася й додаткова оплата праці за перевиконання планів сільськогосподарського виробництва.

Розширювалися права колгоспів. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1956 р. «Про Статут сільськогосподарської артілі» створювалися правові умови для більшої господарської самостійності й колгоспної демократії. Загальні збори колгоспників отримали право змінювати й доповнювати положення чинного Статуту сільгоспартілі залежно від умов даного господарства, внутрішнього життя колгоспу. Райвиконкомам заборонили скасовувати рішення загальних зборів без відома членів сільгоспартілі. Засуджувалася практика призначень голів колгоспів вищестоящими органами.

Були покращені правові умови існування особистого присадибного селянського господарства. Зокрема, у 2, 5 рази зменшувався розмір податку на господарство. Обкладання податками стало здійснюватися за твердими ставками й залежало від розміру присадибної ділянки, а не від її прибутковості. Крім того, держава списала з селян заборгованість по сільськогосподарському податку за попередні роки.

З метою створення механізованого колгоспного виробництва держава відмовилася від виключного права власності на трактори, комбайни та інші сільгоспмашини і у 1958 р. передала техніку за готівкові кошти колгоспам. Машинно-тракторні станції (МТС), які раніше розпоряджалися сільськогосподарською технікою, були реорганізовані в ремонтно-технічні станції, що мали на договірних засадах обслуговувати техніку, як стала колгоспною власністю.

Важливе соціальне значення мало усунення неповноправного соціального становища колгоспників. У 1956 р. було скасовано кримінальну відповідальність за невиконання мінімуму трудовднів. З 1958 р. розпочалася поетапна паспортизація колгоспників, що означало їх звільнення від по суті феодальної залежності, «радянської кріпаччини».

На жаль, з 1959 р. партійні й державні органи почнуть усе частіше й відвертіше ігнорувати нещодавно встановлені демократичні норми колгоспного права. Під приводом необхідності якомога скоріше «наздогнати й перегнати Америку по виробництву м'яса і молока на душу населення»

посилиться грубе втручання влади в керівництво колгоспами, буде постійно порушуватися колгоспна демократія, нав'язуватися виробництво певних сільськогосподарських культур, зокрема кукурудзи й горіха тощо. Пізніше такі дії їх ініціатора – М. Хрущова назвуть «волюнтаризмом».

Кримінальне право. Головна особливість радянського кримінального права полягала в тому, що його головним завданням насамперед була охорона суспільного й державного ладу, соціалістичної власності, а вже у другу чергу – прав і свобод громадян. Указана особливість залишалася незмінною, однак в умовах демократизації режиму у кримінальному праві відбуваються зміни, що були спрямовані, на розширення демократичних засад кримінального права, пом'якшення відповідальності за злочини, які не становили великої суспільної небезпечності, й одночасно посилювали покарання за найтяжчі злочини проти здоров'я громадян. Важливими завданнями правоохоронної системи було визнано попередження злочинності, профілактику правопорушень і водночас рішучу боротьбу з небезпечними злочинцями – рецидивістами.

Зникають такі види покарань, як вигнання з СРСР назавжди чи висилання з країни на певний строк, поразка в політичних правах, позбавлення виборчих прав тощо. Поменшало число діянь, що визначалися як злочини. Зокрема, з юридичної термінології вилучається таке поняття, як «ворог народу». Вік кримінальної відповідальності за більшість злочинів підвищувався до 16 років. Смертна кара – розстріл – проголошувався виключним покаранням, що застосовувалася лише за певні найтяжчі й небезпечні злочини. Різко була зменшена максимальна межа позбавлення волі – з 25 років до 15. Улітку 1954 р. було увалено указ Верховної Ради СРСР, який запроваджував умовно-дострокове звільнення з місць позбавлення волі. Широко застосовується й умовне засудження. Деякий час умовне засудження застосовувалося навіть до злісних злочинців, рецидивістів, але в з 1961 р., після спеціальної постанови Верховного Суду СРСР, ця помилка була виправлена. У березні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР видала акт про загальну амністію, за яким на волю вийшло понад 1 млн людей, серед яких було чимало рецидивістів. Це призвело до небувалого спалаху насильства в країні, що у художній формі яскраво показано у відомій радянській кінострічці «Холодне літо 53-го». Тим не менш амністії стали здійснюватися й надалі, хоча, звичайно, з урахуванням помилок, що були допущені в попередні роки.

Водночас були посилені покарання за такі злочини, як виготовлення і збут підроблених грошей і цінних паперів, валютні операції, розкрадання державного майна в особливо великих розмірах, умисне тяжке тілесне ушкодження, зґвалтування, хабарництво, посягання на життя працівника міліції й народного дружинника.

Таким чином, даний період, названий «відлигою», був край суперечливим в історії радянської державності й права. З одного боку відбувалася демократизація режиму, ліквідація жахливої спадщини сталінщини, встановлення законності. З іншого – зберігалася монополія

партійної номенклатури на владу, громадяни були відсторонені від реального управління країною. Радянські органи зберігали свою декоративну сутність. На характер проведення реформ сильний відбиток наклали особисті якості М. Хрущова – людини розумної, але мало освіченої. Людини, яка щиро бажала добра своєму народові, але вважала, що тільки йому відомо, що потрібно народові. Людини, яка прагнула ліквідувати беззаконня, ініціювала демократичні процеси в країні, але була схильною до одноосібного прийняття хибних волюнтаристських рішень, порушення законів заради політичної доцільності.

Контрольні запитання

1. *Що означає поняття «десталінізація радянського суспільства»?*
2. *Як ви оцінюєте діяльність М. Хрущова?*
3. *Яке значення мав XX з'їзд КПРС для розвитку демократичних процесів радянському суспільстві?*
4. *Які реформи М. Хрущова Ви знаєте?*
5. *Якою була роль Рад в політичній системі радянської держави? Які зміни в їхній діяльності відбулися в період «відлиги»?*
6. *У чому причини усунення від влади М. Хрущова?*
7. *Які зміни в управлінні економічним розвитком країни відбулися в другій половині 1950 – на початку 1960-х рр.?*
8. *У чому виявилась непослідовність економічних реформ цього періоду?*
9. *У чому сутність правової реформи другої половини 1950-х рр.?*
10. *Які зміни відбулися в цивільному, трудовому, кримінальному, колгоспному праві?*

РОЗДІЛ XIV. РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА НА ОСТАННІХ ЕТАПАХ ІСНУВАННЯ (1965 – липень 1991 рр.)

Ключові слова: *НТР, розвинений соціалізм, адміністративно-командна система, Генеральний секретар ЦК КПРС, застій, диспропорція, негативні тенденції, неосталінізм, диктат, ідеологія, прискорення, перебудова, гласність, Президент, криза.*

14.1. Зміцнення адміністративно-командної системи

Період від середини 1960-х рр. у радянські часи було іменувався періодом розвиненого соціалізму. Підставу для цього давало те, що Радянський Союз перетворився на одну з двох світових супердержав. Масштаби освоєння природних ресурсів Сибіру й Далекого Сходу були вражаючими. У військовому протистоянні між СРСР і США був досягнутий і підтримувався паритет. Життєвий рівень радянських людей хоча й повільно, але постійно підвищувався. Разом з тим темпи розвитку радянської економіки почали уповільнюватися, мали місце негативні явища у функціонуванні

господарського комплексу СРСР і України, зокрема. Відбувається зміцнення командно-адміністративної системи. Дедалі більшим стає розрив між партноменклатурою і народом у рівні життя, соціальному захисті, побутовій сфері, менталітеті.

Спроба перебудови радянського суспільства виявилася невдалою через непродуманість і половинчатий характер реформ, а також небажання партійної номенклатури через них втратити свої привілеї й панівне становище. У 1964 р. група найвищих партійних посадовців за участі силових структур здійснила успішний заколот проти М. Хрущова. На пленумі ЦК КПРС, який відбувся в жовтні 1964 р., М. Хрущов був звільнений з посад Першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР. За офіційним повідомленням, його звільнили «за станом здоров'я», але насправді – і про це було відомо багатьом – йому поставили у провину грубі помилки в управлінні економікою, розвал сільського господарства, «волонтаризм», «самоуправство» і навіть створення власного культу. Очевидно, не останню роль в падінні М. Хрущова відіграли і його спроби дещо обмежити привілеї компартійної номенклатури. З метою недопущення в майбутньому зосередження в одних руках занадто великих повноважень, посади, які обіймав М. Хрущов, були поділені між двома особами. Першим секретарем ЦК КПРС став Л. Брежнєв. Головою Ради Міністрів СРСР за рішенням партійного пленуму було призначено О. Косигіна.

За часів В. Леніна головною посадовою особою в радянській державі був голова уряду. Й.Сталін здобув необмежену владу і став диктатором, будучи Генеральним секретарем ЦК ВКП(б). Згодом, перебуваючи вже у неофіційному статусі «великого вождя» і «батька всіх народів», формально був лише одним із секретарів ЦК, а з початком війни – Головою Ради Народних Комісарів СРСР, тобто керівником радянського уряду. Однак після його смерті лідером однієї з найбільших у світі держав фактично став не голова уряду, а Перший секретар ЦК КПРС – М. Хрущов. Очевидно, певна невизначеність становища партійного керівника як керівника держави, передусім з огляду на світові традиції, і прагнення задовольнити свої амбіції примусили М.Хрущова в 1958 р. обійняти за сумісництвом ще й посаду Голови Ради міністрів СРСР.

Нове партійне керівництво, яке очолив Леонід Ілліч Брежнєв, розв'язувало проблему легітимності вищої влади в державі іншим шляхом. Постановою ХХІІІ з'їзду КПРС (1966 р.) замість посади *Першого* секретаря ЦК була відновлена посада *Генерального* секретаря ЦК, яка за нових умов мала додати значущості Л. Брежнєву. З часом компартійно-державне керівництво СРСР дійде висновку, що цього недостатньо для легітимності державної влади і однієї найвищої посади є замало для такого видатного діяча КПРС, Радянської держави й міжнародного комуністичного руху, яким уважали Л. Брежнєва. Під приводом прийняття у 1977 р. нової радянської Конституції Л. Брежнєв буде обраний Головою Президії Верховної Ради СРСР. Фактично обрання керівника партії на головну посаду в системі радянської влади відбудеться всупереч рішенню зазначеного вище пленуму

ЦК про неприпустимість суміщення однією особою двох вищих посад у державі. Але формально порушення постанови пленуму нібито й не відбулося, адже в ньому йшлося про посаду не голови вищого представницького органу держави, а про голову уряду.

Л. Брежнев був типовим продуктом сталінської адміністративно-бюрократичної системи, хоча й у свій час підтримав М. Хрущова. Однак, на відміну від М. Хрущова, він належав до тієї частини компартійної номенклатури, яка не була схильною до розриву зі сталінізмом, більше за все ставила стабільність у суспільстві, віддавала перевагу не економічним, а звичним командно-адміністративним методам управління економікою.

Розгорнулася спочатку замаскована, а потім і явна реабілітація Й. Сталіна. Знов почалося звеличування ролі Й. Сталіна в роки Великої Вітчизняної війни, замовчувалися його помилки і злочини. Навіть такий м'який термін, як «період культу особи», опинився під неофіційною забороною. Була встановлена також заборона на згадування в пресі сталінських репресій. Реабілітація жертв цих репресій пішла нанівець і незабаром практично припинилася. Метастази сталінізму почали роз'їдати радянське суспільство.

Прихід Л. Брежнева до влади в жовтні 1964 року став результатом компромісу між угрупованнями, що скинули М. Хрущова. Л. Брежнев здавався фігурою не дуже значною. Деякі вважали, що ним легко можна буде маніпулювати. Однак їх розрахунки не виправдалися. За допомогою політичних інтриг, граючи насамперед на суперечностях у вищому партійному керівництві, Л. Брежнев спромігся укріпити своє становище, згодом отримати практично необмежені повноваження й управляти однією з наймогутніших у світі держав упродовж 18 років, які в народі нарекли «брежневською епохою».

Хоча сходженням на вершину влади Л. Брежнев був зобов'язаний столичній вищій номенклатурі, надалі він спирався на перших секретарів ЦК компартій. У регіонах їм давалася майже необмежена влада, а вони, зі свого боку, повинні були підтримувати генерального, славити його як лідера і вождя. У свою чергу, практично всі важелі й ланки управління в республіках і регіонах так чи інакше знаходилися в руках «хазяїна», «першого», як прийнято було позаочі називати перших секретарів партійних комітетів. Увесь чиновницький апарат був підпорядкований їм.

Другим вагомим інструментом утримання й посилення особистої влади Л. Брежневим стало наближення до владних структур своїх земляків, близьких, людей, з якими довелось працювати раніше. Тільки з їхньою допомогою він міг укріпити основу своєї особистої влади і впливу, з допомогою надійних людей, яких слід розставити на відповідальні посади в ключових органах партійного керівництва. Характерною ознакою кадрової політики брежневського часу стала клановість

Коли в 1972 р. через зайву самотійність відправили у відставку П. Шелеста, його місце зайняв виходець із Дніпропетровщини В. Щербицький. У 1952 – 1954 рр. Володимир Васильович Щербицький був секретарем

Дніпродзержинського міському, а в 1955 – 1957 рр., 1963 – 1965 рр. – секретарем Дніпропетровського обкому КПУ, в 1957 – 1961 рр. секретарем ЦК КПУ, 1965 – 1972 рр. головою Ради Міністрів УРСР.

У вищому кремлівському керівництві також опинилися знайомі Л. Брежнєва по спільній роботі в Дніпропетровську та Дніпродзержинську і особисто віддані йому: Голова Ради Міністрів М. Тихонов, міністр внутрішніх справ М. Щелоков, помічник Генерального секретаря ЦК Г. Цуканов, голова КДБ СРСР В. Чебриков, перший заступник голови КДБ СРСР генерал армії Г. Циньов, заступник голови Ради Міністрів СРСР І.Новиков, керуючий справами ЦК КПРС Г. Павлов, дипломат, член ЦК КПРС М. Толубеев та ін. У Молдавії разом з майбутнім генсеком працювали секретар ЦК КПРС К. Черненко, завідувач відділу освіти і науки ЦК КПРС С. Трапезніков, перший заступник голови КДБ СРСР С. Цвигун, у Запоріжжі – секретар ЦК КПРС А. Кириленко. Міністром цивільної авіації, головним маршалом авіації став колишній особистий пілот Л. Брежнєва Б. Бугаєв, першим заступником міністра зовнішньої торгівлі СРСР – син генсека Ю.Брежнєв, заступником міністра внутрішніх справ – зять генсека Ю. Чурбанов тощо. І всі вони брали приклад зі свого покровителя й, у свою чергу, тягнули за собою до влади своїх знайомих і близьких. Так, перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький перемістив на найвищі республіканські партійні й міністерські посади понад два десятки дніпропетровців. Недарма Дніпропетровськ називали кузнею керівних кадрів, а жартома часто додавали: «Була Русь Київська, була Русь Московська, була Русь допетровська і петровська, а зараз дніпропетровська».

Що ж до стилю брежнєвського керівництва, то, за свідченням осіб, які працювали поруч з Генеральним секретарем, він полягав у створенні чіткої ієрархії в системі управління, за якою ініціатива йде лише в одному напрямку – згори донизу. Люди такого стилю не дуже компетентні в змістовних питаннях економіки, культури або політики. Однак вони прекрасно знали, кого й коли слід призначити, кого й чим нагородити. У теорії управління радянських часів це було сформульовано наступним чином: хороший організатор нічого не робить сам. Він вміє примусити інших виконати всю роботу, залишаючи за собою загальне керівництво і загальний контроль. Увесь апарат влади формувався саме в умовах, коли для досягнення вищих посад в партії та державі потрібні були насамперед сліпа слухняність, «вміння тримати руки по швах», відсутність самостійної думки, знання таємниць апаратної боротьби, деякі організаційні здібності й інтриганські здібності.

У складі регіональної партійної еліти в 1965-1982 рр. відбувається процес збільшення в секретарському корпусі господарників. Водночас на будь-яку відповідальну посаду в партійних та радянських органах потрапляли лише ті, хто вже до цього обіймав ту чи іншу номенклатурну посаду або принаймні обирався секретарем партійного комітету в первинній партійній організації, тобто проходив певний громадський відбір. Особливим попитом користувалися ті, хто пройшов такий відбір ще на комсомольській

роботі. Комсомольські функціонери зазвичай без особливих складнощів адаптувалися на різних номенклатурних посадах. По-перше, завдяки тому, що вже мали досвід управлінської діяльності, встигли розвинути свої організаційні здібності, по-друге, завдяки їх неписаній корпоративній солідарності, а по-третє, й можливо, головне, через те, що вже добре засвоїли всі писані й неписані правила апаратної поведінки. З іншого боку, виключно комуністи обиралися, тобто фактично призначалися на керівну роботу в комсомольських органах. Попри те, що комсомол по суті мав би бути самостійною молодіжною організацією, фактично ним управляла компартія. І своїми вказівками, і через кадрову політику, і через своїх представників у організації. Для безпартійної людини був практично закритий шлях не тільки на державну службу, але й до керівних виборних органів навіть тих організацій, які не мали жодного відношення до політичної діяльності. Компартійний контроль на громадським життям радянських людей був справді тотальним.

У низці партійних документів ішлося про необхідність постійного оновлення партійних і радянських кадрів. І таке оновлення велося. Недоторканим залишалися насамперед перші секретарі партійних комітетів. У крайньому разі вони пересувалися по «горизонталі», на іншу керівну посаду і залишалися у складі так званої номенклатури. Необхідно було лише додержуватися неписаних правил особливої номенклатурної моралі, головними з яких були «не висовуватися». Під прапором виправлення волюнтаристських новацій М. Хрущова вже на XXIII з'їзді КПРС (1966 р.) у партійному статуті були скасовані норми оновлення керівних кадрів, що стало однією з причин, що породило зловживання владою, моральне переродження багатьох керівників, зумовило застій у владних структурах, а, як наслідок, і загальному у суспільстві.

Зазначена кадрова політика і наявний кадровий потенціал «брежнєвського часу» значною мірою визначили й характер політичного розвитку Радянського Союзу. Майже відразу після приходу Л. Брежнєва до влади відбувається поступове повернення до сталінізму (щоправда, неповне), адже й сам керівник партії і його найближче оточення були, по суті, сталіністами, хоча й поміркованими. Від кінця 1960-х – початку 1970 рр. почала послаблюватися тенденція демократизації суспільно-політичного життя, яка хай непослідовно, але все ж таки здійснювалася під керівництвом Хрущова. Внаслідок непослідовних дій по розвитку демократії і збереження адміністративно-командної практики управління не були подолані деформації політичного життя. Виникли нові перекося політичного процесу. Посилився розрив між офіційно проголошеними принципами і практикою політичного життя. Відбувався фактично усування представницьких органів, посилення ролі виконавчого апарату, бюрократії.

14.2. Реформи в управлінні економікою та їх невдача

Нове керівництво країни усунуло очевидні недоліки державного

управління, що його попередників, зокрема ліквідувало поділ обкомів партії (найвищих регіональних органів влади) на сільські й міські. Й одночасно вирішило вмонтувати елементи економічного стимулювання у командно-адміністративну систему. Зазначена ідея стала стрижнем проголошеної у вересні 1965 р. на пленумі ЦК КПРС економічної реформи («Косигінської»). Суть реформи полягала у розширенні самостійності підприємств, посиленні прямих договірних зв'язків між підприємствами, встановленні економічно обґрунтованих цін, матеріальному стимулюванні трудових колективів залежно від результатів їхньої праці, оцінці діяльності підприємств. Головними економічними показниками мали стати рентабельність і прибуток.

Після відсторонення від влади М. Хрущова нове партійно-державне керівництво країни змушено було вжити заходів щодо вдосконалення управління економікою. Адже економіка чимдалі більше ставала некерованою, що за відсутності ринкових механізмів могло привести до її повного розвалу. Насамперед було зроблено те, що здавалося очевидним і нагальним. Згідно з постановою листопадового 1964 р. пленуму ЦК КПРС ліквідували ініційований М. Хрущовим поділ обласних і районних партійних організацій на промислові й сільськогосподарські, відновили єдині обкоми й райкоми партії.

Від 1965 р. почалося проведення масштабних економічних реформ на основі рішень двох пленумів ЦК КПРС: березневого – у сільському господарстві, вересневого – у промисловості. Постановою березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС встановлювався багаторічний план (на 5 років) виробництва сільськогосподарської продукції, яким виключалися довільні його змінювання й видача колгоспам і радгоспам позапланових завдань. Це визначало стабільні умови господарювання, можливість широкого здійснення господарського маневрування, прояв ініціативи й підприємливості. Було посилено економічне стимулювання праці: змінені умови заготівель і закупок сільськогосподарської продукції, запроваджено матеріальне заохочення за надплановий продаж, удосконалена оплата праці колгоспників і працівників радгоспів.

Реформа у сфері промислового виробництва, «батьком» якої вважається Голова Ради Міністрів СРСР О. Косигін, включала: повернення до галузевого принципу управління економікою, запровадження економічного стимулювання росту виробництва, послаблення адміністративного регулювання діяльності підприємств. Був прийнятий комплекс заходів з розширення економічної самостійності підприємств, зменшення адміністративного регулювання їхньої діяльності. Кількість директивно планованих показників їхньої роботи скорочувалося більш як у три рази (з 30 до 9). Основним критерієм господарської діяльності підприємств передбачалося зробити замість загального валу виготовленої продукції обсяг її реалізації. Створювалися спеціальні фонди для матеріального заохочення робітників і службовців (преміювання, видачі так званої тринадцятої заробітної плати у разі виконання й перевиконання підприємством планових

завдань), а також розширення соціально-культурної сфери (будівництва житла, будинків культури, баз відпочинку тощо).

Сутність обох реформ – обмеження адміністративно-командних методів управління економікою за рахунок ширшого використання економічних методів управління. Однак уже від початку їхнього проведення дехто з досвідчених управлінців помітив певні розходження між Л. Брежнєвим і О. Косигінім. Якщо перший прямо вимагав зміцнення централізованих засад у керівництві промисловістю й будівництвом, то другий акцентував увагу на принципах госпрозрахунку, господарської самостійності підприємств. Мірою укріплення позицій глави партії становище керівника уряду ускладнювалося, його слово втрачало вагомість, що негайно відбивалося в діях працівників міністерств і відомств. Одночасно й кількість зазначених установ, і працівників у них з кожним роком ставало все більше й більше, що свідчило про контраст, а згодом і перемогу командно-адміністративної системи.

Підприємства одержали відносну самостійність, робітники, інженерно-технічні працівники і службовці стали відчувати зв'язок між своїм вкладом у виробництво і заробітною платою. Трохи піднялася заробітна плата, зріс життєвий рівень. Усе це не могло не дати позитивних результатів, і восьма п'ятирічка (1966 – 1970) по темпам розвитку промисловості виявилася, як вважається більшістю економістів, найбільш вдалою за весь післявоєнний час. Дехто з них навіть називають її «золотою». Саме в цей час Радянський Союз обігнав США по випуску багатьох важливих видів продукції; до їх числа входили вугілля, кокс, залізна і марганцева руда, чавун, сталеві труби, гідравлічні турбіни, тепловози та електровози, трактори, зернові й бавовнозбиральні комбайни, цемент, пиломатеріали тощо. У 1970 р. обсяг капіталовкладень СРСР і США майже зрівнявся.

Позитивні зміни відбулися в Україні. За 1966-1970-ті рр. загальний обсяг промислового виробництва в республіці зріс майже наполовину. Продуктивність праці збільшилася на 28%, за рахунок чого отримано дві третини приросту промислової продукції. Прибутки в промисловості зросли вдвічі. Було введено до ладу 250 нових великих підприємств, понад 2 тис. виробничих комплексів і цехів, освоєно випуск 4,4 тис. нових машин і механізмів. Усі галузеві міністерства виконали встановлені державні плани. Широко впроваджувалася комплексна механізація й автоматизація виробничих процесів у всіх галузях промисловості. Початок 1970-х рр. ознаменувався завершенням електрифікації сіл України. Зросли енергетичні потужності сільськогосподарського виробництва.

Однак на початку 1970-х рр. зростання економіки знов уповільнилося, а згодом перейшло у той стан, який пізніше назвуть застоєм. У результаті були невиконані завдання по розвитку економіки, поставлені Програмою КПРС, і навіть більш низькі завдання дев'ятої (1971 -1975) та десятої (1976 – 1980) п'ятирічок. У 1970 – 1985 рр. темпи зростання промисловості впали до 3,5% за рік, проти 8,4% у другій половині 1960-х рр. Удвічі знизилася рентабельність підприємств, серед них зростала кількість збиткових. Швидко

старіли основні виробничі фонди. Значно відставали від світового рівня якості і матеріаломісткість багатьох видів промислової продукції. Ще гіршою виявилася картина у сільському господарстві, де темпи приросту продукції понизилися до 1,4%.

У 1970-1980 рр. керівництво СРСР приймало чимало рішень щодо необхідності прискорення науково-технічного прогресу, переводу завдяки цьому радянської економіки на переважно інтенсивний шлях розвитку. Багато говорилося й про запровадження наукових методів керівництва. Але на ділі все відбувалося з точністю до навпаки. З кожним роком збільшувалося число від початку морально застарілих і екологічно шкідливих підприємств, нарощувався випуск продукції, що не знаходила попиту в своїй країні, а тим більш на світових ринках.

Розвиток країни штучно відривався від розвитку світової цивілізації, що завдало величезної шкоди радянському суспільству. В цьому сенсі період застою був часом втрачених можливостей, коли країна опинилася на периферії переворотів у науці та техніці, що відбувалися на Заході, не здійснили назрілих радикальних змін у структурі економіки і залишилися здебільшого на рівні старого типу індустріального розвитку з його упором на кількісні показники. Хоча в Україні економічні показники були дещо кращими, ніж загалом по країні, але не настільки, щоб можна було говорити про високі темпи економічного зростання й інтенсивний характер економічного розвитку республіки.

З приходом до керівництва республікою В. Щербицького був ще більше посилений диктат центру над українською економікою й культурою. Його діяльність, попри всім відомі його особисті високі людські якості – чесність, порядність, принциповість тощо – об'єктивно була спрямована на безумовне виконання будь-якої, навіть шкідливої для республіки, вказівки з Кремля.

Одночасно почалася нова хвиля репресій проти тих, хто не погоджувався з такою практикою. При найменшій підозрі на це їх звинувачували в українському буржуазному націоналізмі з усіма адміністративними чи навіть кримінальними покараннями.

Головним гальмом економічного й будь-якого прогресу була адміністративно-командна система, не зацікавлена в самостійності ні радянських республік, ні окремих підприємств. Вона всіма засобами противилася широкому застосуванню економічних важелів управління, переводу економіки на інтенсивний шлях розвитку, гальмувала економічний розвиток України й кінець кінцем придушила економічну реформу.

Хребтом адміністративно-командної системи був компартійний апарат, роль якого постійно підвищувалася. Партійні органи все частіше перебирали на себе функції господарських органів, використовували адміністративно-командні методи. На місцях вони ставили в основу своїх вимог до підприємств «вибивання» відсотків росту обсягів товарної продукції. Усе це глибоко укорінилося в стилі й методах роботи всіх керівних кадрів. Дедалі помітнішими ставали такі явища, як бюрократизм,

консерватизм, кар'єризм, формалізм тощо. До цього слід додати поступовий ріст «тіньової» економіки й корупції, зрощування окремих працівників і навіть ланок управління з кримінальними елементами.

14.3. Організація влади за Конституцією СРСР 1977 р.

Очевидна утопічність завдань побудови комунізму примусила компартійних теоретиків висувати нові ідеологеми, які б мали засвідчити прогрес радянського суспільства. Головною з них стало твердження про вступ СРСР в етап розвинутого соціалізму, яке вперше було зроблено у доповіді Л Брежнєва на урочистостях з нагоди 50-річчя Жовтневої революції і невдовзі повторене у звітній доповіді ЦК ХХІV з'їзду КПРС.

Відтоді було прийнято вважати, що Радянська країна функціонує в умовах розвинутого соціалізму. Вчення про розвинутий соціалізм було оголошено величезним внеском в теорію марксизму-ленінізму. Заявлялося, що в нашому суспільстві розвинутого соціалізму вже «здійснюється гармонійний розвиток усіх його сторін: економічної, соціально-політичної і ідеологічної», йому притаманні «планомірне організоване і невинно зростаюче народне господарство», «розподіл здійснюється по кількості і якості праці», «соціалістична демократія отримує всебічний розвиток, стає всенародною, охоплює всі сторони життя суспільства».

Проголошення побудови розвинутого соціалізму зумовило прийняття нової Конституції СРСР (1977 р.) і Конституції УРСР (1978 р.), з приводу чого були організовані небачені за своїми масштабами пропагандистські кампанії. У них були задіяні всі управлінські структури, всі партійні, радянські, комсомольські функціонери, депутати, чисельний ідеологічний актив. У так званому всенародному обговоренні Конституції СРСР, за даними партійних органів, в Україні взяло участь понад 35 млн. людей, тобто все без винятку доросле населення, однак насправді громадська думка мало чого значила – остаточне рішення по всім питанням приймала партійна бюрократія.

У Конституції СРСР і, відповідно, Конституції УРСР визначалися характер і зміст радянської політичної системи, у зв'язку з чим стверджувалося, що державна влада в країні здійснюється народом через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу СРСР і діють на принципах демократичного централізму. Конституція УРСР виходила з того, що Українська РСР є соціалістичною загальнонародною державою, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей.

Формально Конституція СРСР розширила повноваження й повновладдя Верховної Ради СРСР, визначила предмети виключної її компетенції: прийняття Конституції СРСР, внесення до неї змін, прийняття до складу СРСР нових республік, утвердження утворення нових автономних республік і областей, державних планів економічного і соціального розвитку СРСР, державного бюджету СРСР і звітів про їх виконання, утворення

підзвітних Верховній Раді органів Союзу РСР. Водночас реальна влада залишалася за Президією Верховної Ради СРСР, головою якої став за сумісництвом Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнев. Конституція СРСР 1977 р. не тільки не встановлювала дієвих інструментів для недопущення такої антиконституційної практики, як прийняття Президією указів, що вносять зміни у діючі закони, а навпаки, легалізували таку практику. Конституція надала право Президії Верховної Ради СРСР у період між сесіями Верховної Ради СРСР вносити зміни в чинні законодавчі акти, затверджувати зміни в кордонах між союзними республіками, утворювати і ліквідовувати міністерства і державні комітети СРСР, звільняти й призначати осіб, що входять до складу Ради Міністрів СРСР.

Конституція Української РСР загалом копіювала союзний Основний Закон. Водночас у ній було охарактеризоване правове становище республіки в складі СРСР, визначене коло питань, які перебувають у її віданні та компетенції в особі найвищих органів влади УРСР. Так, Україна мала право брати участь у вирішенні питань, віднесених до відання Союзу РСР, у Верховній Раді СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, уряді СРСР та інших органах Радянського Союзу. Українській РСР було даровано право забезпечувати комплексний економічний і соціальний розвиток на своїй території, сприяти здійсненню на цій території повноважень Союзу РСР, проводити у життя рішення найвищих органів державної влади і управління СРСР. Усе це означало, що вищий орган представницької влади України не міг бути суб'єктом формування, а уряд республіки – забезпечувати реалізацію національної внутрішньої й зовнішньої політики, обстоювати національні інтереси українського народу.

Фальш офіційних тверджень і реалій політичного життя найкраще видно на прикладі Рад народних депутатів. Як і раніше, з прийняттям нової радянської Конституції діяв такий механізм діяльності Рад усіх рівнів: представники трудящих збиралися на сесії для того, щоб протягом кількох днів обговорити і затвердити рішення, що підготовлені бюрократією виконавчих органів. Тим самим депутати Рад по суті були позбавлені самостійності в законодавчій діяльності, впливу на державне будівництво, на втілення в життя прийнятих рішень.

Конституція СРСР і Конституція УРСР розширили функції й повноваження місцевих Рад, віднесли до їхнього відання вирішення всіх питань місцевого значення. Причому було визначено п'ять основних напрямів діяльності місцевих Рад: керівництво державним, господарським і соціально-культурним будівництвом; затвердження планів економічного й соціального розвитку, місцевого бюджету і звітів про їх виконання; здійснення управління підлеглими їм органами, підприємствами, установами і організаціями; забезпечення виконання законів, охорона державного і громадського порядку, прав громадян; сприяння зміцненню обороноздатності країни. Місцеві ради наділялися правом координувати й контролювати роботу всіх розташованих на їх території підприємств, установ і організацій щодо житлового й комунального будівництва, виробництва товарів широкого

вжитку і місцевих будівельних матеріалів, а також підприємств торгівлі, громадського харчування, освіти й охорони здоров'я.

Однак попри закріплені в Основному Законі СРСР широкі повноваження місцевих Рад реальна влада на підвідомчій їм території не реалізовувалася. Ради не мали достатньо сильних джерел доходу. Вони не отримували грошей від підприємств, що були розташовані на їхній території, не мали права залучати й кошти населення. Тому Ради фактично знаходилися в тіні паралельних партійних структур. Так само й посади в системі Рад та підлеглих їм установ вважалися менш престижними, ніж у партійних органах. Як і раніше, скажімо, перший секретар міськкому партії за неписаним «табелем про ранги» був вищий, ніж голова міськвиконкому, хоча останній був вищий, ніж другий секретар міськкому. Інструктор партійного комітету давав вказівки своєму колезі з апарату відповідного радянського органу.

Досить складним виявився процес організаційного формування Рад усіх рівнів. При висуванні кандидатів практично не враховувалися організаційні якості, вміння ставити завдання, глибоко розбиратися в проблемах поточної політики. Ще гірше, що на всіх рівнях у Радах опинялися люди, які обіймали протягом багатьох років керівні партійні, державні, військові та економічні посади, і виконання депутатських обов'язків для них не було чимось важливим. Перебування на певній керівній посаді автоматично означало й входження до складу депутатів. Зазначений процес призводив і до зловживання владою в центрі й на місцях. Адже виключалася можливість контролювати діяльність керівних осіб. Як наслідок, падав престиж Рад, знижувався інтерес населення до їх діяльності.

Вищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади, згідно з Конституцією СРСР 1977 р., залишалася Рада Міністрів СРСР, а за Конституцією УРСР – Рада Міністрів УРСР. Як і раніше, вони формувалися відповідно Верховною Радою СРСР і Верховною Радою України. Були уточнені й конкретизовані компетенції й повноваження вищих органів виконавчої влади. Передусім були визначені основні напрями діяльності вищих органів виконавчої влади. Зокрема, Рада Міністрів РСР мала забезпечувати керівництво народним господарством і соціально-культурним будівництвом, розробляти і здійснювати заходи щодо забезпечення росту добробуту і культури народу, розвитку науки і техніки, раціональному використанню й охороні природних ресурсів, зміцнення грошово-кредитної системи, проведення єдиної політики цін, оплати праці, соціального забезпечення, організації державного страхування тощо. Конституція СРСР закріпила також за Радою Міністрів СРСР її повноваження щодо планування економічного і соціального розвитку СРСР, державної безпеки і оборони. Аналогічним образом згідно з Конституцією України визначалася система вищих органів державної влади в Українській РСР. Відповідно до ухваленого в грудні 1978 р. закону України про Раду Міністрів УРСР уряд республіки складався з голови Ради Міністрів, його перших заступників і заступників, міністрів УРСР, голів державних комітетів. У республіці створювалося 28 союзно-республіканських міністерств (подвійного підпорядкування – Раді

Міністрів УРСР і відповідному союзно-республіканському міністерству СРСР) і 6 республіканських міністерств (підпорядкованих лише Раді Міністрів УРСР). Крім того, створювалося 13 державних комітетів.

Конституція СРСР 1977 р. з невеликими редакційними змінами повторила норми Конституції СРСР 1936 р. щодо органів правосуддя, а також порядку обрання суддів і народних засідателів. Згідно зі ст.151, у Радянському Союзі діяли Верховний Суд СРСР, верховні Суди союзних республік, Верховні Суди автономних республік, крайові, обласні, міські суди, суди автономних областей, автономних округів, районні (міські) народні суди, в також військові трибунали у Збройних Силах. Щодо обрання суддів, то у Конституції було закріплено право партійних і радянських органів брати участь у підборі кандидатів на посади суддів і організації передвиборчих кампаній, а отже, реальні шанси бути обраними й переобраними на новий строк мали лише ті кандидати, що виконували всі вказівки й замовлення партійних і радянських органів.

У період з 1955 р. по 1985 р. функція вищого нагляду за правильним і однаковим виконанням законів на всій території СРСР належала Прокуратурі СРСР. Конституція СРСР 1977 р. в основному відтворила раніше прийняті норми. Був лише скорочений строк повноважень Генерального прокурора з семи до п'яти років. Однак у 1979 р. був прийнятий новий закон про прокуратуру, за яким уточнювалися основні принципи організації й діяльності прокуратури: діяти на основі соціалістичної законності, відповідно до Конституції СРСР, конституцій союзних і автономних республік, радянських законів; здійснювати нагляд за правильним однаковим виконанням законів, незважаючи на будь-які місцеві відмінності; уживати заходів до виявлення і своєчасного усунення будь-яких порушень законів, незалежно від того ким вони були скоєні. Закон поклав на прокуратуру координацію діяльності правоохоронних органів по боротьбі зі злочинами й іншими правопорушеннями. З органів нагляду прокуратура перетворилася на орган управління, оскільки координація є одним з методів управління. Однак названі та інші нововведення не мали суттєвого впливу на діяльність прокуратури по укріпленню правопорядку і законності. Прокуратура, як і інші правоохоронні органи, не захищали простих людей від посягань на їхні права з боку органів влади і окремих посадових осіб.

Згідно з Положенням про органи народного контролю СРСР, що було затверджене постановою ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР у 1968 р., народний контроль являв собою розгалужену систему комітетів, груп і постів, загальне керівництво якими здійснював утворений урядом СРСР Комітет народного контролю СРСР. Ради Міністрів союзних і автономних республік утворювали республіканські комітети народного контролю, а місцеві Ради – відповідно обласні, міські, районні комітети. При сільських Радах, на підприємствах, в організаціях, установах, колгоспах і радгоспах – створювалися групи і пости народного контролю, що діяли на засадах громадських самодіяльних формувань. До функцій органів народного контролю входило надання допомоги партії й урядовим установам у

покращенні планування і забезпечення своєчасного виконання планів; ведення боротьби з безгосподарністю, нераціональними втратами сировини, матеріалів; здійснення контролю за правильною організацією праці та її оплати з урахуванням кількості й якості праці; боротьба з порушниками законності й державної дисципліни, бюрократизмом і тяганиною.

Отже, і Конституція СРСР 1977 р. і Конституція УРСР 1978 р мали насамперед пропагандистський характер. Якихось суттєвих змін у структурі органів влади і державному управлінні у своєму змісті вони не несли. Однак уперше була чітко зафіксована керівна роль КПРС у радянському суспільстві. На практиці це означало, що віднині будь-який орган влади, установа, громадська організація існують лише за умови, що вони проводять політику КПРС. Партією, а точніше її апаратом, здійснювалося повне панування над усіма сферами життя радянського суспільства, в тому числі над державою і державними органами, громадськими організаціями як складовими елементами політичної системи.

З'їзди партії мали здебільшого декларативний характер, виступи делегатів у більшості своїй зводилися до самозвітів і невтримним компліментам на адресу ЦК і його Політбюро на чолі з «дорогим товаришем Леонідом Іллічем Брежневим». Славослов'я на адресу Брежнева почалося на XXIV з'їзді, посилюється на XXV і сягнуло апогею на XXVI з'їзді. За цей період Л.Брежнев отримав майже усі державні нагороди й відзнаки, які тільки можна було отримати, серед них: чотири золоті зірки Героя Радянського Союзу, золоту зірку Героя Соціалістичної Праці, орден Перемоги, звання маршала Радянського Союзу, Міжнародну Ленінську премію та Ленінську премію у галузі літератури, також понад 200 орденів і медалей. Майже кожний виступ на тому чи іншому форумі, тих чи інших зборах, включаючи збори громадських організацій, супроводжувався уклоном в бік Генерального секретаря ЦК КПРС. Усі партійні функціонери мусили постійно робити все, щоб роздмухати його культ. Як офіційно вважалося, це мало сприяти піднесенню авторитету партійного керівництва в країні та за її межами. З-поміж тих, хто активно вихваляв «вірного ленінця», «дорогого Леоніда Ілліча», були й керівники української компартії на чолі з В. Щербицьким. Власне, так було й раніше в тоталітарному радянському суспільстві, але з прийняттям нової радянської Конституції ця явно недемократична норма набула статусу закону.

Після прийняття Конституції партійна номенклатура заходилася активно переконувати громадян в тому, що вона постійно шукає шляхи здійснення реального народовладдя, залучення населення до участі у справах держави і суспільства, прагне максимально повно закріпити комплекс конституційних прав і свобод радянських людей. Проте реалії життя свідчили про інше: прірва між формально існуючими правами і можливостями їхнього здійснення пересічними людьми (не номенклатурою) не тільки не зберігалася, а збільшувалася. Номенклатура, її каральний апарат ретельно слідкував за тим, щоб у жодному науковому або художньому творі, публічному виступі не було такого, що не збігається з оцінками партійних і державних органів. У

зв'язку з цим наприкінці 1960-х рр. зазнав цькування з боку влади видатний український письменник, лауреат Ленінської премії О. Гончар. У його романі «Собор» партійні можновладці побачили пропаганду релігійності та спроби підірвати авторитет партії. Будь-яка критика режиму, дій партії не допускалася, а інакodomці жорстоко переслідувалися.

Логіка адміністративно-командної системи призвела до того, що керівна роль КПРС трансформувалася в діяльність партапарату по рішенню поточних господарських, соціально-економічних, культурних, воєнних та інших проблем. Безпосередню роботу в цьому напрямі проводили галузеві (промислові, сільськогосподарські, адміністративні та ін.) відділи республіканських, обласних, міських, районних комітетів партії. Партійні комітети прийняли на себе чимало поточних оперативно розпорядних функцій. Чиновники воліли давали вказівки господарникам, але ні за що не відповідати. По суті, адміністративно-розпорядча робота практично витіснила політичні методи керівництва.

Майже повна відсутність залежності перебування на будь-якій керівній посаді (у тому числі формально виборній) від громадської думки призводили до деградації партійно-державної еліти й усієї номенклатури. Чимдалі більше в номенклатурному середовищі поширювалися такі негативні явища, як протекціонізм, хабарництво, демагогія, підлабузництво у стосунках з начальством і зарозумілість по відношенню до підлеглих і всіх громадян. Відбулося повне відчуження влади від народу, що, як відомо, рано чи пізно призводить до падіння будь-якого режиму влади.

Замкнена й закрита система функціонування влади всіх рівнів доповнювалася різними привілеями, якими дедалі більше оточувала себе партійно-державна номенклатура. У 1970-х рр. поширюється мережа спеціальних, розрахованих на номенклатуру, магазинів, лікувальних і оздоровчих закладів, установ побутового обслуговування. Набула поширення практика закупівлі за кордоном невеликих партій високоякісних промислових і продовольчих товарів, які розповсюджувалися виключно серед зазначеної серед зазначеної категорії осіб. Крім того, вищі чини уряду, ЦК і Верховної Ради, керівники відомств, міністри мали постійно закріплені сімейні дачі. За рахунок державних коштів вони утримували штатну прислугу: прибиральниць, поварів, перукарів та ін. До послуг дітей еліти були найкращі дитячі дошкільні установи, школи, по закінченню яких вони часто з порушенням усіх правил поступали до престижних вищих навчальних закладів. Тож КПРС, яка постійно твердила про свої наміри побудувати справедливе, безкласове суспільство, в дійсності породила новий пануючий клас і побудувала суспільство рафінованої, витонченої соціальної нерівності. Все це не можна було приховати від народу, який втомився від брехливої комуністичної пропаганди. Він усе більш критично ставився до існуючого державного ладу, до КПРС і її керівництва, до влади загалом. У міф про розвинений соціалізм і комуністичні перспективи на початку 1980-х рр. не вірили ані правляча верхівка, ані народні маси.

14.4. Перебудова як невдала спроба вдосконалення державної машини

На початок 1980-х рр. командно-адміністративна система державного управління СРСР опинилася у важкій кризі. В останні роки життя Л. Брежнєв уже був фізично неспроможний управляти країною, чим скористалося його найближче оточення і вся партійно-державна номенклатура. Відбувалося небачене раніше розбещення керівних кадрів, масового характеру набуло казнокрадство, сталося тотальне відчуження влади від народу. «Під дахом» деяких владних структур або окремих чиновників зародилася й зростала «тіньова економіка». Країна несла страшні втрати від неефективної економіки, гігантманії в промисловому виробництві, гонки озброєнь. Народові розповідалися «казки» про грандіозні успіхи у комуністичному будівництві, небувалі досягнення розвинутого соціалізму, «непорушну дружбу народів», «монолітну єдність радянських людей навколо партії», а тим часом розбазарювалися гігантські природні багатства країни, уповільнювався технічний прогрес, величезні ресурси витрачалися на підтримку «братських соціалістичних країн», комуністичних партій західних країн і «революційних» авантюристів у Африці, Азії, Латинській Америці.

Необхідність змін у суспільстві, у системі управління відчувало все суспільство. Насамперед це були політично активні верстви радянського суспільства, передусім інтелігенція, молодь. Вони дедалі з більшим співчуттям ставилися до дисидентського руху, представники якого ще з середини 1970-х рр. висували вимоги демократичних реформ у державі. Тривогу за майбутнє країни відчували самі правлячі кола, керівництво країни. Річ лише в тім, що шляхи оновлення суспільства, навіть у середовищі самої вищої номенклатури, бачили по-різному.

Трансформація радянського суспільства розпочалася як типова революція «згори». Перші спроби виводу країни з економічної й політичної кризи здійснив Ю. Андропов, який після смерті в листопаді 1982 р. Л. Брежнєва був обраний Генеральним секретарем ЦК КПРС. Однак новий лідер держави, як і переважна більшість партійно-державної номенклатури, бачив вихід з ситуації, що склалася, не в демократичних реформах, а в наведенні дисципліни на виробництві, подоланні корупції у вищих ешелонах влади, переорієнтації суспільства з виконання завдань комуністичного будівництва на реалізацію можливостей соціалізму. На вибір методів управління країною, очевидно, вплинув і професійний досвід Ю. Андропова, який він отримав, обіймаючи у свій час посаду голови КДБ СРСР. Усією країною, особливо в середньоазіатських радянських республіках, прокотилася хвиля арештів високопоставлених осіб, партійних, радянських, господарських керівників, яка, однак, швидко захлинулася у зв'язку з передчасною смертю Ю. Андропова.

Після нетривалого перебування на посаді Генерального секретаря ЦК

КПРС і смерті К. Черненко, людини хворої й мало здатної до керівництва державою, а також похорон деяких інших «кремлівських довгожителів», Генеральним секретарем ЦК КПРС став не перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький, якого Л.Брежнєв бачив своїм наступником, а відносно молодий (54 роки) М. Горбачов. Прийшовши до влади у березні 1985 р., він уже в квітні проголосив на пленумі ЦК КПРС курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни за рахунок запровадження елементів госпрозрахунку, допущення кооперації й елементів приватної ініціативи. Однак не довівши справу до кінця, він заходився «перебудувати» відразу всі сфери життя радянського суспільства. Тому за рік після проголошення «прискорення» цей термін зник з офіційної лексики, а замість нього з'являється новий термін – «перебудова». Проте ні сам М. Горбачов, ні його оточення не мали повної уяви що кінцевих цілей «перебудови», шляхів і методів перетворень. Через це вони невдовзі ініціювали в суспільстві третю гучну й великомасштабну кампанію під назвою «гласність». Останню започаткувала дискусія з найбільш важливих питань внутрішньої й зовнішньої політики, історичного минулого, перспектив розвитку державного ладу і політичного СРСР. Сформувався режим гласності, у руслі якого, зокрема, відбулася рішуча атака на адміністративно-командну систему, КПРС, яка досі була «ядром політичної системи», був зроблений прорив у минуле, відкриті маловідомі сторінки історії СРСР.

Здійснюючи свою політику, М. Горбачов мусив подумати про реформування КПРС, офіційні представники якої знаходилися в усіх ланках радянської системи. Початок докорінного оновлення кадрів був покладений січневим 1987 р. пленумом ЦК КПРС, що розглянув питання «Про перебудову і кадрову політику партії». Головні нововведення М. Горбачова були такі. Перше полягало в тому, що була встановлена можливість прямих і альтернативних виборів комуністами «першого» керівника – від секретаря первинної організації до секретарів обкомів і республіканських партійних організацій. Теоретично вибори існували завжди. Однак на практиці керівника будь-якої організації, починаючи з первинної, обирали не прямим голосуванням, а, залежно від масштабів партійної організації, на засіданні партбюро, парткому, бюро обкому або на політбюро, «узгоджуючи», а по суті, визначаючи це обрання-призначення затвердженням у вищому партійному органі. Як один з механізмів усунення з керівних крісел тих представників номенклатури, які явно чи приховано не підтримували політику перебудови, були запроваджені вибори перших керівних осіб на альтернативній основі, тобто з двох і більше кандидатур. Тільки за 1987 р. у такий спосіб в Україні було обрано 23 секретаря міськкому і райкому партії, 14 голів міськ- і райвиконкомів. Друге нововведення полягало в тому, що процес виборів потрапляв у зону громадського контролю. Гласність набувала політичного змісту. Допущення відкритої критики стало засобом перевірки кандидатів на партійні посади, відповідало ідеям перебудови.

Під гаслом висування на всі керівні посади у державі людей, що підтримують ідеї перебудови, відбулося практичне повне оновлення партійної

номенклатури. За 6 років змінилися весь склад членів політбюро, три прем'єр-міністри. Зі 115 членів Ради Міністрів, призначених до 1985 р., через три роки залишилося тільки 22, а в 1989 р. – 10. За період від 1986 по 1988 р. на рівні республіканських, обласних, районних і міських партійних організацій було замінено дві третини секретарів. Так само й у радянських органах, де було замінено дві третини керівників. Особливо радикальні зміни у лавах вищої партійної номенклатури відбулися у квітні 1989 р., коли членства в ЦК КПРС одним махом було позбавлено понад третини складу цього вищого партійного органу.

Нові люди, горбачовське покоління керівників, значно відрізнялися від своїх попередників. Вони мали кращу освіту, більш адекватно уявляли навколишній світ, у переважній більшості вже не вірили в так звані комуністичні ідеали, дивились на керівну посаду з точки зору можливостей влаштувати своє особисте матеріальне благополуччя. На відміну від «дітей Жовтня», у горбачовців було набагато розвиненіше індивідуальне начало. Вони також болісно відчували фундаментальну двозначність свого особистого й групового статусу. З одного боку, вони – люди, що наділені величезною владою й розпоряджаються гігантськими ресурсами, з іншого – вони лише державні чиновники високого рангу, становище яких у суспільстві повністю визначається обійманню посадою, місцем у ієрархії. Без начальницького крісла ти – ніхто, й дітям, мовляв, нічого передати. Тому вони були зацікавлені в радикалізації реформ, точніше в їхньому виході за межі так званого соціалістичного вибору. Підтримавши М. Горбачова, вони ж дістали змогу успішно конвертувати своє становище в системі влади у право власності. Не випадково й у пострадянські часи частина вихідців зі старої номенклатури зуміли зберегти й укріпити своє становище.

Нищення системи партійного керівництва суспільством, заснованої на монополії КПРС на владу, почала ХІХ Всесоюзна партійна конференція, що відбулася влітку 1988 р. Насамперед був відкритий шлях до утворення так званих неформальних організацій, рухів, а згодом і партій, що стали в опозицію до КПРС. В Україні це був насамперед Народний Рух України за перебудову, першій, установчий, з'їзд якого відбувся у вересні 1989 р. На цей час він був уже доволі значною політичною силою, організаційно оформився у всіх областях республіки. На листопад 1989 р. в Україні функціонувало близько 500 його осередків, загальна кількість його членів становила приблизно 77 тис. У грудні 1990 р. утворюється Демократична партія України, головною метою якої стає побудова незалежної «Самостійної Соборної Української Держави Відродження незалежної Української держави було також проголошено головною метою низки інших новостворених партій: Української народно-демократичної, Української національної, Ліберально-демократичної, Народної, Республіканської, Української християнсько-демократичної та ін.

У самій правлячій партії виникла Демократична платформа, члени якої спочатку стали виступати з різкою критикою керівництва КПУ, потім почали залишати лави компартії, а в грудні 1990 р. заснували Партію

демократичного відродження України, яка проголосила курс на відстоювання пріоритету загальнолюдських цінностей, захист прав і свобод людини, викриття тоталітарного режиму. І все це відбувалося на тлі масового виходу з лав КПРС. Якщо на 1 січня 1990 р. в КПРС було 19,2 млн. людей, то на 1 січня 1991 р. – 16,5. Вибуло з лав КПРС 1 млн. 800 людей, серед них і майбутній Президент України, генеральний директор Південного машинобудівного заводу Леонід Данилович Кучма.

В умовах, що склалися, відбувся розкол раніше єдиного управлінського класу (номенклатури). Одна його частина зберігала вірність старим ідеалам, хоча, як виявилось, не дуже довго. Друга перейшла (не без користі для себе) до табору тих, хто хотів покінчити з монополією КПРС на владу, жадав зламу соціалістичних засад суспільства і повернення до капіталістичних (ринкових) відносин, виходу України зі складу СРСР. Деякі з останніх виявляють неабияку здатність до політичної мімікрії: не виходячи з лав КПРС і не залишаючи своїх посад у керівних компартійних органах, вони стали подавати заяви в Народний рух України.

У документи ХІХ конференції М. Горбачов і його оточення також включили вимогу «рішуче відмовитися від командно-адміністративних методів, проведення партійної політики по-новому, методами організаторської й ідейно-політичної роботи в масах; припинити підміну державних і господарських органів; оновити кадрову політику партії, виключити формально-бюрократичний підхід до підбору і розстановки кадрів, розвивати й поглиблювати демократизм цього процесу; змінити структуру партійного апарату». Для реалізації зазначеної установки конференції наприкінці 1989 р. був реорганізований апарат ЦК КПРС і місцевих партійних органів. Були ліквідовані галузеві відділи, значно скорочена чисельність працівників, включно до ЦК КПРС.

З метою спрощення, здешевлення державного апарату й підвищення його мобільності та ефективності була здійснена масштабна акція з його скорочення. В Україні на початок 1989 р. кількість союзно-республіканських і республіканських міністерств зменшилася з 55 до 46. Чисельність центрального апарату знизилася до 10 тис. осіб. Аналогічні заходи здійснювалися на обласному та районному рівнях, де кількість управлінського персоналу була скорочена більш як на третину. Водночас під прикриттям демократизації управління, було й чимало бюрократичних перекручень. Реорганізація органів управління, як це завжди робилося, здійснювалася за єдиним шаблоном, скроєним у Москві, без урахування регіональної специфіки. А тому в Україні було ліквідовано республіканські органи, які відали чорною металургією, вугільною промисловістю, геологією, тобто галузями, що становили основу економіки республіки. Отже, демократизація управління здійснювалась фактично старими командними методами, що різко знижувало ефект реформи, дедалі більше посилювало напругу в стосунках між союзним центом та республіками.

Остаточного удару по системі партійного керівництва завдав ХХVІІІ з'їзд КПРС, що відбувся в липні 1990 р. З'їзд обрав ЦК, склад якого

зменшився з 477 до 412 членів. Із членів ЦК до колишнього складу входило лише 56 осіб (менше 1/8), а з 24 членів політбюро тільки двоє (генеральний секретар і його заступник). Відтоді партія мала «принципово» новий ЦК. Віднині складався в основному з прихильників політики перебудови.

Щоб посилити свої позиції в політбюро і послабити останнє, М. Горбачов у серпні 1989 р розширив і омолодив політбюро за рахунок перших секретарів компартій союзних республік, які через відомі причини не могли бути присутніми на його щотижневих засіданнях. У політбюро не опинилося нікого з членів уряду, навіть його голови. Новий «підхід» до формування політбюро і новий розподіл обов'язків секретарів ЦК підтверджували: на рівні центральних органів відхід від концепції «державної партії» завершувався. КПРС поетапно відсторонювалася від керівництва Радянським Союзом. У руслі демократизації суспільства за ініціативою М. Горбачова відповідно до рішень XIX конференції КПРС була проведена конституційна реформа. 1 грудня 1988 р. були прийняті два закони – «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) СРСР» і «Про вибори народних депутатів СРСР». Вищим органом державної влади став З'їзд народних депутатів, який складався з 2250 депутатів. З них 750 депутатів обиралися по територіальним виборчим округам, 750 депутатів – по національно-територіальним округам і 750 – від партій і громадських організацій. При цьому партія, профспілки й кооперативні організації обирали по 100 депутатів, комсомол, жіночі організації, організації ветеранів – 75 депутатів.

З'їзд народних депутатів мав необхідні повноваження для реального повновладдя, міг прийняти до розгляду і вирішувати будь-яке питання, віднесене до відання Союзу РСР. Однак були питання, які були лише у віданні з'їзду. Тільки з'їзд міг визначати основні напрями внутрішньої й зовнішньої політики СРСР, затверджувати перспективні державні плани й найважливіші загальносоюзні програми економічного й соціального розвитку СРСР. До числа прерогатив входило й прийняття Конституції, а також внесення в неї змін.

До відання з'їзду також входило прийняття рішень з питань національно-державного устрою, визначення державного кордону СРСР і кордонів між союзними республіками. З'їзд формував низку державних органів: Верховну Раду СРСР, обирав її голову, затверджував Голову Ради Міністрів СРСР, Голову Комітету народного контролю СРСР, Генерального прокурора СРСР, а також обирав такий новий орган, як Комітет конституційного нагляду СРСР з числа фахівців у сфері конституційного права. До компетенції з'їзду відносилися також скасування актів, прийнятих Верховною Радою СРСР. З'їзд скликався один раз на рік Верховною Радою СРСР. Конституція встановлювала порядок скликання й позачергових з'їздів.

Постійно діючим законодавчим, розпорядчим й виконавчим органом державної влади СРСР ставала Верховна Рада СРСР. Вона обиралася З'їздом народних депутатів і була йому підзвітна. Верховна Рада, як і раніше складалася з двох рівноправних палат – Ради Союзу і Ради Національностей. Але їхні функції за конституцією принципово змінювалися. Вони мали

зосереджувати свою діяльність на розгляді насамперед властивих кожній з них питань. Скажімо, Рада Союзу, яка відображала загальнонародні інтереси, займалася проблемами соціально-економічного розвитку і державного будівництва, що мали загальне для всієї країни значення. Щодо Ради національностей, яка представляла національно-державні та національно-адміністративні утворення країни, то для неї головними питаннями стали питання соціально-економічного розвитку республік, розвиток національної культури й інтернаціональне виховання забезпечення національної рівності, інтересів націй і народностей. З метою максимально повного залучення народних депутатів до законодавчої творчості передбачалося щорічне оновлення складу Верховної ради СРСР на 20%.

За Конституцією Верховна Рада скликала двічі на рік, але не кілька днів, як до цього, а на три-чотири місяці, що перетворювало Верховну Раду на безпосередньо працюючий орган. Депутати отримали можливість глибше вникати в суть питань, залучати до їх обговорення спеціалістів народного господарства, вчених. Основна функція Верховної Ради – законотворчість. Одночасно з цим вона здійснювала контроль виконання законів. Вона також призначала Голову Ради Міністрів СРСР, затверджувала склад уряду, утворювала й ліквідувала міністерства й державні комітети, обирала Генерального прокурора СРСР, Головного державного арбітра СРСР. Верховна Рада здійснювала контроль виконання державного плану й бюджету, затверджувала звіт про їх виконання. Верховна Рада мала право скасовувати укази й постанови Президії Верховної Ради СРСР, постанови і розпорядження Ради Міністрів СРСР.

У віданні Верховної Ради знаходилися й так звані силові міністерства: оборони, внутрішніх справ, державної безпеки. Вона визначала основні заходи в царині оборони і забезпечення державної безпеки. Рада Міністрів повністю зберігала свої конституційні повноваження як вищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади. Однак були внесені два доповнення. Новоутворена Рада Міністрів мусила подати програму своєї діяльності на строк повноважень, а також щорічно звітувати Верховній Раді про її виконання.

Органічною частиною механізму вищої влади залишалася Президія Верховної Ради СРСР. Однак її функції змінилися. З органу, що виконував роль найвищого органу державної влади в період між сесіями Верховної Ради, вона перетворилася на орган, покликаний організувати роботу З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР.

Уперше до Конституції СРСР було введено положення про Голову Верховної Ради СРСР, який обирався З'їздом народних депутатів з числа депутатів і вважався найвищою службовою особою Радянської держави, представляв СРСР усередині країни і в міжнародних відносинах. Уперше на новостворену посаду обрали А. Громико, який до цього був міністром закордонних справ. Після його відставки Головою Верховної Ради СРСР став М. Горбачов.

Новим органом влади у державній структурі, який не мав аналогів у

радянській історії, став Комітет конституційного нагляду, що обирався безпосередньо З'їздом народних депутатів СРСР строком на 10 років, але не числа депутатів. Конституція передбачала, що членство в цьому адміністративно-контрольному органі несумісне з мандатом народного депутата. У складі комітету мали бути спеціалісти у галузі політики й права, які під час виконання своїх обов'язків мусили бути незалежними. Комітет мав здійснювати експертизу та оцінку законопроектів з точки зору їх відповідності Конституції СРСР, а щодо актів Верховної Ради та її палат – їхню відповідність і законам, прийнятим з'їздом.

Вибори делегатів I З'їзду рад СРСР проходили на тлі подальшого погіршення соціально-економічної ситуації в країні, посилення невдоволення людей своїм матеріальним становищем, критичним ставленням до режиму й правлячої партії. На багатолюдних мітингах висловлювалося відкрите невдоволення ходом перебудови, політичною нестабільністю, ростом злочинності, нерішучістю самого М. Горбачова. Через п'ять років перебудови стало цілком зрозуміло, що розроблені союзним і республіканським урядами заходи щодо оздоровлення економіки не зачепили її основ. Вони характеризувалися нестабільністю, відсутністю системності, спробою розв'язати глобальні питання, не створивши необхідних передумов. З 1100 товарних груп на початок 1990 р. лише 5% були не дефіцитними. Тобто дефіцитність стала тотальною.

Вибори делегатів З'їзду наочно показали, що монополії КПРС на управління країною приходить кінець. Хоча серед обраних делегатів члени КПРС становили 80% (в Україні – 88%), частина партійних і радянських керівників, які раніше майже автоматично, разом зі своєю посадою, ставали депутатами, на цей раз зазнали поразки.

I З'їзд народних депутатів працював з 25 травня по 9 липня 1989 р. Уся країна вперше побачила по телебаченню відкриту полеміку між двома основними політичними силами – консервативною партноменклатурою й представниками демократичного табору. За загальним визнанням, майже завжди перевага в дискусіях була на боці демократичних сил. Номенклатура була добре підготовлена для того, щоб вести «підкилимну» боротьбу, плести інтриги, розподіляти ресурси, розставляти кадри, тиснути не підлеглих і догоджати вищестоящим особам, але їй явно бракувало вміння публічно захищати власну точку зору, напористості. У червні 1989 р. почала працювати й Верховна Рада СРСР, обрана з'їздом.

Нові конституційні зміни в системі влади були внесені на III з'їзді народних депутатів, який відбувся в березні 1990 р. Запроваджувалася посада Президента СРСР. Згідно з Конституцією СРСР Президент СРСР визнавався главою держави і отримував великі повноваження, відібравши їх у Верховної Ради або її Президії. Навіть більше, Президент міг активно впливати на діяльність Верховної Ради СРСР, значно обмежуючи її повновладдя. Президент мав право відхиляти закони, прийняті Верховною Радою і направляти їх на повторне обговорення, забезпечувати взаємодію вищих органів державної влади і управління, ставити перед З'їздом народних

депутатів СРСР питання про обрання Верховної Ради СРСР у новому складі. Додатково він мав право видавати укази нормативного характеру з питань економічного і соціального будівництва і навіть створювати нові органи та інші державні структури «для прискорення формування союзного ринку».

Встановлювався порядок обрання Президента СРСР населенням в ході загальних, рівних виборів, за таємного голосування. Однак для М. Горбачова був зроблений виняток. 15 травня 1990 р. він був обраний Президентом СРСР на позачерговому З'їзді народних депутатів, при цьому зберігши за собою посаду Генерального секретаря ЦК КПРС. Одночасно була скасована 6 стаття Конституції СРСР, в якій було закріплено політичну монополію КПРС.

Головною причиною введення нового інституту влада називала «перехід до правової держави». Говорили про зміну III з'їздом народних депутатів 6 статті Конституції, внаслідок чого керівні органи КПРС де-юре відсторонювалися від виконання функцій державної влади і управління, що створювало певний вакуум влади. Крім того, припинила існувати у колишньому вигляді Президія Верховної Ради СРСР, яка раніше виконувала функції колективного глави держави. Через зазначені причини, на їхню думку, виявилася відсутність тієї ланки державної влади, на рівні якої приймалися б найважливіші рішення з організації виконання законів, питань внутрішньої та зовнішньої політики держави. Цей вакуум, як пояснювали пропагандисти й ЗМІ, був ліквідований запровадженням посади Президента – одноосібного глави держави.

Однак справжню причину введення нового інституту, очевидно, слід шукати в іншому. М. Горбачову потрібна була нова легітимація влади, нові права і можливості для управління країною. Посади Генерального секретаря ЦК КПРС і Голови Верховної Ради СРСР його вже не влаштували. Обидві вони передбачали елементи колегіальності в прийнятті рішень. Керівник партії залежав від з'їзду, від пленумів, від засідань того ж Політбюро, а партія, її керівні органи чимдалі переставали довіряти своєму формальному лідерові. Ставши президентом, М. Горбачов отримав певну незалежність як від КПРС, так і від Рад. Отже, запровадження президентської посади завдало удару й по партії, й по радянській владі, послаблюючи як першу, так і другу. Ведення посади президента «урівнювало» М. Горбачова з його західними партнерами, зміцнювало його становище в системі влади.

Невдовзі М. Горбачов був наділений додатковими повноваженнями, зокрема правом очолювати систему органів державного управління СРСР і забезпечувати її взаємодію з вищими органами державної влади країни. У зв'язку з цим Рада Міністрів СРСР була перейменована на Кабінет Міністрів СРСР, а Голова Ради Міністрів СРСР – на прем'єр-міністра. Перейменування зумовило й суттєву зміну статусу Кабінету Міністрів, який переставав бути вищим виконавчим і розпорядчим органом СРСР, оскільки ці функції переходили до Президента СРСР.

Після введення посади Президента СРСР Верховна Рада СРСР знов ставала слабкою, вона мала слідувати волі однієї особи, яка суміщала вищу

партійну і державну посади. Вищий орган державної влади і управління СРСР виявився нездатними здійснювати управління країною, не зумів позитивно вирішити жодного питання у сфері економіки, політики, зупинити розвал СРСР. Конкретні, дієві заходи підмінялися пустопорожніми балачками про необхідність перебудови, її історичне значення і труднощі перехідного періоду.

Щодо України, то протягом тривалого часу республіка знаходилася під повним контролем консерваторів, очолюваних В. Щербицьким, який фактично чинив опір радикальним змінам. Через гальмування з боку республіканського партійного керівництва процес реформування в республіці дійсно відбувався повільніше, ніж у центрі та прибалтійських республіках. І хоча перебудова в Україні відбувалася без кровопролиття й якихось серйозних соціальних конфліктів, як це, наприклад, було в цей час у Прибалтиці, Грузії, Азербайджані, Таджикистані, Узбекистані, авторитет керівників УРСР сильно похитнувся через їхню безпорадність щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи – аварії, що відбулася на атомній електростанції у квітні 1986 р. і призвела до радіологічного забруднення великої території. Цим не забарилися скористатися націонал-демократичні сили, посиливши критику української компартії та її керівництва.

Ситуацію в Україні докорінно змінили березневі вибори 1990 р. до Верховної Ради України та місцевих Рад. На політичну арену вийшли нові громадські формування, привнісши у виборчий процес принципи альтернативності. Кандидати, що висувалися від опозиційних до КПРС сил, не мали досвіду участі у виборах, не знали їхньої технології, не могли, на відміну від висуваних від КПРС, скористатися так званим адміністративним ресурсом. Тому так само, як і на виборах народних депутатів СРСР, українська компартійна номенклатура отримала на виборах перемогу. Члени КПРС становили фактично 85% персонального складу новообраної Верховної Ради УРСР. Однак, і на виборах до Верховної Ради України, і особливо до місцевих Рад не отримали депутатського мандата чимало представників можновладної компартійної номенклатури. Натомість опоненти КПУ становили значний відсоток переможців виборчих перегонів у Львівській, Івано-Франківській, Харківській, Тернопільській областях.

Тож унаслідок певного успіху на виборчих перегонах 1990 р. опоненти Компартії України й противники комуністичного режиму отримали не тільки додаткову політичну трибуну, але й певні важелі впливу на управління в республіці. Щоб звести до мінімуму цей вплив на регіональному рівні, компартійна номенклатура зробила ставку на обрання своїх людей до керівних органів Рад. У результаті головами низки обласних, міських, районних Рад були обрані перші секретарі обкомів, міськкомів, райкомів партії. Передбачаючи неминучий крах КПРС, найбільш далекоглядні її функціонери давали можливість посісти крісла в керівних партійних установах своїм менш досвідченим колегам, а самі успішно пересажувалися на «запасні аеродроми» у вигляді керівних посад на

державній службі, а також у фінансових і комерційних структурах, на перспективних промислових підприємствах.

15 травня 1990 р. уперше в історії України Верховна Рада республіки почала працювати в парламентському режимі. Сесія тривала не 1-2 дні, а 60 робочих днів. Першою серйозною офіційною пробою сил, що займали протилежні політичні позиції у парламенті, були вибори керівництва Верховної Ради. Після того, як націонал-демократам не вдалося переламати спротив компартійної більшості й затвердити на посаді першого заступника Голови Верховної Ради свого представника – І. Юхновського, якого висунули 10 різних парламентських груп, демократичний блок 6 червня 1990 р. обнародував заяву про відмову демократів брати участь у подальших виборах керівництва Верховної Ради і про створення парламентської опозиції – Народної ради на чолі з академіком І. Юхновським. До складу Народної ради увійшло 125 народних депутатів, які репрезентували регіональні групи з 21-ї області та міста Києва, а також парламентські групи «Відродження», «Вільні демократи», «За права людини», «Незалежність» та групу «Демократична платформа в КПУ».

Після цього консолідувалася й комуністична більшість, яка оформилася в депутатську групу «За Радянську Україну». Хоча в складі зазначеної групи були окремі рядові комуністи – науковці, вчителі, робітники, її основу складала партійно-радянська номенклатура – керівники великих промислових підприємств, партійні й радянські функціонери, голови колгоспів, військові командири. Однак, як показали подальші події, більшість із них уже не заявляла про свої комуністичні переконання і воліла лише одного – будь-якою ціною зберегти своє панівне становище в суспільстві.

Перелом стався у липні 1990 р. у зв'язку з рішенням XXVIII з'їзду КПРС про введення посади заступника генерального секретаря ЦК КПРС. Генеральний секретар КПРС М. Горбачов, що перед тим став Президентом СРСР, вирішив на з'їзді висунути на нововведену посаду В. Івашка, який обіймав дві ключові керівні посади у себе в республіці – голови Верховної Ради України і першого секретаря ЦК КПУ. Несподівано для прокомуністичної більшості в українському парламенті, яка незадовго до цього переконувала інших депутатів у його патріотизмі, В. Івашко вирішив виїхати до Москви і подав у відставку з посади голови Верховної Ради, мотивуючи це тим, що у нього немає надійної опори серед депутатів українського парламенту. Ця відставка наочно виявила безпринципність компартійної номенклатури, її неповагу до людей, що виявили високу довіру. Тим самим вона дала націонал-демократам сильні аргументи націонал для критики всієї компартійної номенклатури й у кінцевому рахунку деморалізувала комуністичну більшість у Верховній Раді України. Останнє, що спромоглася зробити комуністична більшість в українському парламенті, так це 239 голосами обрати новим головою Верховної Ради України другого секретаря ЦК КПУ Леоніда Макаровича Кравчука.

Однак розклад сил у парламенті почав дуже швидко змінюватися на користь парламентської меншості – представників національно-

демократичних сил. Саме зазначеній меншості належить головна заслуга в прийнятті 16 липня 1990 р. доленосного документу – Декларації про державний суверенітет Української РСР, у якій земля та її надра і повітряний простір були названі власністю українського народу, матеріальною основою його суверенітету, був проголошений пріоритет республіканських законів над союзними, заявлено про право України на створення власної фінансової й банківської системи, власних збройних сил, проведення зовнішніх стосунків з іншими державами. Крім того, в Декларації вказувалося на необхідність реформування системи влади в республіці відповідно до світових традицій, зокрема поділу влади на три гілки – законодавчу, виконавчу, судову. Отже, був зроблений перший вирішальний крок на шляху до державної незалежності України, а відтак і у формуванні принципово нової системи управління в нашій державі. Далі була прийнята низка законів, що забезпечували реалізацію основних положень декларації, серед них «Про економічну самостійність Української РСР», «Про забезпечення дії законів та інших нормативних актів законодавства Союзу РСР» та ін.

У жовтні 1990 р. Верховна Рада України під тиском національно-демократичних сил прийняла Закон «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР», за яким з Конституції України було виключено ст. 6 про керівну і спрямовуючу роль КПРС у суспільному та державному житті і надано право політичним партіям, громадським організаціям і рухам через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, та в інших формах брати участь у розробленні і здійсненні політики в управлінні державними і громадськими справами⁶⁸. Передбачалося також створення в Україні Конституційного Суду, який обирався у кількості 23 суддів на десять років. Діяльність місцевих Рад народних депутатів стала регламентуватися Законом «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування», що був прийнятий у грудні 1990 р. Виходячи з Конституції УРСР і Декларації про державний суверенітет України, цей закон чітко визначив засади місцевого самоврядування, правовий статус місцевих Рад усіх рівнів, основні принципи їхньої діяльності. Серед них: самостійність і незалежність Рад народних депутатів у межах своїх повноважень у вирішенні питань місцевого значення, економічна і фінансова самостійність територій, самофінансування і самозабезпечення, реальна керованість територією тощо.

Наступного року було вжито низку нових важливих заходів, спрямованих на дальший розвиток демократичних засад у республіці, зокрема щодо створення відповідального державного апарату з незалежними гілками влади. Так, у травні 1991 р. був прийнятий Закон «Про перелік міністерств та інших центральних органів державного управління Української РСР», відповідно до якого в республіці створювалися 22 міністерства: вищої освіти, внутрішніх справ, економіки, енергетики і електрифікації, закордонних справ, у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, зовнішньоекономічних зв'язків, культури, лісового господарства, народної освіти, у справах молоді і спорту, охорони

здоров'я, охорони навколишнього природного середовища, праці, у справах роздержавлення власності і демонополізації виробництва, сільського господарства, соціального забезпечення, статистики, торгівлі, транспорту, фінансів, юстиції. Невдовзі були внесені зміни й доповнення Конституції УРСР, за якими уряд республіки як найвищий орган державного управління став називатися Кабінетом Міністрів (замість Ради Міністрів) і утворювався в наступному складі: Прем'єр-міністр УРСР (замість Голови Ради Міністрів), Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністр, державний секретар Кабінету Міністрів, державні міністри, міністри Української РСР. визначалися нові функції уряду, які обмежували адміністративне втручання у його діяльність загальносоюзних структур.

У липні 1991 Верховна Рада УРСР запровадила посаду Президента Української РСР. Згідно зі спеціальним законом Президент визначався як найвища посадова особа Української держави і глава виконавчої влади. Він виступав гарантом забезпечення прав і свобод громадян, державного суверенітету України, додержання Конституції і законів Української РСР. Вибори Президента України призначалися на 1 грудня 1991 р. Запровадження поста Президента УРСР було важливим кроком до зміни у конституційному устрої України, перетворенні її у президентсько-парламентську республіку.

Таким чином, суверенітет України наповнювався реальним змістом, що в серпні 1991 р. призведе до проголошення державної незалежності України. У надрах радянської державності в ході демократичних процесів поступово формувалися органи влади нового, демократичного суспільства. Створювався державний апарат, побудований на принципах поділу влади. Замість керівних структур, що фактично виступали в якості механізму проведення політики московського центру, в Україні створювалися органи управління незалежної, суверенної, правової Української держави.

14.5. Зміни в законодавстві

Важливою складовою «перебудови» були зміни у законодавстві. Вони були спрямовані на створення правової основи для розвитку багатокладної економіки, багатопартійності, ідеологічного плюралізму.

Для розвитку економічних відносин в країні велике значення мали такі закони, як: «Про кооперацію в СРСР» (1988 р.), «Про підприємства в СРСР» (1990 р.), «Про власність в СРСР» (1990 р.), «Про банки і банківську діяльність» (1990 р.), Основи законодавства Союзу СРСР і союзних республік про оренду (1989 р.), Основи цивільного законодавства Союзу РСР (1991 р.), «Про загальні засади підприємництва громадян» тощо. Невдовзі, згідно з прийнятим порядком, були прийняті відповідні українські закони, які адаптували загальносоюзні норми до національної специфіки. На основі зазначених правових актів в країні створюються перші кооперативи, виникають перші приватні підприємства, запроваджуються госпрозрахунок на державних підприємствах.

Регулювання соціально-культурної сфери відбувалося відповідно до таких законів, як: «Про пенсійне забезпечення громадян СРСР» (1990 р.), «Про мови народів СРСР» (1990 р.), «Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР» (1991 р.) тощо. Були прийняті й відповідні українські закони, зокрема Закон від 28 жовтня 1990 р. «Про мови в Українській РСР», який не втратив актуальності й зберігає свою чинність донині. Щоправда, Української РСР у його назві замінена на Україну.

У зв'язку з процесами демократизації суспільства, остаточного подолання наслідків сталінізму, недопущення в майбутньому беззаконня і свавілля 14 листопада 1989 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильственному переселенню, забезпеченню їхніх прав», яка мала безпосереднє відношення до відновлення справедливості щодо кримськотатарського народу. Загострення політичної боротьби в країні, нові політичні реалії знайшли відображення у таких законах, як: «Про захист честі і гідності Президента СРСР» (1990 р.), «Про кримінальну відповідальність за блокування транспортних комунікацій та інші незаконні дії, які посягають на нормальну і безпечну роботу транспорту» (1990 р.).

Як уже відзначалося, з 1990 р. розпочинається процес розпаду СРСР, здійснюються перші кроки на шляху до проголошення державної незалежності України. Особливе значення для цього мало прийняття 16 липня 1990 р. Верховною Радою України Декларації про державний суверенітет Української РСР». У цьому документі був проголошений пріоритет республіканських законів над союзними, заявлено, що земля, її надра, повітряний простір є власністю українського народу, заявлено про право України на створення власної фінансової й банківської системи, власних збройних сил, проведення зовнішніх стосунків з іншими державами. Крім того, в Декларації вказувалося на необхідність реформування системи влади в республіці відповідно до світових традицій, зокрема поділу влади на три гілки – законодавчу, виконавчу, судову. Далі була прийнята низка законів, що забезпечували реалізацію основних положень Декларації, серед них «Про економічну самостійність Української РСР», «Про забезпечення дії законів та інших нормативних актів законодавства Союзу РСР» та ін.

У червні 1991 р. Верховною Радою України було схвалено концепцію Конституції України, у якій декларувалися загальні принципи майбутнього Основного Закону Української держави. Згідно з цим документом основою України мала бути ідея правової держави, де найвищою соціальною цінністю є людина, її права, свободи та їх гарантії. Передбачалося перетворення України на президентську республіку. У липні цього ж року була запроваджена посада Президента Української РСР. Згідно зі спеціальним законом президент визначався як найвища посадова особа Української держави і глава виконавчої влади. Він виступав гарантом забезпечення прав і свобод громадян, державного суверенітету України, додержання Конституції і законів Української РСР. Отже, в останні місяці існування СРСР були закладені перші камені у конституційно-правовий фундамент України як

незалежної й суверенної держави.

Контрольні запитання

1. У чому сутність економічних реформ середини 1960-х рр.?
2. У чому причини невдачі «косигінської» реформи?
3. Які зміни в державному механізмі передбачала Конституція СРСР 1977 р.?
4. Які функції Рад були встановлені в Конституції СРСР 1977 р.?
5. Як формувалася виконавча влада за Конституцією СРСР 1977 р.?
6. Чим була викликана «перебудова» в СРСР, який її зміст, у чому причини невдачі?
7. Які зміни до Конституції СРСР були внесені в другій половині 1980-х рр.?
8. Яким були результати виборів до Верховної Ради УРСР 1990 р.?
9. Що таке адміністративно-командна система?
10. Які зміни в законодавстві України відбулися наприкінці 1990-х рр., чим вони були викликані?
11. Яке значення мала Декларація про державний суверенітет Української РСР?

РОЗДІЛ XV. ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ І ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991-2012 РОКИ)

Ключові слова: незалежність, суверенітет референдум, державотворення, демократія, громадянське суспільство, президент, конституція, криза корупція, олігархи, політична еліта.

15.1. Розбудова Української держави до 1996 р.

90-ті роки ХХ ст. і початок ХХІ ст. мають особливе значення для України. Доба, в якій ми живемо, є перехідним періодом від тоталітаризму до демократії, від командної економіки до ринкової. Український народ здобув можливість самостійно розпоряджатися своєю долею, будувати суверенну державу й громадянське суспільство. Він вправі розраховувати на гідне місце серед європейських націй і у світовому співтоваристві.

Процес утворення незалежної Української держави перейшов у вирішальну стадію після невдалої спроби групи найвищих посадових осіб у керівництві СРСР і КППС усунути від влади Президента СРСР М. Горбачова і зберегти країну від розвалу. Створений ними Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС, або ГКЧП – російською аббревіатурою), не отримавши підтримки серед більшості громадян, капітулював перед російським республіканським керівництвом на чолі з Б. Єльциним, навколо якого згуртувалися антикомуністичні сили.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Акт

проголошення незалежності України («за» – 346, «проти» – 1). Більшість у Верховній Раді України на той час становили представники радянської партійно-господарської номенклатури, для яких ідея державної незалежності України була чужою. Однак вони були смертельно налякані подіями в Росії, де Б.Єльцин усунув комуністів з високих посад, а тому перехопили гасла української націонал-демократії щодо державної незалежності України.

У наступні дні Президія Верховної Ради України видала укази щодо департизації державних органів, установ і організацій, тимчасового припинення діяльності Компартії України, передачі майна КПУ та КПРС на території України на баланс Верховної Ради та місцевих рад. 30 серпня 1991 р. був виданий указ «Про заборону діяльності Компартії України».

Самостійний державницький курс України був закріплений 1 грудня 1991 р. на республіканському референдумі щодо підтвердження Акту проголошення незалежності. Понад 90% учасників референдуму ухвалили рішення свого вищого представницького органу влади. Власне, іншого результату референдуму годі було очікувати, адже Радянський Союз на той час, як здавалося, у будь-яку мить міг зануритися у політичний хаос. Центральну владу уособлював М. Горбачов, який втратив і важелі управління країною, і повагу людей. У всіх засобах масової інформації паплюжили радянське минуле і малювали барвисті картини заможного життя наших громадян – «як тільки Україна припинить годувати весь Союз».

Одночасно з всеукраїнським референдумом відбулися вибори Президента України. Переконливу перемогу на них здобув Л. Кравчук, за якого віддали голоси близько 62% виборців. Цікаво, що його основний суперник – лідер Руху В. Чорновіл, який принципово відстоював ідею державної незалежності України, відстав від нього більше ніж з двократним відривом (23,3%). Зовсім мало виборців (4,49%) віддали перевагу Л. Лук'яненку, який мав репутацію людини, котра за незалежність України готова пожертвувати життям.

Однак після проголошення державної незалежності України формально продовжував існувати СРСР, договір про утворення якого Україна підписала 30 грудня 1922 р. разом з Росією, Білорусією, Закавказькою Федерацією. Зазначений документ був денонсований 8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі, в садибі Віскулі в Білорусії, де зустрілися Президент Росії Б. Єльцин, Президент України Л. Кравчук, голова Верховної Ради Білорусії С. Шушкевич. Відповідно до Біловезької угоди також була створена Співдружність Незалежних Держав (СНД), до якої невдовзі увійшло 12 колишніх республік СРСР: Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Тукменістан, Узбекистан, Україна. Проте від самого початку СНД виявив свою нежиттєздатність через глибокі розбіжності між його членами, побоювання з боку деяких держав потрапити в залежність від Росії, а також небажання їх політичних еліт приносити в жертву СНД перспективи європейської інтеграції.

Тож у незалежність Україна увійшла зі старою політичною елітою, з

Президентом України Л. Кравчуком, який зробив кар'єру на керівних посадах в Компартії України. Уряд України і переважна більшість державних структур також були створені у радянські часи. Керівні кадри звикли виконувати вказівки московських органів влади і аж ніяк не проводити самостійну державну політику, захищати національні інтереси незалежної держави.

Відразу після розвалу СРСР і проголошення державної незалежності молода держава зіткнулася з низкою проблем, що були пов'язані з неприйняттям ідеї незалежності частиною так званого російськомовного населення країни. В окремих регіонах країни, насамперед в Автономній Республіці Крим, лунали заклики щодо відокремлення Криму від України і повернення до складу Російської Федерації.

Ставши на шлях державної незалежності й приступивши до розбудови власної державності, Україна мусила створити правові підвалини формування громадянського суспільства, утвердити засади захисту прав і свобод громадян, існування демократичних інститутів, незалежних засобів масової інформації. Необхідно було привести вітчизняне законодавство у відповідність зі світовими й європейськими нормами, вимогами демократичного суспільства, багатопартійності, ринкової економіки. Верховна рада України дванадцятого скликання, що була обрана в березні 1990 р., за час своєї діяльності прийняла понад чотирьохсот законів і понад тисячу постанов, які забезпечили життєдіяльність української держави, врегулювали відносини у політико-правовій сфері.

У законі «Про об'єднання громадян», що був прийнятий у червні 1992 р., давалося визначення об'єднання громадян як добровільного формування, створеного на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. Прийняття даного закону сприяло створенню нових політичних партій. У березні 1997 р. в Україні була зареєстрована 41 партія, в лавах яких загалом нараховувалося до 400 тис. членів. Найбільш впливовими лівими партіями залишалися Комуністична партія України, що відновила діяльність у жовтні 1993 р. і Соціалістична партія України, до якої також увійшло чимало колишніх членів компартії. Серед партій, які передусім були затурбовані реалізацією української національної ідеї, виділялися Народний рух України, Українська республіканська партія, Українська національна консервативна партія, Християнсько-демократична партія, Конгрес українських націоналістів. Великі бізнесові інтереси стояли за Ліберальною партією, Партією демократичного відродження України, Партією зелених, Трудовою Україною, Соціал-демократичною партією (об'єднаною) та ін. Загалом більшість українських партій виявляла активність лише епізодично, вони не мали мережі своїх осередків на місцях, або взагалі практично існували лише на папері.

Була введена нова державна символіка: синьо-жовтий державний прапор, тризуб як малий державний герб а також гімн «Ще не вмерла Україна» (автори: тексту – П. Чубинський, музики – М. Вербицький). Утім,

час від часу лунають пропозиції щодо написання більш оптимістичного тексту, де не було слів про смерть України. Досі не затверджений великий державний герб.

У 1992 р. введена тимчасова власна валюта – купуно-карбованці, а в 1996 р. запроваджена гривня, що сприяло становленню самостійної фінансової й економічної політики держави. Здійснювалася низка заходів щодо формування засад ринкової економіки. Швидкими темпами здійснювалися роздержавлення й приватизація промислових підприємств. На базі колгоспів і радгоспів створювалися селянські (фермерські) господарства або інші корпоративні форми господарювання – господарські товариства чи аграрні виробничі кооперативи. Щоправда, зазначені трансформації призвели до різкого падіння економіки і життєвого рівня переважної більшості людей. Навіть через двадцять років свого розвитку в умовах ринкової економіки і незалежності Україна не досягла більшості соціальних і економічних показників 1990 р.

Особливе місце в державному будівництві перших років незалежності займало формування такої форми державного правління, яка б враховувала світовий і вітчизняний досвід державного будівництва, забезпечувала стабільність політичного режиму, створювала єдину вертикаль влади, а, крім того, сприяла зміцненню панівного становища в суспільстві нової політичної й економічної еліти. У грудні 1991 р. було створено Адміністрацію Президента України, яка мала виконувати роль своєї канцелярії при главі держави, зокрема розробляти для нього проекти указів та забезпечувати діловодство. Як виявиться, роль цієї інституції на практиці стане набагато більш вагомішою. У лютому 1992 р. Верховна Рада України прийняла чергові зміни до Конституції України, за якими президент ставав главою держави та виконавчої влади, отримував прямий контроль над урядом, право призначати прем'єр-міністра і низку ключових міністрів. Але водночас і Верховна Рада зберігала за собою право затвердження кандидатури прем'єр-міністра, запропонованого президентом, та функцію безпосереднього контролю за діяльністю уряду.

Як наслідок, у системі органів державної влади відбувся перерозподіл повноважень на користь президента. Однак це не могло не привести до загострення боротьби між гілками влади, зокрема між Президентом України Л. Кравчуком і прем'єр-міністром Л. Кучмою. Призначений на посаду голови уряду в 1992 р. Л. Кучма, не впоравшись з управлінням і втомившись від постійних суперечок з главою держави, мусив піти в 1993 р. у відставку. Але при цьому в очах багатьох людей він виглядав не невдахою, а принциповим опонентом чинного президента. Натомість діяльність Л. Кравчука на посаді глави держави викликала дедалі більше розчарування. Саме з ним, з його політикою більшість людей пов'язували різке погіршення свого соціального становища. А стосовно життєвого кредо Л. Кравчука переказували коротенький анекдот:

- Леоніде Макаровичу, на вулиці дощ – куди ж Ви без парасольки!

- А я як-небудь між крапельками, між крапельками... Та й не змокну.

Суперечки у владних структурах відбувалися на тлі шахтарських страйків, зростання масового невдоволення населення своїм економічним становищем. Кінець кінцем ситуація переросла в глибоку політичну кризу, призвела до дострокових парламентських і президентських виборів, що відбулися, відповідно, в березні й червні 1994 р.

На позачергових парламентських виборах найбільше місць у Верховній Раді здобули представники Компартії – 90. Друге місце посіли представники Руху, які здобули 20 мандатів, третє – представники Селянської партії – 19 мандатів, четверте – Соціалістичної партії – 15 мандатів. Представники восьми інших партій отримали сумарно лише 18 місць у Верховній Раді. Водночас мажоритарна виборча система, за якою проводилися вибори, забезпечила обрання великої кількості позапартійних народних депутатів. Невдовзі чимало з них уособили у Верховній Раді України так звану партію влади, яка підтримувала президента й прийняла низку законів, завдяки яким був завершений демонтаж соціалістичного ладу, створені умови до первісного накопичення капіталів, яке в народі охрестили «прихватицією»

Президент Л. Кравчук великі сподівання покладав на добре засвоєний ним з радянських часів адміністративний ресурс, але в умовах демократії той виявив низьку ефективність. Тим більше, що владні структури ще встигли оцінити можливості новітніх виборчих технологій у забезпеченні потрібних їм результатів виборів – це буде зроблено ними пізніше. Тому несподівано для всіх на президентських виборах 1994 р. перемогу здобув Л. Кучма. У другому турі виборів з перевагою у 4,5 млн. голосів (14,6 млн. проти 12,1 млн.) він переміг Л. Кравчука. На боці колишнього генерального директора «Південмашу» передусім був так званий червоний директорат – керівники великих промислових підприємств. Якщо за Л. Кравчука віддали голоси здебільшого на заході й у центрі України, то Л. Кучму підтримала більшість виборців на півдні та сході, які повірили в його обіцянки подолати корупцію, приструнити «грошових мішків», надати російській мові статус державної, покращити стосунки з Росією тощо.

З обранням Л. Кучми Президентом України соціально-економічне й політичне становище в країні потроху налагоджується. «Червоні директори» були задоволені можливістю отримати у власність підприємства, якими вони управляли. Бізнесовим колам була дана змога легалізувати свої капітали. Колишня компартійна номенклатура поступово працевлаштувалася у владних структурах або фінансових установах. Представникам націонал-демократії було віддано керівництво всією ідеологічною сферою. Більшість громадян сподівалися на отримання дивідендів від приватизаційних чеків (ваучерів) та раділи праву вільно критикувати на чисельних мітингах «антинародну» владу і обирати депутатів з великої кількості претендентів.

Основні суперечки в українському політикумі спочатку точилися лише навколо розподілу повноважень між президентською і законодавчою

гілками влади. Верховна Рада України, головою якої було обрано лідера Соціалістичної партії України О. Мороза, бачила Україну парламентсько-президентською республікою, прагнула послабити позиції глави держави та повністю підпорядкувати собі уряд. Натомість Л. Кучма був прихильником президентсько-парламентської форми державного правління. Через це стосунки між главою держави і головою парламенту стали напруженими, а згодом переросли в особисту неприязнь.

15.2. Конституція України

Поляризація політичних сил у парламенті унеможливлювала прийняття багатьох потрібних країні законів. З метою усунення зазначеного конфлікту Президент України Л. Кучма і Верховна Рада України підписали в червні 1995 р. Конституційну угоду строком на один рік. Вона значно розширила повноваження президента аж до прямого управління урядом і видання указів, що мали силу закону, та урізала повноваження Верховної Ради. В якості компромісу угода містила пункт, яким заборонявся розпуск парламенту.

Означена угода діяла до прийняття Конституції України. Робота над Основним Законом незалежної України почалася ще до проголошення державної незалежності, але особливо прискорилося у 1994 р. після створення конституційної комісії, до складу якої увійшли представники президента, парламенту, суддівського корпусу. В процесі роботи над конституцією були враховані позиції різних сторін, прийнята низка компромісних рішень, знайдені формулювання, які віддзеркалювали політичні й соціально-економічні реалії й розстановку політичних сил у парламенті.

Конституція України була схвалена Верховною Радою України в так звану конституційну ніч – з 27 на 28 червня 1996 р. Відтоді 28 червня – святковий день у календарі – День Конституції. Прийняття конституції знаменувало завершення першого періоду державного будівництва в Україні, коли відбувався перехід від авторитарного режиму до демократичного, від радянської форми держави до демократичної республіки, від адміністративно-командної економіки до ринкової. На думку багатьох фахівців у царині конституційного права, Конституція України відповідала всім сучасним вимогам і європейським стандартам.

Україна проголошена в конституції суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, тобто державою, в якій існує верховенство права, де головним джерелом влади є народ і де «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека є вищою соціальною цінністю». За своїм державним устроєм Україна визначена як унітарна держава, хоча до її складу входить Автономна Республіка Крим. Цьому дається наступне пояснення. Федералізацію слід відрізнити від автономізації. Перше передбачає союз суверенних держав, які утворюють керівний федеральний центр і делегують йому частину владних повноважень. Друге, навпаки, означає передачу автономії частину

повноважень центральної влади з метою покращення управління.

У конституції проголошений широкий спектр прав людини, серед яких: право на життя, право на вільний розвиток своєї особистості, право на повагу до людської гідності, право на свободу й особисту недоторканість, право на таємницю листування й телефонних розмов, на невтручання в особисте і сімейне життя, право а свободу пересування і вільний вибір місця проживання, право на свободу думки, слова, віросповідання тощо. Отже, українська держава формально зберігала свої обов'язки перед громадянами щодо забезпечення їх соціальних, економічних і політичних прав, гарантувало достойне життя, соціальний захист.

В Україні існує плюралізм ідеологій. Будь-яка ідеологія не може визнаватися державною як обов'язкова. Держава гарантує свободу політичної діяльності. За громадянами закріплено право на об'єднання у політичні партії та громадські організації, право брати участь в управлінні державними справами, право на мирні збори і маніфестації, право на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування та посадових осіб цих органів.

До економічних, соціальних і культурних прав людини і громадянина Конституція відносить право кожного володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, право на працю, на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, на відпочинок, на соціальний захист, на житло, на достатній життєвий рівень тощо.

Конституційно закріплений статус української мови як державної мови. Водночас гарантовано вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин. Закріплені положення, спрямовані на розвиток етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності усіх національних меншин країни.

Державна влада в країні поділена на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову. Особливе місце в структурі державних інститутів займає глава держави – Президент України, який є Головнокомандуючим Збройними Силами України, Головою Ради національної безпеки і оборони, визначається як гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, *додержання* Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Вищий законодавчий представницький орган країни – Верховна Рада України, однопалатний парламент, до якого, за конституцією в редакції 1996 р., обираються строком на чотири роки 450 депутатів. Відповідно до конституції народні депутати обирають зі свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступників Голови.

Вищим органом у системі виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Згідно з конституцією до складу уряду увійшли прем'єр-міністр України, перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри, міністри. Причому кількість міністрів конституційно не визначена. Прем'єр-міністр України призначається Президентом України за згодою більше ніж половини від конституційного складу парламенту.

Разом з тим закріплена конституцією форма державного правління –

змішана республіка – створювала передумови для протистояння між президентом і парламентом, між главою держави і головою уряду. За період від прийняття Конституції й до 2004 р. Президент України Л. Кучма призначав на посаду голови уряду 6 осіб (П. Лазаренка, В. Дурдинця, В. Пустовойтенка, В. Ющенко, А. Кінаха, В. Януковича), уникаючи при цьому особистої відповідальності за стан справ у державі.

Значення Конституції України для подальшого розвитку нашої держави розкрив Л. Кучма у доповіді з нагоди першої річниці її прийняття. Зокрема, він зазначив, що віднині державне будівництво здійснюється у більш-менш визначених рамках, діяльність державних інститутів та відносин між ними введено у конституційне русло; у свідомості людей утвердилася ідея держави; народ перетворюється з об'єкта політики у вищий її суб'єкт. Завершено період державного становлення, вибудовано каркас держави і закладено основу для реалізації ключової конституційної формули: людина – сім'я – суспільство – держава.

15.3. Розвиток Української держави після прийняття Конституції

Державне будівництво в країні після 1996 р. відбувалося на тлі протистояння між органами центральної влади й регіональними елітами, між політичними партіями лівого, націонал-демократичного й ліберального спрямування. Відбувалося політичне суперництво в самих політичних партіях. Діаметрально різні політичні уподобання виявляли виборці на сході й на заході України, що стало в подальшому чи не головною прикметою всіх виборних перегонів в Україні, включно до 2010 р., коли відбулися чергові вибори Президента України (січень) і вибори до місцевих рад (жовтень). Через тотальну бідність і несправедливий розподіл національного багатства країни на користь невеликої купки олігархів загострився конфлікт між владою і народом.

В умовах небувалого до цього гострого політичного протистояння в суспільстві відбувалися парламентські вибори 1998 р. і президентські вибори 1999 р. Уперше в таких широких масштабах використовувалися не тільки традиційні засоби «адміністративного ресурсу», але й нові виборчі технології, серед яких чорний піар в засобах масової інформації, виступи популярних митців з безплатними концертами під патронатом президента, телевізійні рекламні ролики, які створювали привабливий віртуальний образ політика, застосування величезних фінансових ресурсів, підкуп виборців, тощо. У народний фольклор увійшли кульки з гречкою, якими деякі кандидати улещували пенсіонерів.

Ще більш напруженою стала президентська кампанія 1999 р. Особлива інтрига виникла через край низький рейтинг чинного президента Л. Кучми, якому закидали невиконання своїх попередніх передвиборних обіцянок, сприяння олігархічному капіталу, створення авторитарного режиму, проведення антинародної політики. Чимало впливових бізнесменів і політиків вирішили підтримати його непримиренного опонента О. Мороза. Серед них

опальний прем'єр-міністр і лідер всеукраїнського об'єднання «Громада» П. Лазаренко, який розумів, що поки не готовий виборювати для себе особисто найвищу посаду в державі. Однак команді президента, в якій працювали російські політтехнологи, вдалося блискуче розіграти сценарій, що незадовго до цього був успішно випробуваний у Росії, – протиставлення чинного президента Б. Єльцина загрози «лівого реваншу» в особі лідера російських комуністів Г.Зюганова. Напередодні першого туру виборів влада зовсім не заважала вести агітацію лідеру КПУ П. Симоненку. Натомість використовувала весь комплекс адміністративного ресурсу, щоб протидіяти О. Морозу.

У розпал виборчої кампанії, в лютому 1999 р., загинув в автокатастрофі за досі нез'ясованих обставин лідер Руху В. Чорновіл. Хоча він і мав мало шансів виграти вибори, але міг «відтягнути» частину голосів у західних областях саме у чинного президента. На користь Л. Кучми зіграв і вельми загадковий замах на учасницю виборних перегонів – Н. Вітренко. Підконтрольні чинному президенту засоби масової інформації заявили про ймовірну причетність до цього лідера Соцпартії, що завдало удару по іміджу останнього й дезорганізувало його прихильників. Кінець кінцем у другий тур разом з Л. Кучмою вийшов лідер комуністів П. Симоненко. Тільки після того в засобах масової інформації розпочалася шалена радянського минулого. Як і розраховували в команді президента, рейтинг П. Симоненка впав. Президентом України на другий строк був обраний Л. Кучма.

Ідучи на вибори, Л. Кучма обіцяв виборцям, що країна побачить в його особі нового президента. Однак «новизна» проявилася насамперед у нових енергійних спробах перебрати на себе всі важелі управління в державі й висуванням на посаду голови уряду В. Ющенка, який працював головою центробанку і мав репутацію досвідченого банкіра і реформатора. Попри запевнення В. Ющенка, що він ставиться до Л. Кучми як до рідного батька, незабаром він буде усунутий зі своєї посади й отримав статус лідера опозиційних сил. Навколо нього згуртувалася більшість антипрезидентських сил – від радикальних націоналістів до соціалістів.

Протягом 1999-2004 рр. у країні відбулося декілька політичних криз, які розхитували владу в державі. Особливо помітною подією в політичному житті України стала масова акція «Україна без Кучми». Приводом для неї стали розшифровані магнітофонні записи, що нібито були таємно зроблені в кабінеті президента офіцером СБУ майором М. Мельниченком і які начебто доводили причетність Л. Кучми до вбивства журналіста Г. Гонгадзе. Кампанія по дискредитації президента тривала з грудня 2000 р. по березень 2001 р. і ледве не призвела до його усунення з високої посади.

Чергові резидентські вибори в Україні відбулися восени 2004 р. У першому турі виборів з невеликим відривом переміг лідер блоку «Наша Україна» Віктор Андрійович Ющенко, друге місце посів чинний прем'єр-міністр Віктор Федорович Янукович. У другому турі перемогу здобув В. Янукович, за якого віддали голоси 49,46% виборців проти 46,61%, які набрав В. Ющенко. Однак опозиція такі результати не визнала. Їй вдалося вивести

на головну площу Києва – Майдан незалежності тисячі своїх прихильників з «помаранчевою» символікою. Під шаленим тиском численних «помаранчевих» протестувальників і за «порадою» іноземних візитерів Верховна Рада України ухвалила постанову про недовіру ЦВК і прийняла рішення щодо проведення не передбаченого в Основному Законі України «третього туру» виборів. Перемогу на них здобув В. Ющенко – він набрав близько 52% голосів. Прем'єр-міністром була призначена Ю.Тимошенко.

Однак зміна влади не призвела до зниження гостроти політичного протистояння в українському суспільстві. «Гарант Конституції» В. Ющенко, за підрахунками політологів, порушував Основний Закон держави 47 раз. У вересні 2005 р. В. Ющенко повідомив засоби масової інформації, що підписав Указ про припинення повноважень прем'єр-міністра Ю. Тимошенко. Після парламентських виборів, що відбулися в березні 2006 р., В. Ющенко змушений був призначити прем'єр-міністром України В. Януковича, оскільки Партія регіонів здобула найбільше голосів. Однак при цьому В. Ющенко нав'язав новому прем'єру підписання так званого Універсалу національної єдності, попри те, що в Конституції немає й згадки про таку новацію в процедурі формування уряду. Президент зобов'язаний призначити головою уряду особу, запропоновану парламентською більшістю. У червні 2007 р. В. Ющенко фактично здійснив державний переворот, примусивши Верховну Раду України саморозпуститися під приводом «політичної корупції» у парламенті та відправив у відставку уряд В. Януковича, попри те, що той успішно управляв економікою.

У вересні 2007 р. в Україні відбулися позачергові парламентські вибори, які, як і попередні, відбувалися за пропорційною системою (за списками політичних партій і блоків). Хоча відносну більшість голосів виборців (34,37%) на них отримала Партія регіонів, однак голоси, віддані за правоцентристські («помаранчеві») блоки – Ю. Тимошенко (БЮТ) і «Наша Україна-Народна самооборона», в сумі становили 44,86%, з них за БЮТ – 30,71%. Тож новим прем'єром, згідно з попередньою домовленістю, В. Ющенко змушений був вдруге призначити Ю. Тимошенко. Це не завадило йому в подальшому конфліктувати з нею, «змагаючись» за повноваження. Все це, певна річ, завдавало серйозного удару по авторитету влади, породжувало правовий нігілізм в країні, шкодило управлінню, державою, спричинило в кінцевому рахунку політичну кризу, яка посилювалася на тлі глобальної світової фінансово-економічної кризи 2008-2010 рр. і призвела до руйнівних наслідків у економіці України.

У 2009 р. ВВП в Україні впав на 15,1% , тоді як у середньому по СНД падіння ВВП становило лише 1,4%. Та й то в основному з урахуванням падіння в економіці України. Припинилося інвестування економіки. Погіршувався життєвий рівень людей. При цьому чисельність співробітників тільки центральних органів управління збільшилася за період 2005-2009 рр. на 23,5 тис. і становила 286 тис. людей. (Для порівняння – в 1994 р. їх було 145,8 тис.). Витрати на забезпечення діяльності органів влади зросли на шість млрд. грн., або вдвічі. Призначені на високі державні посади особисто віддані

В. Ющенко люди («любі друзі») у переважній більшості виявили непрофесіоналізм і використовували службове становище для власного збагачення.

Узимку 2010 р. в Україні відбулися чергові президентські вибори. У першому турі, який відбувся 17 січня, як і очікувалося, більшість голосів виборців отримав лідер Партії регіонів В. Янукович. Друге місце посіла лідер БЮТ Ю. Тимошенко. Далі були: лідер «Сильної України» С. Тигіпко, лідер «Фронту змін» А. Яценюк, лідер КПУ П. Симоненко, лідер Народної партії В. Литвин, лідер виборчого об'єднання «Свобода» О. Тягнибок», лідер об'єднання «Громадянська позиція» А. Гриценко. У другому турі, що відбувся 7 лютого, перемогу здобув В. Янукович. За нього віддали голоси 48,95% виборців, за Ю. Тимошенко – 45,47%. Незабаром був обраний новий склад уряду на чолі з М. Азаровим. На основі Партії регіонів, Блоку Литвина, КПУ була сформована нова парламентська більшість, до якої невдовзі приєдналося чимало народних депутатів з БЮТ та «Нашої України». Тож завершився п'ятирічний період перебування при владі «помаранчевих». Він запам'ятався конституційно-правовим хаосом, постійними чварами і скандалами у владних структурах, проявами націоналізму і русофобії в державній політиці.

За час перебування при владі В. Януковича система державної влади в країні зазнала радикальних змін. Попри формально існуючу парламентсько-президентську форму правління, В. Януковичу вдалося підпорядкувати собі всю державну владу. Президент отримав вплив на парламент, керівників силових відомств і судів. До того ж вибори до місцевих Рад, що відбулися в жовтні 2010 р., привели представників Партії регіонів практично у всі місцеві органи влади. Завдяки налагодженню всього державного механізму відбулося пожвавлення економіки, встановився стабільний курс валют, дещо зміцніли позиції України на міжнародному рівні.

Контрольні запитання

- 1. Коли і як була проголошена незалежність України?*
- 2. Які першочергові завдання постали перед Українською державою після проголошення незалежності?*
- 3. Які форма державного правління існувала в Україні після проголошення державної незалежності?*
- 4. Коли і як була прийнята чинна Конституція України ?*
- 5. Які основні положення Конституції України?*
- 6. Якою форма державного правління (врядування) в Україні?*
- 7. На які гілки поділена державна влада в Україні?*
- 8. Яким є держаний устрій України?*
- 9. Чому відбулася «помаранчева» революція і якими є її наслідки для країни?*
- 11. Як змінилася внутрішня політика в Україні після обрання президентом В.Ф. Януковича?*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Іванов В.* Історія держави і права України: навч. посіб. / В. Іванов. – К., 2007.
- Історія держави і права України: академічний курс: у 2-х т. / за ред. В.Я. Тація, Ф.Й. Рогожина. – К., 2000.
- Історія держави і права України: підручник: у 2-х ч. / за ред. А.Й. Рогожина. – Х., 1993-1996.
- Історія українського права: навч. посіб. / за ред. О.О. Шевченка. – К., 2001.
- Калашников В.М.* Україна очима іноземців: англомовні мемуари, записки, щоденники XVII – першої половини XIX століття: хрестоматія / В.М. Калашников. – Дн., 2008.
- Музиченко П.* Історія держави і права України: навч. посіб. / П. Музиченко. – К., 2007.
- Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посібник: у 2-х т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – К., 1997.
- Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / упор. А.С. Чайковський та ін. – К., 2003.
- Швидько Г.К.* Історія держави і права України: хрестоматія / Г.К. Швидько. – Дн., 2004.